Миленко Станковић

ИСКУСТВА ГРАДИТЕЉА

Народно градитељство

књига 1

Миленко Станковић

ИСКУСТВА ГРАДИТЕЉА

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО ЗАПАДНЕ КРАЈИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

(крај 19. и почетак 20. вијека)

(Књига прва)

Бањалука, 2003. године

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Талентовани градитељи из народа вијековима су везани за стваралачки, племенити посао планирања, пројектовања и грађења. Створили су физички оквир за човјека у простору, "колибу" - први, једноставан архитектонски дефинисан простор за потребе човјека, из природе. Та издвојена, просторно дефинисана грађевина, задржала је савршену хармонију са природом.

Временом се склад природног окружења и грађења мијењао, нажалост, често на штету природе.

Надарени народни градитељи стварали су просторно скромне, али композиционо складне и сложене ансамбле грађевина у простору. Оне су резултат узајамног прожимања и дјеловања у датим друштвено-економским условима, из проистеклих потреба, начина живота и рада у природи. На грађевинама народног градитеља видљив је континуитет традиције и препознатљиве су регионалне особености поднебља.

Савремени градитељи желе осмислити грађевине складне функције, конструкције, израза. У пракси се слабо води рачуна о комуницирању грађевина са окружењем, док се о уклапању у природну и изграђену средину и не води рачуна. Тиме је логика здравог живота практично непримјењива.

Стање градитељства на територији Републике Српске тренутно је поражавајуће. Пројектују се и граде грађевине непримјерене природним и изграђеним условима локације, супротно окружењу, регионалним особеностима, вриједностима, здравом животу човјека. Ништа боље није ни стање у ближем окружењу и сусједним државама.

Двадесет година искуства у градитељству и професионално опредјељење за рад у настави, ставили су ме у дилему:

Како научити и приволети младе генерације да поштују правила струке, али и указати колегама у струци да пројектују и граде простор достојан човјека?

То првенствено подразумијева професионалну одговорност, те: успостављање правилног односа изграђене грађевине и окружења; пажљив избор мјеста за грађевину; квалитетну и функционалну организацију; адекватан комфор; потпун доживљај; здрав живот у грађевини и окружењу.

Морамо се залагати за: здраву, складну и компромисно осмишљену грађевину у простору; складан, паметан и трајан развој; чување природно тешко обновљивих извора и адекватно животно окружење...

Док планирамо, пројектујемо и градимо, не смијемо изгубити из вида да је грађевина: резултат обиљежја, простора и времена; дио интегралне и складно уређене цјелине; вишедимензионално сагледив простор, који перципирамо и доживљавамо у кретању...

Зато стварањем новог на вриједностима прошлости, афирмишемо наслијеђено, омогућавамо сусрет прошлости и будућности, препознајемо властите културне коријене, афирмишемо сопствено право трајања.

Укључивање "еколошких димензија" у област градитељства представља незаобилазну мјеру код планирања и одређивања свих активности у простору.

Комплексно сагледавање животне средине, уз израду "Студије утицаја грађевина на животну средину и на човјека", представља превентивну мјеру у процесу планирања, пројектовања, изградње и експлоатације. Потребно је сагледати и освијетлити све аспекте. Морамо уважити и адекватно третирати,цјелокупан процес од стварања грађевине до престанка кориштења. Нове су то и битне одреднице, поред до сад виђених и познатих мјерила, у градитељству.

Мноштво питања о којима често водимо велике и дуге теоретске расправе, настојећи дати адекватне одговоре. Остаје вјечита дилема, како тако стечено теоретско знање адекватно провести и примијенити у пракси.

У грчкој митологији стварања свијета је записано: *Разум је од постанка свијета највећи и непревазиђени дар који је човјек добио. Помоћу разума човјек опстаје, постоји, ствара и развија се. Знање ипак има своје границе ма колико обимно и свеобухватно било.*

Градитељев креативни дух у жудњи за знањем покушава их превазићи. Стварајући и градећи, покушава објаснити необјашњено, попунити празнине у простору, изграђује простор, мијења окружење. Савладавајући природне појаве, покушава умјетност обликовања простора за потребе човјека винути до савршенства.

Слиједом корака у спознању, градитељи су, градећи грађевине и градове, изграђивали себе. Користећи знање, стечено искуство и визионарску машту, обезбиједили су привилегован положај у друштву.

Многи градитељи данас заборављају да привилегован положај подразумијева и велику одговорност. Професионална је обавеза архитекте да замишљену грађевину претходно анализира као простор за себе, и на тај начин, превентивно, отклони све уочене конфликте, на папиру, у раној фази припреме, планирања и пројектовања. Циљ је да сеизградњом таквих грађевина избјегну касно видљиве и тешко отклониве грешке.

Жеље инвеститора треба да истински поштујемо, али њихове захтјеве морамо претходно пропустити кроз филтер правила струке, па их тек тако моделоване интерпретирати у физички оквир грађевине и окружења.

Планирајући и градећи, стављамо свој печат на предио који ће нашом мисаоном активности, пренесеном на папир, а реализованом руком вриједних неимара, за дужи временски период или трајно, бити промијењен. Цијело ће окружење биће присиљено да живи са том промјеном. Наша ће интервенција у простору вршити константан утицај на све кориснике, посјетиоце, пролазнике, без обзира на то дали је тај утицај позитиван или негативан.

Зато развојне стратегије у будућности морају приоритетно и цјеловито рјешавати питања: раста становништва; квалитета животне средине; примјене чистије производње; приступа природним изворима, рационалног кориштења енергије; људске мјере грађевине, насеља и окружења; замјене природно тешко обновљивих ресурса алтеративним...

Наставимо ли истим интензитетом вршити притисак на градове, уз повећану производњу, са обрасцима неодрживе потрошње, створићемо неодржив и животно неприхватљив притисак на ваздух, воду, земљу. Прекомјерно и нерационално трошење енергије и других природних извора, уз проблеме обезбјеђења адекватног животног простора за сваког становника на планети Земљи, биће тешко рјешиви. Уочени конфликти у простору постаће неотклониви.

Хитан и приоритетан задатак је унапређивање квалитета становања, као основне животне потребе. Неминован је правилан и уравнотежен развој укупне територије Републике. Дисперзија насеља, уз бољу и превентивну заштиту природе, рационално коришћење енергије и природних ресурса, континуиран су процес и задатак. Свођење насеља на људски прихватљиву мјеру са омогућавањем здравог живота у њима, нема алтернативу.

Људско станиште било је у праисторијском периоду одређено природним факторима и спонтаним активностима. Историјским развојем друштва, мијењали су се услови становања, с циљем отклањања уочених пропуста и побољшања квалитета живљења.

Спознали смо да проблеме у архитектури данас не можемо рјешавати без анализе прошлости.

У књизи *Искуства градитеља,* приказани концепт студије *Народно градитељство Западне Крајине у Републици Српској,* представља резултат научноистраживачког рада, путовање кроз љепоту те

заоставштине у периоду од краја 19. и почетка 20. вијека.

Успјешно одбрањена магистарска теза и докторска дисертација на Архитектонском факултету у Београду, резултирали су првом књигом у низу од неколико, са којима аутор жели освијетлити одређене аспекте у истраживаној области. На тај начин покушава се отргнути од заборава запостављено умијеће грађења, у намјери да дође до оплођења стечених вриједности на територији Републике и у окружењу.

У књизи је дат историјски преглед, снимак постојећег стања грађевина анонимне архитектуре и утврђена развојна линија градитељства на истраживаној територији.

Проведеном анализом евидентиране су непролазне вриједности народног стваралаштва. Уочени су позитивни принципи који се могу примијенити у планирању и изградњи савременог становања у будућности.

Стандард живота човјека данас се мјери квалитетом становања и животне средине у окружењу. Не смијемо заборавити чињеницу да су лоши услови становања кроз вијекове остављали трајне посљедице на здравље људи. Лоши услови становања, нажалост, често су били касно сагледиви и тешко отклониви.

Истраживањем се наглашава значај стварања услова за живот здраве породице, као основе просперитета народа и државе. То је скроман допринос аутора у рјешавању проблема становања, живљења у будућности на овим просторима.

Истраживањем је доказано да је анонимни градитељ, још прије двије стотине година, спознао прокламовани принцип складног, одрживог (трајног, паметног...) развоја.

Пронашао је и изграђивао уравнотежен и хармоничан однос са природом. Пажљиво је и крајње рационално користио природне ресурсе, у складу са стварним потребама, скромним могућностима, а без посебних прохтјева.

Ипак је градитељ успијевао да довитљивим конструктивним рјешењима, стеченим на искуственим и практичним експериментима, максимално искористи и правилно употријеби расположиви материјал из природног окружења.

Цјелокупна активност грађења одвијала се у складу са принципом *самоодрживости,* за коју се залаже цијела друштвена заједница на земљи, као компромисно усаглашеном филозофијом живљења у новом миленијуму.

Зато се оправдано морамо запитати:
Када смо се, гдје и зашто, изгубили са правилно трасираног пута народног градитељства?

Књига је намијењена студентима, асистентима, професорима и поштоваоцима науке о грађењу. Намјера аутора је да и друге струке потакне на размишљање о неопходности израде синтезне студије о истраживаном простору. За очекивање је да ће им књига послужити као подстицај за будући успјешан истраживачки рад.

Користим прилику да се још једном захвалим свима који су помогли да рукопис угледа свјетлост дана.

Посебно се захваљујем директору Јавне установе Књижевне задруге, господину Сретену Вујковићу, као издавачу, уваженим професорима: Браниславу Миленковићу, Милораду Рибару, Браниславу Стојановићу, Ранку Финдрику и Драгану Миловановићу, који су личним и несебичним залагањем дали истакнут допринос у издавању књиге.

Бројним пријатељима које овдје нисам био у прилици да споменем, а који су ми изузетно помогли и давали подршку, моја захвалност, то они знају, тим није мања.

На подршци и стрпљењу хвала Брани, Јелени и Срђану.

Аутор

PREFACE

Talented constructors ascending from common people have been connected for centuries to the creative and noble work of planning, designing and constructing. They created a physical framework for man in space, and they constructed a "log cabin". First, the cabins represent simple but architecturally defined dwellings created in and from the nature. This abstract, spatially defined construction was in perfect harmony with nature.

In time, the harmony of natural surrounding and construction changed, unfortunately to detriment of nature.

Talented constructors created physically modest but compositionally harmonious and complex groups of objects in space. These objects were the result of joined work originating from certain social-economic conditions, emerging from people's needs, way of life and work in nature. These buildings reflect continual tradition and regional characteristics are marked.

Modern architects are striving to construct buildings, harmonious in their function, construction and expression. Nevertheless, in practice scarcely anybody cares about intercourse between buildings and space, while assembling of buildings in natural and constructed environment is completely neglected. Thereby, the logic advocating the sound life becomes practically inapplicable.

At this moment, the constructing situation on the territory of Republic of Srpska is stunning. Buildings unfitting for natural and constructed environment are being designed and constructed, contrary to the environment, regional characteristics, and values and sound life. The same constructing conditions are evident in our surrounding and neighbourhood.

Twenty years of experience in architecture and professional work at the university put me in a dilemma.

How can we teach and make young generations respect the rules of profession and at the same time make our colleges aware of the need to design and build man-worthy places?

Firstly, this comprehends professional responsibility; establishing of a correct relation between constructed object and its environment; careful selection of constructing site; qualitative and functional organisation; adequate comfort; complete experience and sound life that will be led in the object and its environment.

Therefore we have to support sound, harmonious and planned object within the space, as well as amicable, wise and permanent development by protecting natural, hardly restorable resources and environment……

While planning, designing and building, we must not forget that the construction presents a result of characteristics, time and place; a part of an integral and well-built totality; a multydimensional space perceived and experienced in movements…..

Thereupon, we must create something new from old in order to affirm inheritance, to enable past to meet the future and to recognise our own cultural roots, as well as to validate our own right to duration.

"Ecology dimension" is quite an important measure in architecture and must be included.

Careful acknowledgement of environment and the work out of "The Study of Building Impact on Environment and Man" is a preventive measure in planning, designing, constructing and exploitation. Every aspect should be perceived and clarified. The fact that some constructions are not used should be incorporated, respected and adequately treated. These are quite new and relevant guidelines along with the current.

Many of the issues being the subject of long and exhausting theoretical discussions try to offer adequate answers. A dilemma remains: How can we apply the accomplished knowledge in

practise?
In the Greek mythology of world creation stands: Since the beginning of the world, the sense has been man's greatest and never exceeded gift. Thanks to the sense the human race man survives, exists, creates and develops. Nevertheless, the knowledge has its limitations regardless of its greatness and comprehensiveness.
The constructor's creative mind constantly tries to exceed those limitations being eager for knowledge. By creating and constructing the constructor wants to explain the unexplained, fill the gaps created in the space, create the environment and change it. Through surmounting the natural phenomena, the constructor wants to raise the art of space modelling to the perfection.
Following the trail of cognition the constructors strengthened and improved themselves by working on objects and cities. They also secured a prominent position in the society by applying their knowledge, experience and visionary imagination.
Today many constructors forget that their position in the society comprehends major responsibility. The architects prior professional duty is to consider and analyse the imaginary building as an individual building and therefor to overcome noticed conflicts preventively in the early stage of preparation, planning and designing on a paper in order to avoid later apparent and non-preventable mistakes.
We should respect the investor's wishes but previously we need to test their demands according to rules of profession and afterward interpret them in physical terms of construction and environment.
While planning and creating, we leave our marks on the area that will be changes permanently or temporarily by our thoughtful actions on paper and their realisation by diligent masons. The overall surrounding will be influenced by such a change. Our intervention in space will have constant influence on its users, visitors, passers-by notwithstanding its positive or negative effects.
Therefore, in the future the development strategies must solve the issues: growth of population; quality of environment; application of cleaner production; access to natural resources; rational usage of energy; human factor of construction, settlement and surrounding; exchange of hardly restorable natural resources with alternative one…
If we continue to exert the same intensity of pressure on cities increasing production and creating unsustainable consumption, we will generate unsustainable and unacceptable pressure on air, water and soil. It will be quite hard to solve the problem of excessive irrational usage of energy and other natural resources, as well as the problem of supplying every person on this planet with an adequate living place. Finally, it will be impossible to eliminate noticed conflicts in space.
Improving the quality of living as a basic human rights and need present an urgent and prior task. Regular and balanced development of total territory of Republic of Srpska is a must. The dispersion of settlements, better and preventive protection of nature, protection of natural resources and rational usage of energy inclines continual process and task. Reducing settlements to benevolent measure and enabling sound life in it unfortunately has no alternative.
In prehistoric period human dwellings were determined by natural factors and spontaneous activities. Living conditions changed through historical development of society aiming to eliminate noticed omissions and to improve the quality of life.
We realised that today no architectural problems can be solved without analysing the past.
The book "Constructors' Experience" contains the concept of the study "National Construction of Western Krajina in Republic of Srpska". The Study is a result of a scientific-research work. It is a voyage throughout the beauties of inheritance from the end of 19th century and beginning of 20th century.
Successful defence of the Master Degree and PhD dissertations at the Architecture Faculty in

Belgrade resulted in the first book, followed with several additional books highlighting certain aspects of the field of research. Thereunto, the neglected art of construction is brought out of oblivion to increase already existing values on the territory of Republic Srpska and its surrounding.
The book gives a historical review, a picture of current situation of buildings built by anonymous architects and a defined construction development line on the field of research.
Performed analyses recorded permanent values of national construction. Some positive principles that could be applied in planning and construction of contemporary residing in the future have been noticed.
Today the quality of living is measured by the quality of residing and environment. We must not forget the fact that bad residing conditions have left permanent consequences on human health throughout centuries. Unfortunately, bad living conditions were often recognised later and impossible to eliminate.
Research emphasises the importance of providing good conditions for healthy family life, as a base for prosperity of people and state. This is author's modest contribution to solving the issue studying the future living conditions on this area.
Two hundred years ago an anonymous constructor perceived and proclaimed a principle of harmonious (permanent, thoughtful…) development.
He found and developed balanced and harmonious relation with nature. Moreover, he was extremely cautious and utterly rational in using the natural resources, being in total compliance with real needs, modest possibilities and without special demands. However, the constructor manages to make the most of the materials originating from a natural surrounding by using ingenious constructive solutions, gained experience and practical experiments.
The overall construction activity was performed in a harmony with the principle of self-preservation, which the entire social community on the Earth supported for being a compromising philosophy of living in new millennium.
Therefore, reasonably we must ask ourselves:
When, where and why did we turn from the correctly traced path for national construction?
The book is intended for students, assistants, professors and enthusiasts dealing with the construction and architecture. The author's intention is to induce other scientific fields to consider the need for making a synthesised study on researched fields. The book is expected to be a stimulus for successful research work in the future.
I take this opportunity once more to thank everybody, who helped this manuscript be published.
Special thanks go to the manager of the Public Literary Association Institute of Republic of Srpska, Mr Sreten Vujkovic who also acted as a publisher and my deepest thanks go to esteemed professor Branislav Milenkovic, professor Milorad Ribar, professor Branislav Stojanovic, professor Ranko Findrik and professor Dragan Milovanovic for their personal and generous support and contribution to the book and publishing.
To many of my esteemed colleges and friends, whom I accidentally forgot to mention, my deepest gratitude for the assistance and support they gave me in my research.
I also thank for undivided support and patience to Brana, Jelena and Srdjan.

Author

0. УВОД

Још су свјежа сјећања на мало село Кадињане, двадесетак километара удаљено од Бањалуке. Пишући, навиру сјећања.

Основне дјелатности у селу су сточарство и воћарство.

Дрвена, трошна бакина кућа, смјештена је уз сеоски пут, на стрмини. Дужом (источном) страном, лицем, окренута путу.

Добро осунчана, а брдом заштићена од удара вјетра са сјевера.

Двориште ограђено цијепаним проштацима. Ту ограду у селу зову стрмоглавац.

Сл.1. Кућа Душана Николића у Горњој Лепеници, општина Србац, изграђена 1930.г. Поглед на источно двориште, које је ограђено оградом од цијепаних проштаца, у народу познатом као "стрмоглавац". На сликама десно горе и доље, видимо ту ограду у детаљу, на имању Лазара Ћирића из Каоца.

Господарски дио и торови су одвојени и мало удаљени од куће.

Постојале су двије главне капије за улаз у домаћинство са сеоског пута, у источно двориште и у господарски дио. Наглашене су и украшене. Друге двије капије служиле су за комуникацију унутар домаћинства и знатно су мање. Кроз њих се остваривала веза између дворишта куће и господарског дијела.

Земљиште је стабилно и оцједито.

Организација домаћинства је сљедећа: на источној страни дрвена зграда, у којој је спавала тетка, крај ње мљечар, амбар, а испод њих кош за кукуруз. Са западне стране је стаја са качаром.

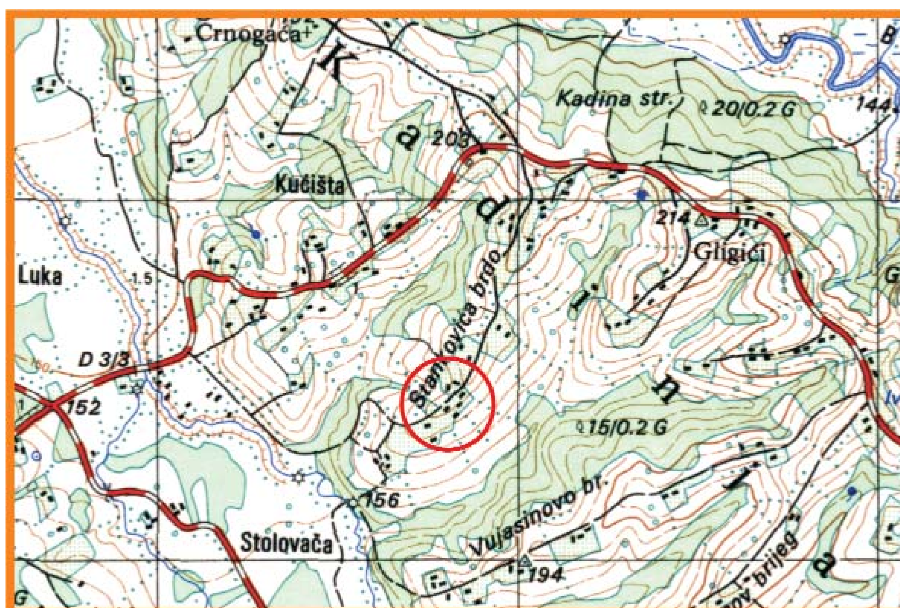
Испод куће је ограђен шљивик у функцији тора за ситну стоку.

Сл. 2. Изглед села за вријеме аустроугарског периода - аеро-снимак из 1954. године, са наглашеном породичном кућом Станковић Алексе

Распоред у селу је сличан, одређен старим неписаним правилима. Градило се по меморији, искуству, уз рационално кориштење расположивог простора.

Једноставних, скромних, функционалних и топлих дрвених грађевина сада нема на терену. Остао је у селу понеки мљекар, сушница, стаја, кошана, амбар. Порасла економска моћ, повећани прохтјеви, битно су измијенили навике.

Сл. 3. Доста хаотично и раштркано изгледају Кадињани данас. На слици је означена група грађевина са ближим окружењем, ради поређења.

Сл. 4. Аеро-снимак дијела села, са локацијом куће и ближим окружењем данас.

Кадињани су сада приградско мјесто. У потрази за већим стамбеним комфором, становници граде више него што им захтијевају потребе, и препуштени су сами себи. Ту је доминантна бесправна изградња.

Код градње кућа, становници села се угледају на град, али, нажалост, преузимајући из града све негативне тенденције у градњи.

На сваком кораку уочљив је прекид са традицијом и рационалном градњом.

Грађевине се бирају по сопственом нахођењу. Дижу се и нижу високе куће, зграде непримјерене стварним животним потребама и духовно-културној клими која је красила здрав народни дух живота у селу.

Промјене су тежња и напор да се изађе из заосталости.

Морамо се запитати какви су нам то нови путеви градитељства! Куда нас води престиж и глад за материјалним добрима? Сви желе у град, по сваку цијену, или да бар граде по узору на њега.

Специфична особеност територије у истраживаном периоду је управо та да су се ту сударила два свијета, Исток и Запад, са различитим погледима на живот. Ми смо ту, по срећи или несрећи, осуђени да живимо, радимо и стварамо. Ту смо развили нашу сеоску и градску кућу.

Сл. 5 На слици је архетипски облик колибе по Лиажјеу. Четири стуба, греда и кров, основни су елементи архитектуре која је потпуно уклопљена у окружење. Сугерише на правилну међусобну условљеност и зависност од окружења. То је митски простор савршене хармоније грађевине и окружења.

Да бисмо правилно схватили народну архитектуру, анализу морамо почети од прве исказане потребе човјека за склоништем. На том је мјесту примитивни градитељ, у циљу самоодржања, почео изграђивати свој интимни свијет. Исказао је потребу за издвајањем дијела простора за себе и породицу. Оградио је и одвојио дио простора из природе. Тако је створен први и најједноставнији облик архитектуре - "колиба". По Лиажјеу "...хиљадама се година појављује као трајни и симболични, архетипски и садржајни облик саме архитектуре."

Временом, кроз историју, митски простор се трансформисао у форми и функцији.

Склад "...нетакнутог природног окружења и грађевине, у готово савршеној хармонији..." трасирали су развојни пут архитектуре. У анонимном градитељству ових простора доживио је своју потпуну примјену.

0.1. Архитектура Словена у прадомовини

"...О словенској култури уопште пре велике сеобе народа мало се зна ". На цијелом простору од Карпата до Урала постојале су непрегледне шуме. Стари Словени (номади) често су мијењали своје пребивалиште.

Код анализе архитектуре Старих Словена у прадомовини "... мора се утврдити да ли је и, ако јесте, до ког степена, вештина грађења, донета из старих крајева, могла да утиче на образовање просторног и конструктивног састава брвнаре."[1]

Чињеница је како наводи Ј. Ердељановић: "...Јужни су Словени, дакле, већ приликом свог доласка на Балканско полуострво, морали знати за брвнаре."[2]

"Дошавши на Балканско полуострво, Словени су затекли староседеоце, илирска и трачка племена, са својом већ изграђеном културом... Колико је у архитектури било međусобних позајмица, не зна се и највероватније се неће ни моћи сазнати... Долазећи у крајеве који су сасвим различити од оних у којима су до тада живели, са другим саставом и обликом тла, различитом климом, Словени су морали, хтели то или не, да прихвате неке од грађевинских облика које су затекли. Затечена кућа била је прилагођена земљишту и климатским приликама, па је због тога могла бити лако усвојена."[3]

---

[1] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара,* Сирогојно 1998.године, стр. 224.

[2] Ј. Ердељановић, *Етнолошка разматрања поводом Хеберландових испитивања,* Гласник Географског друштва, 6, Београд 1921. године, стр. 120.

[3] Ранко Финдрик, *Народно неимарство,* Сирогојно, 1994. године, стр. 12.

Тако затечену, развијали су је и прилагођавали стварним потребама, са минималним прохтјевима и стеченим навикама. Покушавајући направити паралелу, мора се констатовати *...да прије и послије градитељства у дрвету није примијењено исконско поштовање "нетакнуте природе" и разумијевања односа градитељ - природно окружење, на просторима Западне Крајине.*

У студији о светишту Исе, Кенцо Танге констатује: "... да изван и пре архитектуре у шестом веку он налази и види само и једино - нетакнуту природу".

"Турске власти се у освојеним земљама, за време владавине, нису мешале у живот становника на селу. Последица тога је аутономан наставак развоја у области народног градитељства на селу. Утицај ислама у граду био је непосреднији и јачи, ипак није био потпун те није могао дубоко да продре у народни живот."[4]

"Локалитет Јазбине са траговима словенских настамби откривен је 1968.године. Њиве Јазбине се налазе у селу Батковићу, сјеверно од града Бијељине, те леже уз поток Бистрик у засеоку Клис. Положај насеља уз ток великих ријека или њихових притока, типичан је за сва ранословенска насеља... Велики број настамби (50), као и простор које насеље у Јазбинама заузима, показује да оно спада у тип великих насеља која се јављају код Јужних Славена и карактеристична су за њихов начин живота... Настамбе нашег насеља су раштркане и понегдје чине веће или мање групе – ткз. гнијезда. Ове скупине и гнијезда свакако су припадала појединим породицама, те свједоче о повезаности породичних скупина у сродничким везама, које су биле врло јаке и у периоду распада родовске заједнице, која се почиње распадати у 8. вијеку... Приликом насељавања у Јазбинама, Словени су донијели и остатке родовског уређења. Могуће је пратити развој словенског насеља од најранијег доба када се служило коштаним алаткама и предметима, до периода у којем упознају жељезне предмете и њихову обраду, и најкаснијег периода у коме почињу набављати и предмете (накит) из околних центара... Према намјени у насељу разликујемо двије врсте грађевина, стамбене и радионице са пећима - (пословне)... Код стамбених грађевина најзаступљеније су укопане, а постоје и двије до три надземне... Занатство је још увијек било заступљено на нивоу кућне радиности и припадале су породичном кругу јер су радионице биле смјештене у непосредној близини настамби."[5]

---

[4] Ранко Финдрик, *Народно неимарство*, Сирогојно, 1994.године, стр. 16..

[5] Ирма Чремошник, "*Годишњак XV*"- Академија наука и умјетности БиХ, Сарајево 1977 године, стр. 227, 228, 229, 300... 308.

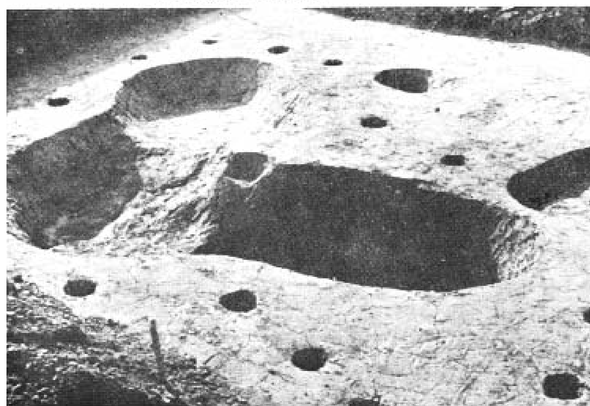
Сл.6. Ранословенско насеље Јазбине код Бијељине. На катастарском плану евидентирана су тачна мјеста археолошких истраживања, односно, прецизно су уцртани локалитети грађевина чије су ископине фотографисане на слици 7.

1. Objekat XLIII

2. Objekat XLII

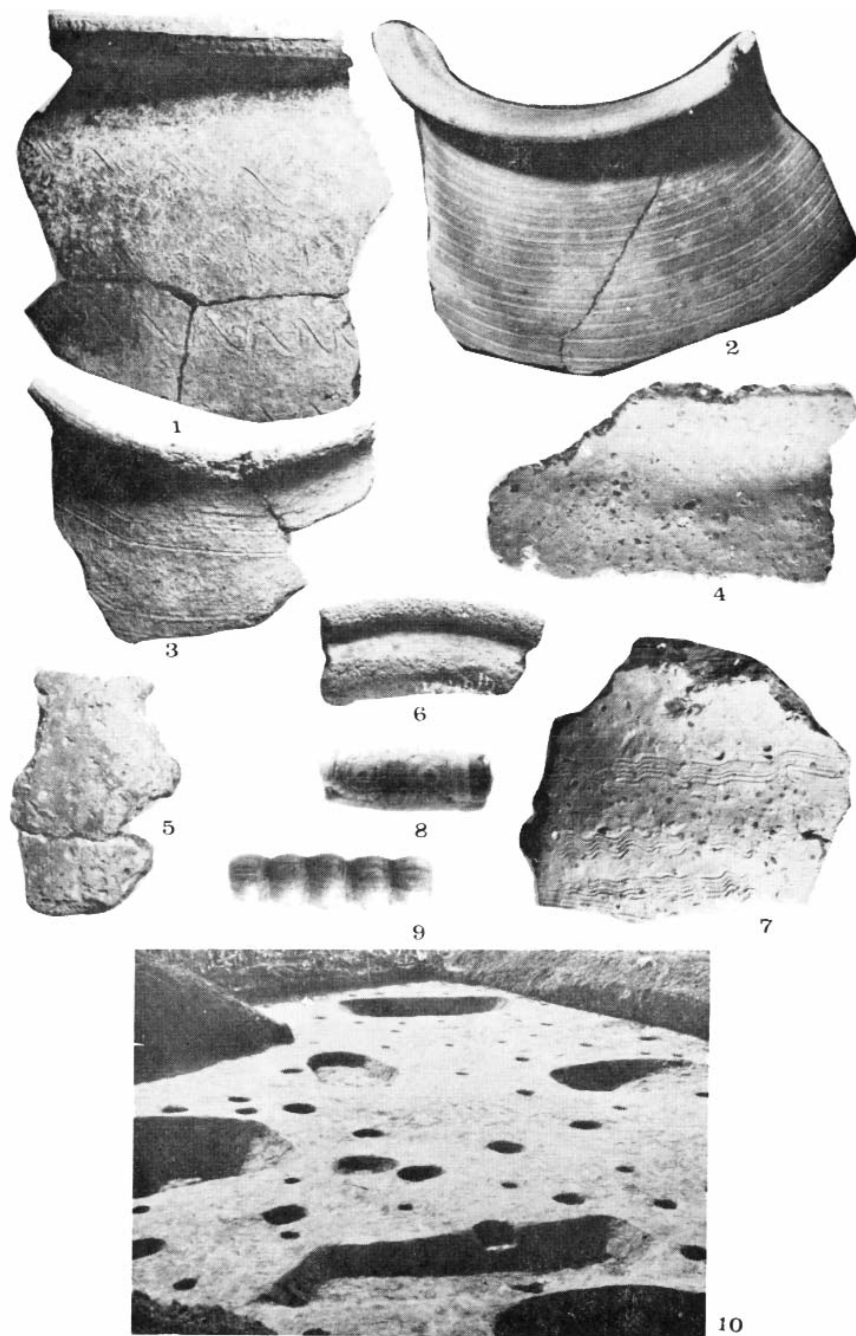

3. Objekat XXXV

4. Objekat XXXIX

5. Objekat XXVIII

6. Objekat XL sa jamom

Сл. 7. На сликама су видљиве тлоцртне основе грађевина са укопаним дијелом грађевина у тло, као и ослонцима изнад тла, из кога се да закључити да је облик грађе који је кориштен био округао.

Сл. 8. Врсте керамике: 1. "h": 2. "m": 3. "e": 4. "a": 5. "j": 6. "l": 7. "b": 8. Мозаична перла, 9. петерочлана перла, 10. Југозападни дио комплекса објеката XXI до XXX (обј. XXI, XXIII дјелимично XXIV–XXV, XXVII), који су нађени у насељу Јазбине.

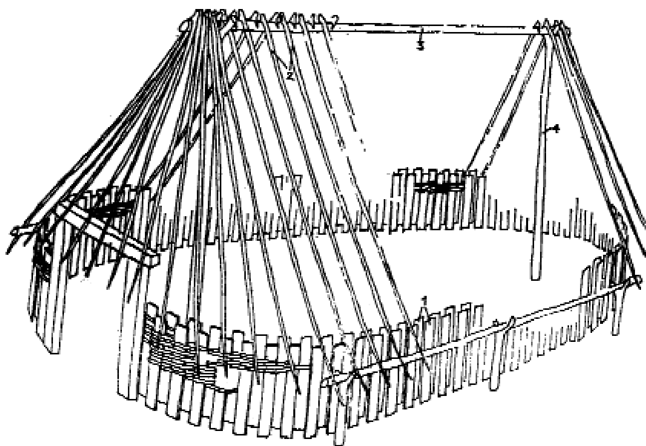
"Најстарији слојеви овог насеља сежу у прву половину 7. века, а насеље траје до 9. века."[6]

"У времену од 10. до 11. века Словени граде скромна станишта од једне просторије, најчешће од плетера и блата."[7]

"За анализу посебно је значајно старословенско наслеђе грађења на сохама, које је било веома распрострањено на овим просторима. Археолози су на великом броју старословенских налазишта у Пољској, Русији, Источној Немачкој открили да су грађевине у веома дугом временском распону подизане управо на овај начин."[8]

"Значај конструкције крова на сохама при испитивању порекла и утврђивању старости неког типа грађевине је веома велик. Оне су још једини живи остатак старијег начина подизања грађевина чије се порекло може везати за стару словенску баштину која траје вековима. Трагови конструкција на сохама могу се пратити од појаве Словена на Балкану, преко средњег века до данашњих дана."[9]

Грађевине на сохама имају занимљиву конструкцију, једноставан, ефектан кров, прихватљиво обликовање. Очуване су у модификованом облику. Данас се користе најчешће приликом грађења колиба у планини, помоћних грађевина у пољу, склоништа за стоку. Кошару са конструкцијом на сохама забиљежила је Астрида Бугарски на Змијању.

Сл. 9. Кошара која је грађена на сохама у потпуности је прилагођена условима терена. Користи се округла грађа, без додатне обраде. За качење се користе гране са пршцима, без компликованих веза, дакле, кровна конструкција је независна од зидова (цртеж Астриде Бугарски).

[6] Нада Милекић, *Рани средњи вијек,* Културна историја БиХ*,* Сарајево, 1984. године, стр. 394.

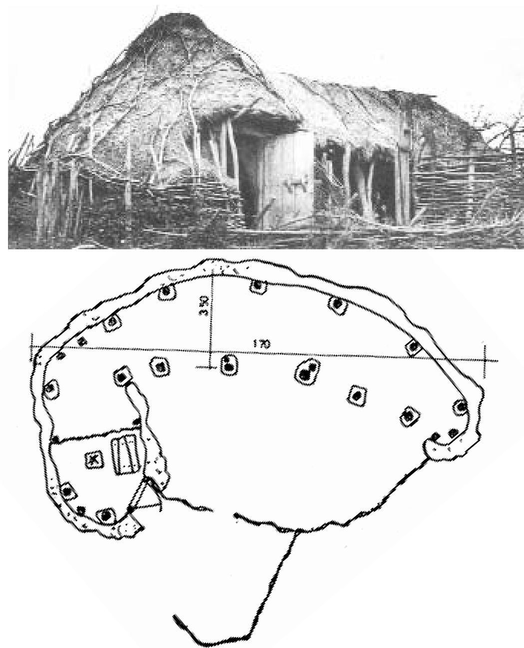
[7] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара,* Сирогојно 1998. године, стр. 225.

[8] Die Slawen in Deutschland, Берлин, 1970. године, сл. 60; Ј. Р. Спергалскиј, Жилишће северозападној Руси IX - XII в. в., Лењиград 1972, 24, С. С. Берзанскајева, Пустнка, Кијев 1974. године, 22 и даље

[9] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара,* Сирогојно 1998.године, стр. 230

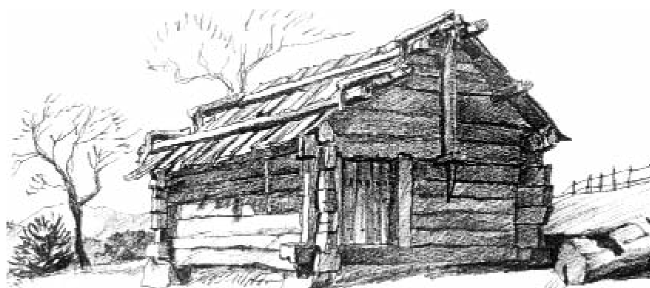
Тлоцртни облик кошаре на сохама најчешће је био елиптичног облика. Дужина им се кретала од 4 m до 6 m, а ширина око 3 m. Зидови су грађени на више начина и то: два низа коља пободу се у земљу и преплету прућем, или се пак цијепано дрво униже у два наспрамна коца у зидном платну на сваких 1,5 m; зид је потпуно независан од конструкције крова. Основну конструкцију чини обла грађа. Двије дуже централне сохе, са по три ниже на обје дуже стране, између којих се постављају подужне облице, носе конструкцију четвороводног (заобљеног) крова. Рогови су од облица са патрљцима, а каче се за шљемењачу (куком). На дужој страни рогова постоје истаци (прљци) који прихватају летву и растерећују покривач. Покривач је од бујади или сламе притиснут облицама са стране, да би се заштитио од оштрог планинског вјетра. Кров над улазом нешто је уздигнут, да би се омогућио улаз.

Достигнућа старих Словена у градњи на сохама детаљније су разрађена у истраживањима Ранка Финдрика. Дио тих истраживања изложен је по сопственом избору за потребе упоредних анализа.[10]

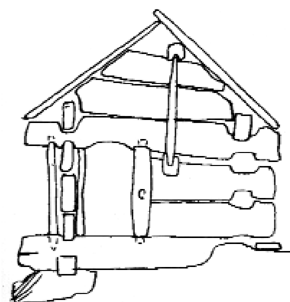

Сл. 10. Са цртежа и слике Ранка Финдрика сагледиви су основа и изглед привредне грађевине.

[10] Више, Ранко Финдрик, *Динарска брвнара,* Сирогојно 1998. године, стр. 224 - 230, и у *Траговима старих словенских и средњовековних конструкција у нашој народној архитектури,* Гласник Етнографског музеја у Београду, књига 49, Београд, 1985. године.

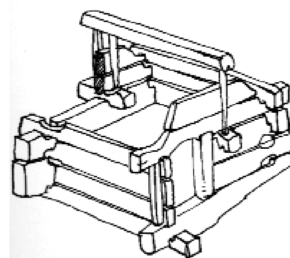

Сл. 11. Цртеж Зорана Петровића приказује раннословенску грађевину на сохама.

Сл. 12. Са слике Ранка Финдрика видљив је угаони изглед грађевине (задњи и бочни) чији је цртеж конструкције приказан на слици 13.

Сл. 13. Са цртежа Ранка Финдрика видимо да је тип грађевине био везан углавном за мање зграде. Разлог је ограничена носивост зида од брвна који није могао носити терет конструкције крова веће грађевине.

Из изнесеног се да несумњиво закључити да је архитектура старих Словена била дубоко везана за природу. Градитељ, док гради на сохама, фансциниран је природом. Реаговао је природно и створио органску архитектуру прилагођену потребама и усаглашену са могућностима окружења.

Избор природног материјала из окружења, органски развој грађевина, логичан и рационалан конструктивни систем и инспирација природом, представљају јасну поруку савременој архитектури.

Користећи досад објављена дјела из ове области, дошли смо до закључка да народно архитектонско насљеђе Западне Крајине у Републици Српској није довољно истражено и проучено. Проучавање народног градитељства на овим просторима било је занемарено све до друге половине минулог вијека. Усљед недостатка документације о настајању и развоју народног градитељства, проистекла су разна произвољна тумачења, као нпр: "...да је српска архитектура потпуно исламизована, или је плод страних узора..." (Рудолф Мерингер). То је посљедица недостатка материјалних доказа о народном градитељству и чињеница да смо од документације на располагању имали само субјективне и

"обојене" записе истраживача и путописаца кроз наше крајеве. То је стварало потпуно искривљену слику о правом стању ствари. Резултат површног снимања стварног чињеничног стања је и истицање "биједног" изгледа народног градитељства.

Основна карактеристика задружног стана је управо та да представља сложен, разуђен и добро организован стамбени простор. Грађен за човјека, у његовом мјерилу, пропорцији, рационално и смишљено.

Задружни стан је задовољавао многобројне потребе вишечлане породице - задруге. Настао је из потребе, јер су само заједнице са великим бројем способних појединаца у то доба могле измирити велике обавезе према феудалцу и обезбиједити основне потребе за живот. Упоредо, унутар овакве организације домаћинства, сваки члан задруге успијевао је да сачува неопходан дио интимности, као и да води богат друштвени живот.

Чињеница је да су кроз минуле вијекове много пута од разних освајача, истраживани простори паљени, пљачкани и пустошени, због чега је све материјално имало карактер привремености. У том периоду, на овим просторима, живјело се "од данас до сутра".

Под утицајем природних и друштвених фактора, народни градитељ био је присиљен да гради по принципу задовољења најминималнијих људских потреба. Скоро по правилу, градио је од материјала који му је дало непосредно окружење. Лоша могућност транспорта још више је условила и сузила избор материјала за градњу, те је сведен само на најнепосредније окружење.

Народни градитељ на просторима Крајине, имао је снажно испољену вољу да нагласи различите погледе у градитељству. На тај начин изграђивао је посебан и помало особен образац у градњи. Истакнуту склоност и особеност нису имали сви народи у нашем окружењу током минулог периода.

Одговоре на нека од изнесених питања дао нам је Ранко Финдрик у књигама *Народно неимарство, Динарске брвнаре, Вајати.* Уважени професор је одличан познавалац, истраживач, пројектант, рестауратор и обрађивач комплексних студија о проблематици "динарских брвнара" и народног градитељства на просторима претходне Југославије.

0.2. Градитељство Јужних Словена по досељењу - утицај старосједилаца

На територији Крајине откривене су брвнаре илирског племена Дестијата у мјесту Под, на горњем току ријеке Врбас. Грађење дрветом код Илира било на завидној висини, а насеље је настало између 1200 и 1100 година прије н.е. Куће у насељу биле су велике и добро грађене "... по типу доста сличне савременој динарској брвнари. Основну конструкцију чине четири темељне хоризонталне греде, отесане од смрчевог дрвета (јеле и оморике). Те греде су положене на ниски сокл од ломљеног камена везаног глином или просто положене на земљу и изнивелисане дјелимичним укопавањем на вишој или побијањем камења под греду на нижој страни терена. Ове четири греде носиле су вертикалне диреке, на које су биле постављене вјенчанице и кровна конструкција. Зидови су били од тањих греда или балвана, а кров од дрвених дашчица, вјероватно на четири воде. Величина куће прилично варира, али се може узети да је за нешто мање куће просјек био 9 x 5 m, а за нешто веће 12 x 8 m. Подница куће урађена је обично од добро набијене земље пјескуље (копане у непосредној близини насеља). Унутрашњост се обично састоји од два дијела - једног већег, на нижем нивоу, и другог мањег, чији се под у облику широког банка диже пола метра изнад пода куће. На почетку тог широког банка стоји обично већа пећ у облику калоте израђена од глине. Отвор пећи је на самом рубу банка и окренут према нижем, главном дијелу куће. У том дијелу дуж једног зида обично се протеже још један ужи банак с једном, понекад двије или три калотне пећи малих димензија".[11]

Из описа куће наслућујемо основне елементе архитипске колибе Лиажјеа (стубове, греде, кров).

Упоредимо ли грађевине у погледу конструкције и просторног распореда видљиво је да одговарају дводијелним брвнарама.

Одступања су евидентна у вези на дирек, скелетној конструкцији која је била доминантна у предјелима богатим буковом и храстовом грађом, док су предјели богати боровом и јеловом грађом градили са брвнима, а везе на угловима спајане су на ћерт, или слијепи преклоп.

Најстарији дрвени храмови старијих форми из 18. вијека грађени су са скелетном конструкцијом.

Под од земље, квадратна основа нижег дијела куће и пећ, увелико подсјећају на брвнаре с краја 19. и почетка 20. вијека, са простора Крајине.

[11] Б. Човић, *Од Бутмира до Илира,* Сарајево 1976. године, страна 199, 200

Може се закључити: “... подударност је велика, па се неизоставно намеће помисао о међусобној вези, о томе да су Словени морали затећи конструкционо и просторно већ развијену кућу Дестијата.”[12]

Живот на просторима Балкана био је тежак и суров, али је чињеница да никад није замирао.

Уколико се створе погоднији услови на истраживаним просторима, “...једанпут освојена знања или вештине грађења јавиће се опет, (као доказ послужиће примјер појаве новог сојеничког насеља у Доњој Долини, почетком минулог вијека, на мјесту праисторијског - коментар аутора), па се тако могло десити и са кућом Деситијата и динарском брвнаром.”[13]

Очигледно је да континуитет развоја постоји. Традиционалне везе анонимног градитељства видљиве су и данас.

Историјска судбина народа ових простора је да нису имали стални боравак. *Данас је тешко поратно стање са 419.875 избјеглих и расељених лица у Републици Српској.*[14] Сви ти људи су лишени основних хигијенско-здравствених услова за живот. Остали су без родног краја, завичаја. Прогон је оставио дубоке и болне трагове. Траума и стрес постале су свакодневица. Промијенили су услове живота и рада, на најгрубљи могући начин, ратом.

Анализом народног градитељства створамо научну подлогу за унапређење становања на просторима Републике и шире, за будућност.

Значај традиције сажето је нагласио Иво Андрић у двије реченице:

“...Само неуки и неразумни људи могу да сматрају да је прошлост мртва и непролазним зидом заувијек одвојена од садашњице. Истина је, напротив, да је све оно што је човјек некад мислио, осјећао, радио, нераскидиво уткано у оно што ми данас мислимо, осјећамо, радимо”.

Истичући значај традиције, подразумијевамо да народно градитељство можемо користити само као инспиративни потенцијал, аутентично исходиште, за даљу надоградњу. Не смијемо никад посегнути за слијепим копирањем обликовних елемената, као што је то често био случај у прошлости или покушај групе чешких архитеката за вријеме аустроугарске окупације.

[12] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара,* Сирогојно 1998. године, стр, 232

[13] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара,* Сирогојно 1998. године, стр. 232.

[14] Податак узет из *Књига пописа избјеглих и расељених лица у Републици Српској,* издата у Сарајеву, марта 1997. године.

О стању данас у свијету, довољно нам говори изјава Џејмса Волфенсона, представника Свјетске банке, на Самиту финансијера у Хонконгу:

"...Ми живимо на темпираној бомби; ако не будемо реаговали одмах, она ће експлодирати у лице наше деце."[15]

[15] Дневни лист "Политика", септембра 1997. године.

1. ПОВОД, ЦИЉ И ПРОСТОРНИ ОБУХВАТ

1.1. Повод за тему

Свједоци смо раскида са прошлошћу који је на велика врата најавио минули вијек. Широм Републике пројектују се и граде бескарактерне стамбене групације. Куће доживљавају велике трансформације, губећи традиционални израз и симбол.

Изградња на селу и у приградским насељима потпуно је друштвено неконтролисана.

Организацијом куће и дворишта у селу данас се готово нико и не бави. Све што се гради најчешће остаје неевидентирано и неанализирано.

Успијевало је народно градитељство, ипак, да се одупре, очува и развија, а било је различито од свега што се стварало у стилским архитектурама. Тражило је и налазило рјешења, све до 60-их година 20. вијека.

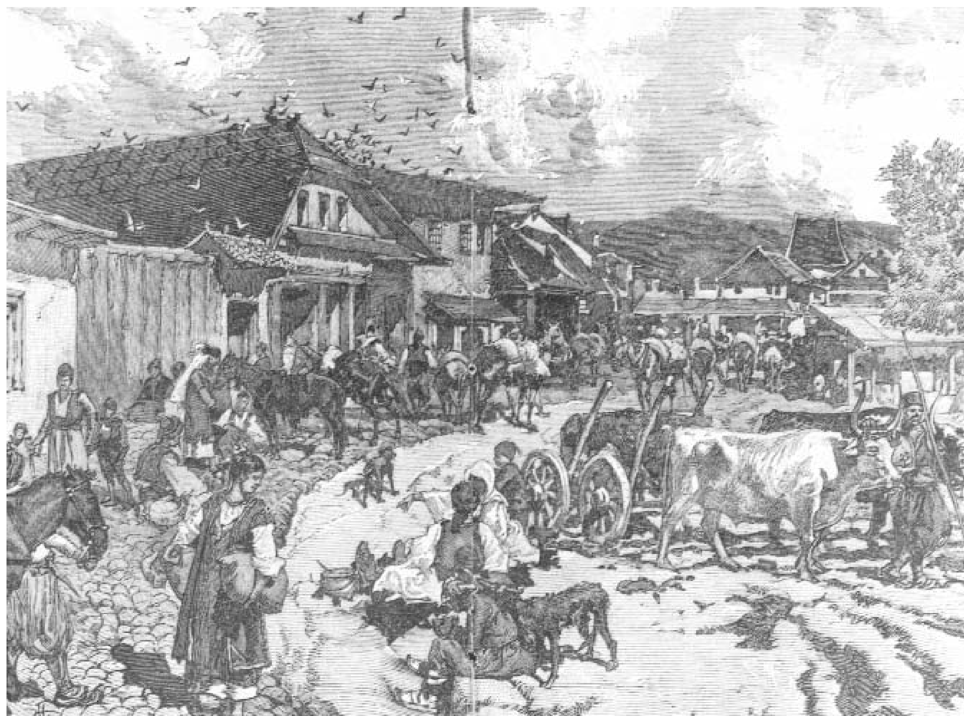
Академска историја архитектуре коју смо учили, или која се данас учи на факултету, неадекватно третира област народног градитељства.

Из изложеног је видљиво да народна архитектура није детаљније проучавана.

Намеће се питање: *Да ли је дошло вријеме да се то исправи? Требамо ли народно градитељство значајније нагласити код проучавања академске историје архитектуре и у области пројектантских предмета?*

За аргумент тврдњи послужиће подаци из којих је видљиво да је у кућама и зградама народног градитељства, током истраживаног периода, живјело 80-90% становништва. Да бисмо правилно поредили стање, евидентиране су сљедеће чињенице:

Грађевинским законом Краљевине Југославије из 1931. године, на подручју Врбаске бановине (која је обухватала знатно већи простор од истраживаног), постојала су само два града, Бањалука и Градишка. Како су изгледали ти градови крајем 19. вијека, откривамо на акварелима Шарла Иљарта.

Сл. 14. Са слике је видљиво да је развој градске куће Бањалуке блиско је наслоњен на изворну сеоску - динарску кућу. У предграђу (српској четврти) доминирају препознатљиве динарске брвнаре са стрмим и елегантним крововима, у залеђу.

Сл. 15. У Градишци доминирају традиционалне динарске брвнаре, свих развојних облика. Пренесене су са села и прилагођене новим условима живота у граду. Само је дјелимично видљив утицај Запада, што је и разумљиво, јер се ради о граду на граници (ријека Сава дијелила га је од Аустријске Царевине).

На први поглед, са слика, да се несумњиво закључити да је народни градитељ основни принцип градње, стечен на селу, пренио у град. Традиционалну динарску кућу прилагодио је новим условима и потребама у граду.

Процес стварања народне архитектуре дјело је дуге и мирне еволуције. Стечена искуства су се преносила постепено. Надарени појединци из народа градили су по сјећању. Стечено умијеће грађења преносило се са кољена на кољено, без писаног документа, цртежа, плана.

Да бисмо доживјели љепоту те заоставштине данас, потребно је од задњег макадамског пута препјешачити 10 до 20 километара, стићи у неку "забит", гдје је ипак, само неким чудом, остала понека изворна грађевина народног градитељства. Народно градитељство на овим просторима се више не ствара, оно нестаје. То је ненадокнадив губитак за цијело стваралаштво. Морамо скренути пажњу да је кућа до сада недовољно анализирана и истражена.

1.2. Циљеви истраживања

Кроз истраживања је утврђена развојна линија народне архитектуре на простору Западне Крајине, у посматраном периоду.

Елементима вредновања истакнути су основни услови за живот здраве породице. То је незаобилазно питање просперитета народа и државе. Кућа је мјесто из кога човјек полази у истраживање околног простора, животне средине, и њој се увијек враћа. Тај је простор централна позорница људског постојања. Наглашен је значај архитектонски организованог простора, који одређује кретање и директно, или узрочно-посљедично, утиче на формирање личности.

Резултати истраживања утврђују специфичности и посебности у народном градитељству на истраживаној територији.

1.3. Структура рада

У раду је примијењен упоредни метод истаживања, кабинетски и теренски. Упоредни метод омогућава утврђивање типологије стамбене архитектуре и праћење развојне линије становања.

Метода рада односи се на:

а) Утврђивање појавних облика у области народне архитектуре на истраживаним просторима;

б) Снимање стања градитељства, у намјери да се упознају услови

у којима се формирао сваки одређени облик (тип) анонимне архитектуре;

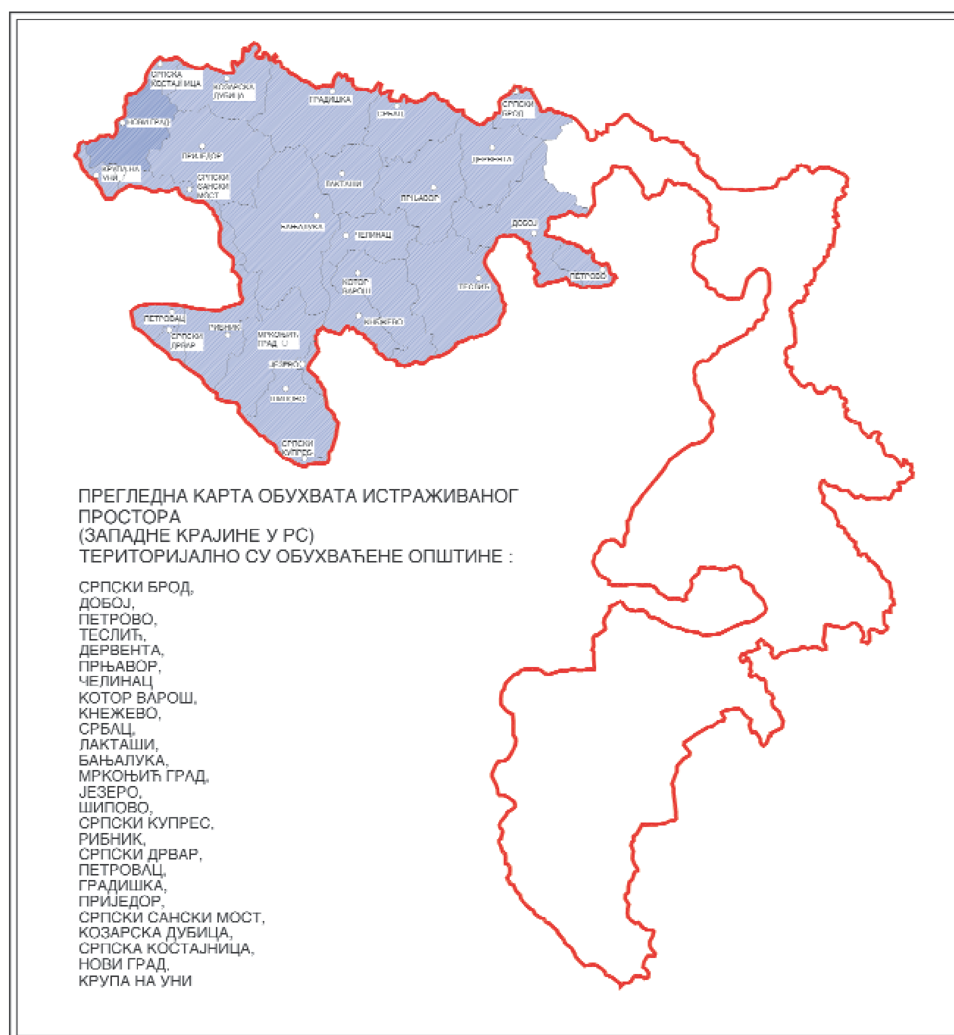
в) Анализу народног градитељства (грађевина, зграда, здања, кућа, цркава...) у посматраном периоду, у намјери утврђивања непролазних вриједности.

Примјењујући упоредни метод, извршено је снимање постојећег стања на терену, детаљно су описане антрополошке, социолошке и култоролошке одреднице, да би се проведеном анализом на крају објаснио постигнути резултат.

1.4. Подручје истраживања, графички приказ, са просторним обухватом

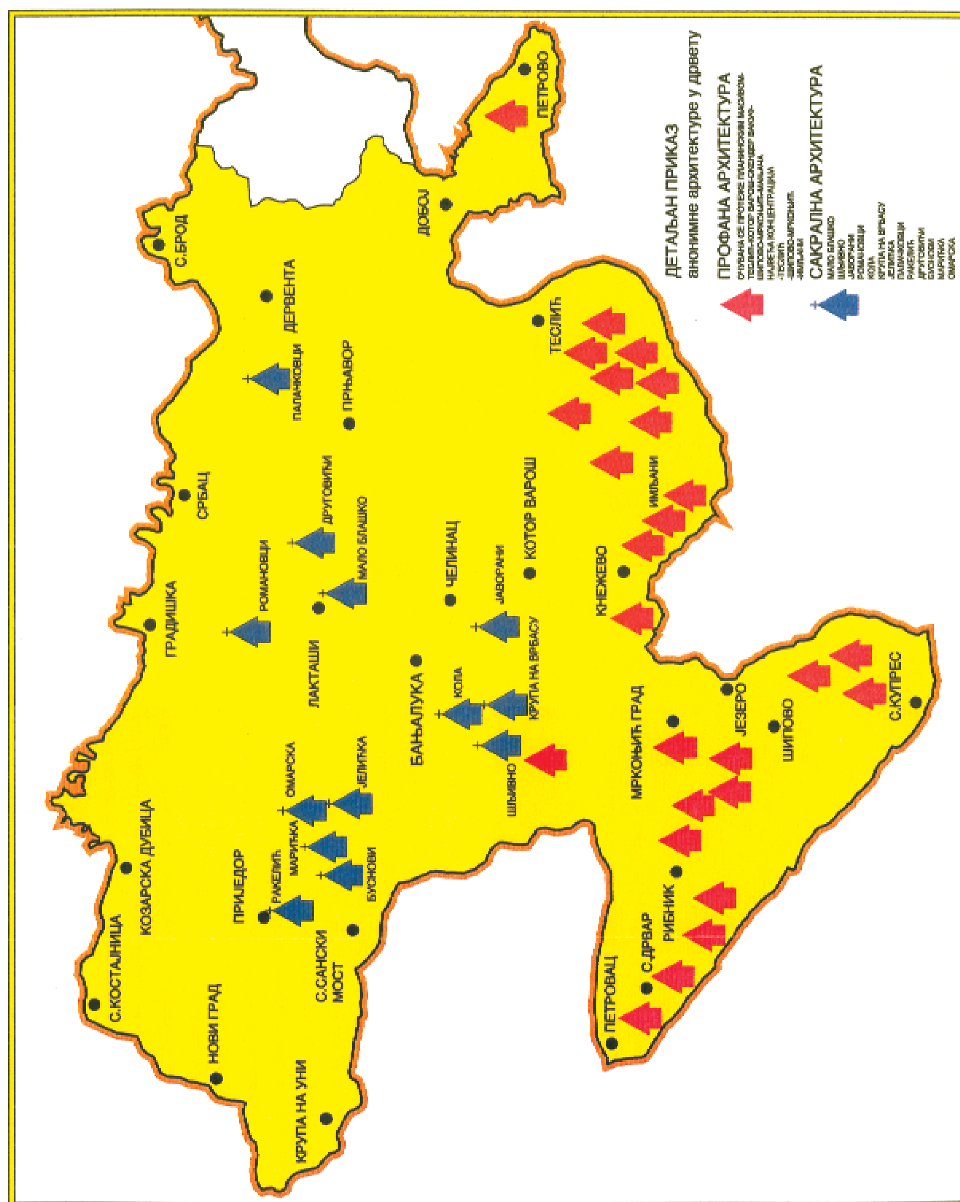
Захваљујући повољним климатским условима, конфигурацији тла, богатству руда, флоре и фауне, простори Крајине били су насељени од праисторије и укључени у непрекидан развој људских заједница. То их чини врло погодним за истраживања. Историјски континуитет постојања омогућава праћење одређених типова, и развојне линије градитељства.

Истраживања територијално обухватају простор сјеверозапада Републике Српске.

Сл.16 Прегледна карта која обухвата истраживани простор у Републици Српској, са назначеном истраживаном територијом, и са пописом општина.

Појам Западне Крајине кроз литературу није никад прецизно дефинисан. То је разумљиво, знајући за бурна историјска збивања на овим просторима. Зна се да је просторно обухватао подручје у сливу ријека Уне, Врбаса, Босне, Спрече, Укрине и Усоре.

Сл. 17. Карта распореда профане и сакралне архитектуре на истраживаном простору данас.

На карти (сл. 17.) приказан је истраживани простор са распоредом грађевина анонимне архитектуре (сакрална и профана). Препознатљиво и визуелно прихватљиво су осликана и представљена теренска истраживања аутора.

Истраживачи су до сада давали само глобалан преглед стања народног градитељства на просторима Крајине (Шпиро Солдо, 1932. године и Мухамед Кадић, 1963. године).

Намјера аутора је да детаљном графичком представком грађевина на терену (локацијом) тачно покаже стање народног градитељства данас, на овим просторима.

Тако би се истраживани простор, богат народним градитељством, евидентирао и заштитио.

Приказом на прегледној карти, публикованом у књизи, то се више не смије заобићи и заборавити.

Графичка представка уједно је информационо-документациона основа, полазна тачка за даља истраживања о народном градитељству ове територије.

1.5. Умјесто закључка

Проблеми становања истраживаног дијела сложени су и присутни дуги низ година. Зато се то витално животно питање мора анализирати детаљније. Тренутно то питање има важну улогу у животу и опстанку.

Потребна су исцрпна истраживања, хитне поставке научних и стратегијских циљева развоја, у свим областима на простору Српске.

Треба да што прије региструјемо и архитектонски снимимо остатке наше богате градитељске вјештине, која неповратно нестаје са простора Крајине.

Мора се сачувати веза са прошлошћу, али и створити вриједна научна основа за савремено градитељство у будућности.

Неопходно је скренути пажњу на погубност тезе у архитектури: "све креће данас од мене", која је, нажалост, ту и данас присутна. Такво стваралаштво несумњиво креће путем без повратка, у суноврат сопствених заблуда. Резултат те тезе и таквог односа су ружне, бескарактерне куће и зграде, непримјерене регионалним особеностима, окружењу, условима локације.

То свакако подстичу и многобројна неприлагођена, самостално изабрана типска пројектна рјешења. Иста су зато и Законом о уређењу простора забрањена, а постоји обавеза да се претходно прилагоде урбанистичко-техничким условима (УТУ), урбанистичкој сагласности.

Модерна архитектура је непризнавањем традиције условила раскид са народним градитељством.

Архитекте се данас залажу за заборављене принципе и вриједности анонимне архитектуре. У пракси се то често своди на декларативна опредјељења.

На пољу архитектонског искуства темељеног на: традицији, историји, регионалним особеностима, топографији, клими, социјалним и културним чињеницама, морамо стварати савремени приступ у рјешавању архитектуре данашњице, како то Лиажје апелује: "Немојмо никад да изгубимо из вида нашу малу рустичну колибу..."

Мора се уважити историјско искуство народне архитектуре, управо због квалитета њеног садржаја. *Не смијемо народно градитељство сагледавати само са аспекта националног поноса и историјске заштите.*

Живописност обликовања грађевина анонимног градитеља одраз су начина живота, сучељеног са локалним условима у окружењу и друштвено-економским уређењем. Грађевине су природан, искрен и истинит одговор на постављени градитељски задатак.

Није ли и сам Пјуџин констатовао да: "...бити природан једна је од највећих заслуга архитектуре."

2. ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Путописци кроз ове крајеве

Не имајући адекватне материјалне доказе, а располажући доста обојеним записима страних путописаца, стварана је искривљена слика о народном градитељству на просторима Крајине.

2.1.1. Густав Боденштајн - "Повијест насеља у Посавини 1718-1739" [16]

Значај овог документа је велики, јер представља први детаљан опис сјевера Босне и границе Аустрије са Турском. Описана је линија раздвајања са пописом у подручју. Аутор разликује шумско, пољско, ливадско и мочварно тло. Евидентирана је добит Аустрије стечена Пожаревачким миром, праћене су ратне операције тог периода, наглашена је корист, коју је остваривала Аустријска Царевина, поставши једини господар ријеке Саве. Констатовано је да је прометна линија ријеком Савом до Србије омогућавала велику финансијску корист у транспорту и царини.

Запажа се да је то била стратегијска припрема Царевине за јачи утицај на прилике у Босни. У ствари, то је било планско ширење утицаја и претензија, први корак ка будућој анексији БиХ. Остварен је добар стратегијски положај, и створени су повољни услови за војне акције. Истакнуто је велико богатство које Царевина стиче експлоатацијом шуме са овог подручја. Међутим, није констатована непроцјењива штета нанесена "голом сјечом", крчењем шума. То је директно утицало на промјену природног окружења, а нарочито је интензивирано каснијом анексијом БиХ.

2.1.2. Митхат Шамић - "Француски путописци на прагу 19. стољећа" [17]

Аутор је анализирао и упоређивао путописе у епохи која га је занимала (посебно Наполеоново доба). По методи реконструкције путање путописаца анализирао је и критиковао њихова излагања.

[16] Више у чланку Густав Боденштајн, *Повијест насеља у Посавини 1718-1739*, ГЗМ 20, Сарајево за 1908. годину, стр. 95 - 112.

[17] Више у књизи, Митхат Шамић, *Француски путници у Босни на прагу 19. стољећа и њихови утисци о њој*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1966. године

Провјеравао је изјаве, ријечи, па чак истраживао изворе из којих су црпили обавјештења. Велики и тежак посао обављен је коректно.

Захваљујући његовим истраживањима ми данас имамо вјерну слику о путописцима тог периода. Главну пажњу посматрања путописци су посветили Босни (Француска није имала свог представника у Херцеговини, а сви важнији путеви из тог периода су водили кроз истраживане просторе).

Путописци су напросто занемарили један дио тадашње државе. Описивали су само неке дијелове живота: политичке, економске, географско-стратегијске... Занемарили су интелектуалне и културне вриједности народа. У ствари, те вриједности нису привлачиле њихову пажњу.

Уопште речено, њихова слика о Босни била је "мрачна", вјероватно због немогућности ширег и дубљег познавања земље, али и духовног расположења и душевног стања путописаца који су утицали на ту слику.

Француски путописци, навикнути на комфор и благостање, нису могли да схвате све различито у нашој, за њих бизарној земљи. Прва група француских путописаца који су током 16. и 17. вијека пролазили кроз Крајину, били су случајни пролазници на пропутовању за Исток. Биљежили су само изузетно занимљиве и живописне догађаје примамљиве за читаоце.

Друга група путописаца кроз наше крајеве, крајем 18. и почетком 19. вијека, била је везана политичким плановима ширења Француске на Исток. Главна преокупација им је биљежење и спознавање у пролазу. Вршили су извиђања и обавјештавања и детаљно снимали стање. Евидентирали су податке о политичком и економском животу тог времена.

Први су открили тајне о мучењима у Босни, о којима се до тада ништа није знало. Отворено су изнијели слику о вјерским супротностима. Записали су и нагласили нетолеранције, као нова, до тад непозната запажања о становништву ових простора. Захваљујући њиховим записима, имамо потпунију и јаснију слику о Босни тог периода.

Даровали су нам драгоцјен опис једнодијелне брвнаре на просторима Козарца код Бањалуке.

2.1.3. Артур Џон Еванс - "Кроз БиХ у вријеме побуне 1875" [18]

Младог енглеског археолога покренуо је научни интерес да по завршетку студија крене у истраживања далеке Босне. Преласком преко ријеке Саве у Броду, ступа на тло БиХ. Пропутовао је Дервенту,

[18] Више у књизи, Артур Џон Еванс, *Кроз БиХ пјешке током побуне августа и септембра 1875. г.*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1965. године

Добој, Тешањ. Путописац запажа вјерске супротности и нетолеранције. Биљежи зулум актуелне турске власти (види дио кад заптија хоће да га жена пренесе преко ријеке)[19]. Путујући за Дервенту, уочава ограђена дворишта, дрвене кућице покривене шиндром, разнолике споредне колибице, плетене кошеве за кукуруз. Не запажа сложену организацију сеоског стана (која се из описа да закључити). Биљежи да у сваком дворишту има шљивик и качара за печење шљивовице (“Поред шљивовице, суве шљиве су главни производ овог дијела”, констатује)[20]. Евидентира задружне заједнице (више породица које живе у једном домаћинству). Истиче природно богатство земље са ових простора.

У селу Фока (Фоча) описује кућу жене, самохране мајке хришћанке. Одбијемо ли мало преувеличавања у опису, јасно се осликава једнопросторна кућа са огњиштем. Аутор послије у опису и сам упозорава на опасност лоцирања куће хришћанског становништва уз пут. Примјећује и евидентира велике намете које има становништво. Не упушта се у детаљну анализу простора и узрочно-посљедичну везу грађевине и окружења. Задовољава се паушалном оцјеном персонификације оптшег лошег стања. То је било уобичајено и прихватљиво за читаоца са Запада. Из описа аутора може се детаљно сагледати кућа из тог периода, као и анализирати прилике које су владале у то доба на истраживаном простору.

Оставио је добру документациону основу за даља истраживања о градитељству.

2.1.4. Шарл Ирљарт - “БиХ путопис из времена устанка 1875-1876” [21]

Француски новинар кренуо је у августу 1875. године да прати устанак из непосредне близине. Прешавши ријеку Уну у Новом, ушао је у Босну. Пропутовао је жељезницом пут од Новог Града до Бањалуке. Пратио је устанак до Свињара (данашњи Србац) и Бербира (данашње Градишке).

Био је добро обавијештен човјек. Одлично је познавао географију и историју наших крајева. Знао је политичке прилике у тадашњој Босни, а и у цијелој Турској Царевини. Детаљно је описао истраживану територију.

[19] Ibid, стр. 130
[20] Ibid, стр.132 и 133
[21] Више у књизи, Шарл Ирљарт, *БиХ путопис из времена устанка 1875-1876. године*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1981. године.

У раду се путописац сврстао на страну устаника. Симпатично је описао њихове тежње. Дјело обилује подацима и информацијама о догађајима и људима. Аутор није оставио детаљне описе кућа - зграда, али је оставио осликане документе о насељима и градовима тог периода, и то о: Новом Граду на Уни, српском предграђу Бањалуке и Бербиру (Градишци).

Сл.18. Варош - Нови Град на Уни – На слици доминирају традиционалне динарске брвнаре. У првом плану слике су редовне активности у пољу. Посебно је занимљива чињеница да иако се ради о пограничној вароши, нема примјеса, односно, страних утицаја у градњи.

Јасно се истичу куће – брвнаре које доминирају пејзажом, са високим и стрмим крововима. Евидентиране су и осликане брвнаре у готово свим развојним облицима. Вјерно дочаравају архитектуру и живот у том периоду. То су важна документа постојања и подлоге за даља изучавања. Из акварела је јасно сагледиво обликовање кућа.

Посебно је истакнуто насиље Турака над Србима. Са симпатијама су истакнути почетни успјеси устаника са Мотајице. Констатује да устаници стварају проблеме Турцима.

Забиљежио је вандалски догађај паљења српске цркве у Бањалуци. Догађај је изазвао запрепаштење и једногласну осуду свих.

Евидентира да је крај од Бањалуке према Свињару, кроз који је путовао, најбогатији у цијелој Босни: "...сјеверна је Босна у јакој супротности са осталим њеним дијеловима, који су брдовити и веома шумовити."

2.2. Истраживачи

Потребно је напоменути да су истраживачи, први на просторима Крајине, указали на услове који су утицали на градњу, тип, величину и структуру куће. Оставили су нам драгоцјена писана документа, приједлоге, хипотезе и препоруке за кућу и задружни стан.

Битно је нагласити резултате до којих су дошли осматрањем и истраживањем, као што су: културно-историјски развој, природна средина, привредне дјелатности, занимања становиштва, специфични организациони облик живота у задрузи, друштвени односи, историјске прилике, вјерска нетолеранција, нетрпељивост...

Треба посебно истакнути чињеницу да су истраживачи већ почетком минулог вијека уочили и маркирали потребу за побољшањем услова живота и рада, становања на селу. Потребу и тежњу за бољим условима становања настојали су да практично примијене у животу, имали су жељу да створе квалитетније услове живота и рада, односно, да допринесу бољем развоју људских заједница. Тежили су стварању основних услова за живот здраве породице.

2.2.1. Рудолф Мерингер - "Пучка кућа у БиХ" [22]

Прву писану студију о дрвеној и каменој кући народног градитељства на територији Западне Крајине урадио је професор Рудолф Мерингер, са универзитета из Граца. Као таква има велики значај за даља истраживања.

У раду нису описане земљане и комбиноване куће, а које су биле врло распрострањене на територији Крајине (посебно послије сјече шума).

Кућа је анализирана као културно-историјски предмет. Занемарена је важна чињеница да је кућа израз природне средине, исто толико колико и културног стања народа, или страних утицаја.

О зградама уз кућу ништа није записано. У ствари, истраживач није уочио и анализирао сложени организам сеоског домаћинства, задружни стан, који је функционисао као скуп више засебних зграда, повезаних у складан организам.

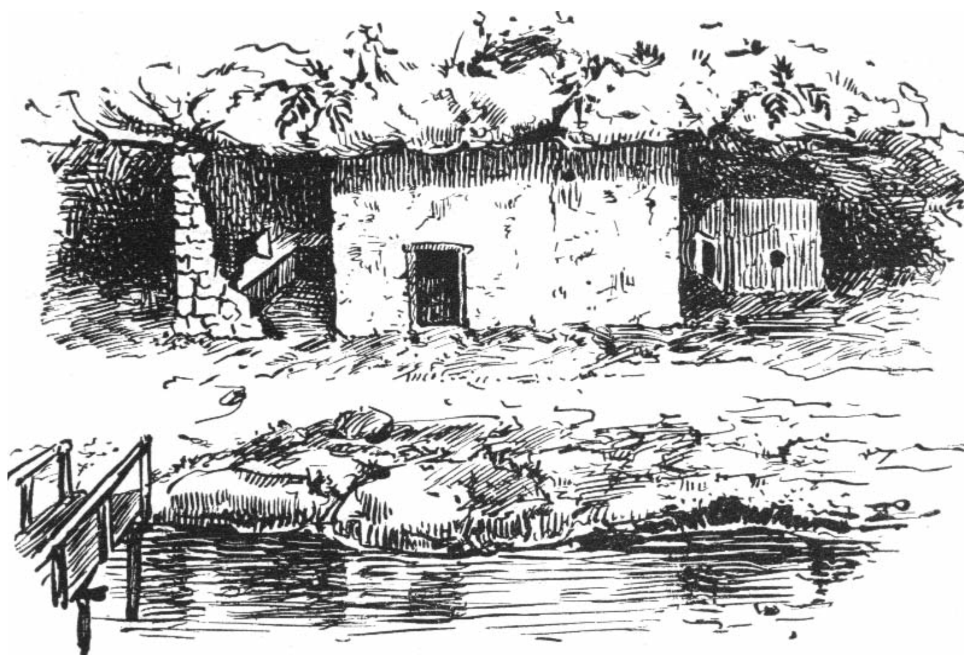
Аутор је настојао да тенденциозно, кроз културно-историјски развој куће у БиХ, докаже њену везу са горњоњемачком кућом, па је занемарио јаке утицаје природне средине на кућу. Истражујући, није

[22] Више у чланку, Рудолф Мерингер, *Пучка кућа у БиХ,* ГЗМ из 1899. године, Сарајево, јануар-март 1899. године

примијетио разлику кућа и зграда из Херцеговине, које су плод различитих климатских прилика.

Темељно је пропратио развој куће од једноцијелне, преко двоцијелне у вишецијелну. Ипак, није изложио развитак куће у хоризонталном и вертикалном смислу. Уочио је да соба може настати и преграђивањем једноцијелног простора (то је потврдио Ранко Фридрих у књизи *Народно неимарство*, Сирогојно, 1994. године).

На обалама Неретве уочио је првобитне људске станове у преуређеној пећини.

Сл. 19. Првобитни стан у пећини - Херцеговина - забиљежио Рудолф Мерингер.

За куће домицијелног становништва записује да је "...први дојам кућа особит и угодан", а затим додаје "...али кад им се приђе, тај дојам се губи"; не анализира зашто и не даје одговор, само записује да "...форма показује самостално настајање. Спуштени четвороводни кров не дозвољава близину друге куће".

Сл.20. Слику вјерске грађевине - џамије у Тузли, забиљежио Рудолф Мерингер, у непосредној близини истраживаног простора, грађена је по истим принципима као и цркве брвнаре односно профане зграде, прилаже се јер током извршених истраживања на овим просторима материјалних доказа о истим, није било.

Биљежи да се "...градило по осамљеним селиштима", али не пише ништа о опасностима лоцирања куће уз пут. Непосредно послије тога запажа "...да већ двије деценије нема мира на овим просторима". Сељаку на овим просторима никад није сијала сретна звијезда у прошлости. Лакоумној градњи пучког мајстора одаје похвалу, кад записује "...кућама, иако се превијају и шкрипе на вјетру, ништа не шкоди."

Уочава и описује џамије. Прилаже и фотографије. Констатује да су истог обликовања као и куће. Не пита се има ли цркава, гдје су, какве су, ако их има - зашто су скривене. Не показује интерес за анализом истих.

Разлог површности у истраживањима вјероватно треба тражити у стандарду, култури и погледима. Истраживач је човјек са Запада, који је са висине гледао на мистични и њему доста непознат народ Истока.

2.2.2. Милан Карановић - *“О типовима кућа у Босни”* [23]

Уочио је пропусте у раду Рудолфа Мерингера. Пада у сопствену замку дијељења кућа по вјерској припадности. Религија је имала велики утицај на развитак куће, али ипак није имала и пресудан значај у градњи кућа. Вјерски прописи и погледи на живот утицали су уопштено на градњу.

Код муслиманског становништва то је условљавало формирање збијеног типа насеља, и развој куће око унутрашњег дворишта (обичај је био да се женски чланови породице крију од погледа мушкараца). Турска власт преузела је стару хеленистичку кућу и прилагодила је својим вјерским прописима. Рана појава купатила у соби диктирана је обредним прањем по Курану.

Често су утицаји вјерских група толико испреплетени да је немогуће прецизно одредити шта је изворно код ког народа. *То значи да је подјела по вјерској припадности нетачна и немогућа.*

Архитектура и култура свијета заједничко су добро. Данас, развојем информатике, цијели свијет постаје једно велико село, укидају се временске и просторне дистанце и баријере. Размјена информација је тренутна и доступна свима.

Цвијићев ученик запазио је сложену организацију сеоског домаћинства. Евидентирао је засебне зграде за ожењене задругаре, које им привремено служе као куће. Примјери: породице Шипка у Добрињи и села Босанчићи у Раткову.

[23] Више у чланку, Милан Карановић, *О типовима кућа у Босни*, ГЗМ 39, Сарајево, 1927. године, страна 207 до 213.

Сл.21. На слици је видљива складна и хармонична градација куће и зграда, те потпуно поштовање услова локације и права на видик. Градитељ ничим није нарушио природну равнотежу. Дат је поглед на кућу, двориште, зграде за ожењене задругаре. Снимак је урађен 1926.г. у селу Добриња, заселак Шипке.

Аутор прати развој динарске куће по хоризонтали и уочава појаву собе, мљечара и тријема. Код развоја по вертикали запажа појаву подрума под кућом и надоградњу соба под кровом. Констатује веома тешке услове у пограничним крајевима, уз посебан нагласак на истраживаној територији.

Записује да се "...није темељило, него временило на овим просторима". *Због тога се градњи кућа није могла посветити адекватна пажња обликовању.*

Чињеница је да су учестале сеобе, буне, устанци, били лимитирајући услов развоја народног градитељства.

Сл. 22. На слици је видљиво како је народни градитељ довитљиво и складно лоцирао насеље, да не би пореметио природно окружење. Градација и хармонија изграђеног и природног окружења је потпуна. Грађевине у огледалу ријеке побуђују импресију. Архитектонска композиција насеља је таква да би јој позавидјели многи архитекти данас. Снимак је урађен 1926. г. у селу Босанчићи, Ратково, област Змијање.

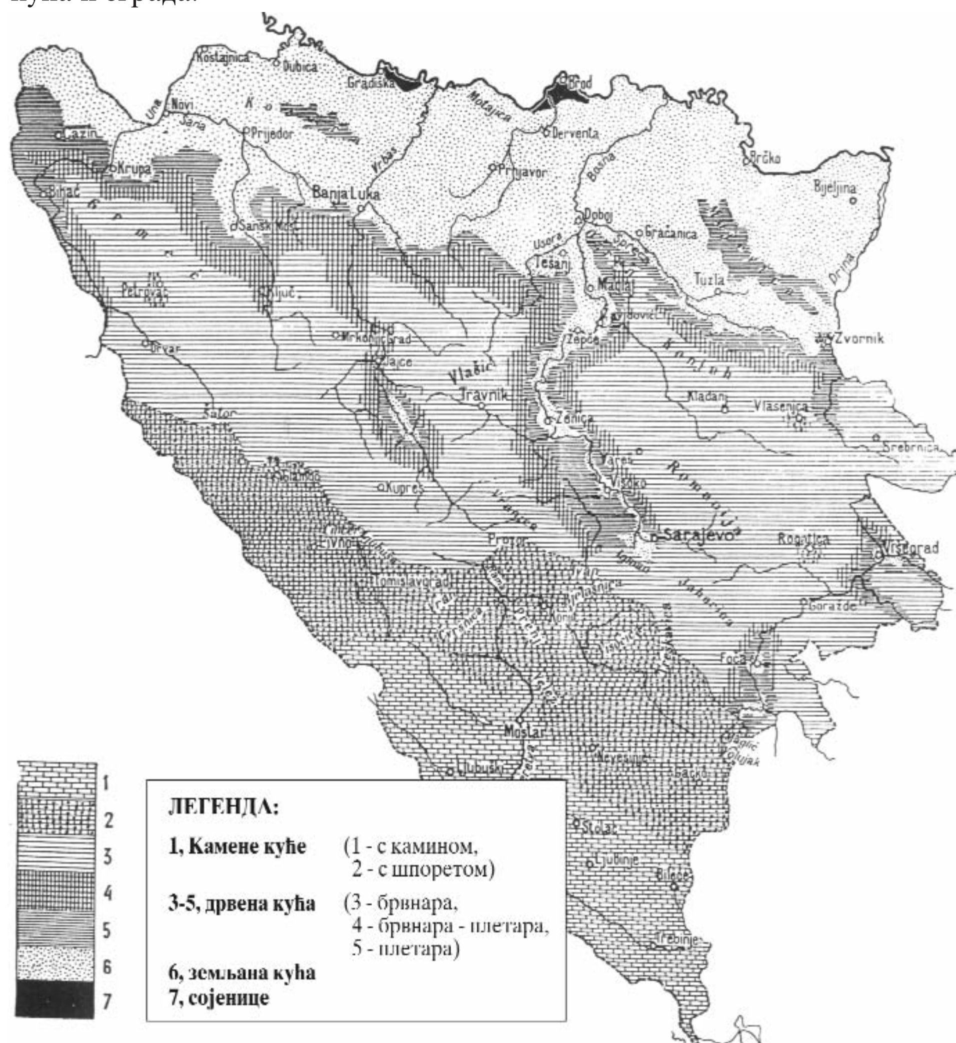
Веће и љепше куће привлачиле су "Турке и хајдуке". Вриједни истраживач подарио је богату документациону основу о народном градитељству. Пропутовао је цио истраживани простор. У више засебних дјела аутор је објавио своја истраживања. Већину грађевина је сам фотографисао. Све то представља вриједно свједочанство о народном градитељству тог периода (у књизи су приказане само неке карактеристичне фотографије).

2.2.3. Шпиро Солдо - "Типови кућа и зграда у пређашњој БиХ" [24]

Рад је резултат припреме за докторску тезу код професора Јована Цвијића, на тематику типова кућа и зграда. Документационе основе, два претходна рада и још неколико издатих до тада, биле су

[24] Шпиро Солдо, *Типови кућа и зграда*, Посебно издање Географског друштва, свеска 13, Београд 1932. године.

непотпуне. Зато их је аутор допунио личним истраживањем. Посебну пажњу у проучавању типова кућа посветио је утицају природне средине. Није занемарио значај утицаја привредних прилика и друштвеног живота. Уочио је да је подјела кућа по Милану Карановићу на куће православног, муслиманског и католичког становништва, нетачна и немогућа. Направио је нову подјелу на камене, дрвене и земљане куће. Сматрао је да су подјеле по материјалу, који потиче од природне средине, најлогичније. Човјек на селу је за њу и највише везан. Приложена је ауторова карта подјеле са територијалном распоређености типова кућа и зграда.

Сл. 23. Карта подјела кућа и зграда у пређашњој БиХ, по Шпири Солди.

Двојаке утицаје у истраживањима аутор је класификовао као природне и друштвене.

У природне утицаје, који су утицали на градњу куће, уврштава: географски положај, рељеф, морфологију тла, геолошки састав, врсте и распрострањеност вегетације и климатске прилике.

У друштвене утицаје уврштава: утицај кметског система, утицај задружног живота и источњачки утицај.

Кров на кући издваја у посебан одјељак, те прати и анализира његове варијације. Међу првима је осјетио јак утицај природне средине на човјека код градње куће и задружног стана. Тај је утицај био јачи у сеоској него у градској кући, што је разумљиво. Сеоска кућа је по природи мање подложна утицајима цивилизације, а више везана за природу, кроз обављање привредних дјелатности на отвореном.

Народни градитељ је стицајем околности био присиљен да гради материјалом из непосредног окружења. Зато се код обликовања куће осјећа јак утицај природне средине (пажљиво се уклапају све грађевине у природни амбијент). Уочава појаву сојеница почетком 20. вијека, на мјесту праисторијских, у насељу Градина код Градишке.

Сл. 24. Почетком 20. века (прецизније 1901.г.) у насељу Доња Долина постојале су сојенице, које су имале исти обликовни третман као и традиционална динарска кућа. Постојало је чак и огњиште (иако за то немају природних услова, јер је огњиште везано за тло). Насеље је издигнуто на сохе, а огњиште од набијене земље им виси о конструкцији пода.

Евидентира појаву кућа од ћерпића и цигле, те констатује да је то резултат великог крчења шума, обиља новог материјала, иловаче, који се појављује на искрченом земљишту. Истраживачу нису промакле куће колониста, у Сјеверној и Сјевероисточној Босни.

Записује да су једнопросторне куће биле готово једини појавни облик градње све до 19. вијека. Прати развојне облике кућа, по хоризонтали и вертикали.

У организацији задружног стана запажа смишљену довитљивост и рационалност народног неимара. Детаљно анализира народно правило о локацији, инсолацију, ружу вјетрова (однос на сунце и главне вјетрове).

Истиче посебан квалитет гдје људски осјећај одређује правила понашања. Рационалност и економичност у градњи резултат су друштвено-економских услова. Ознаке вјерске припадности на крововима кућа резултат су вјерске подвојености и супротности на истраживаним просторима. То је први домаћи стручно публикован рад, докторска дисертација о кући, те представља вриједну документациону основу за даља истраживања.

2.2.4. Јован Цвијић - "Упутство за познавање села у БиХ" [25]

Јован Цвијић је био професор Велике школе у Београду, члан Српске академије наука и надасве велики човјек. Разматрање о раду најбоље је почети Цвијићевом реченицом, попу Стјепи Трифковићу:

"...За мене и моје ђаке је права свечаност, кад из БиХ извештај добијемо".

Цвијић је окупио велик број сарадника на истраживању насеља и поријекла становништва. По занимању је био геоморфолог. Имао је искрену љубав и дубоку везу са народом и то са његовим најбројнијим дијелом, сеоским становништвом.

Објавио је пет упутстава за антропогеографска и етногеографска истраживања од 1896. до 1922. г. Писменим људима из народа на тај начин је олакшао истраживања.

За истраживану територију битно је *Упутство за познавање села у бившој БиХ*. Тим упутством у седам тачака, прецизно се дефинише програм истраживања и дају јасне упуте.

На крају упутства има и препорука:

"Упутство се намењује свештеницима и учитељима".

Разлог је познат - они су тада били једини писмен дио становништва.

[25] Јован Цвијић, *Упутство за познавање села у БиХ,* у публикацији Босанска крила, број 4 и 5 за годину 1898.

До дивовског подухвата Јована Цвијића, о овом дијелу бивше Босне, врло се мало знало, слабо писало, и није се истраживало. Заслуга аутора код очувања градитељске традиције на истраживаним просторима је велика.

Од издавања *Упутства* дијели нас велика временска дистанца. Промијењени су услови живота и рада, али већина постављених принципа у истраживању села вриједи и данас. Промјене су евидентне у организацији појавног облика становања (величини породице, стандарду становања и сл.).

Садржај упутства био је сљедећи:

1.Положај села

2.Тип села

3.Кућа, двор, окућница

4.Станови или станине (стајнице), колибе и друге зграде у планини и пољу

5.Приче и тумачења о именима села

6.Оснивање села, ранија насеља и њихови трагови

7.Занимање становништва

Захваљујући Цвијићу и његовим ученицима, данас можемо континуирано пратити развој народног градитељства на просторима Крајине. У периоду аустроугарске владавине, Јован Цвијић је био против окупације и анексије БиХ. Актуелна власт му је због тога стварала велике тешкоће, прогоне, привођења и саслушања приликом свих његових истраживања у БиХ. На крају га је прогласила шпијуном, те забранила рад на просторима БиХ.

Разматрања о истраживачу завршићемо ријечима проф. др Здравка Маријанца:

"Неисцрпна је била Цвијићева енергија, а његово дјело, живот и рад остаће вјечан примјер колико човјек-научник може својим радом служити својој земљи и свом народу".[26]

2.2.5. Непознати аутор - "Тип обичне сељачке куће за равницу" [27]

Прије деведесет и двије године народни посланик је поставио питање о сељачкој кући на засједању Сабора (тачније 1911. г.). Обратио се Сабору ријечима: "Душа нас мора заболити кад видимо где наш тежак век векује. Куће су тесне, загушљиве и неосветљене. У погледу

[26] Здравко Маријанац, *Јован Цвијић и Босна*, Педагошка академија, Бањалука 1992. године, страна 153.

[27] Чланак *Тип обичне сељачке куће за равницу*, непознати аутор, календар Просвета за преступну 1912. године, стр. 173 - 178.

здравствених услова заостале за стајама, прави ћумези. Живот лети, под отвореним небом, сачувао је сељаку здравље. Сељак је био осиромашен распадом задруге. Забрањена му је сеча дрвета колико је хтео. Изгубио је могућност да прави здраву, добру кућу. Пре су куће биле здравије и боље, јер су прављене од бољег материјала. Основни материјал за градњу куће је било дрво, кога је било у изобиљу."

Сабор је, на његов приједлог, усвојио декларацију, која гласи:

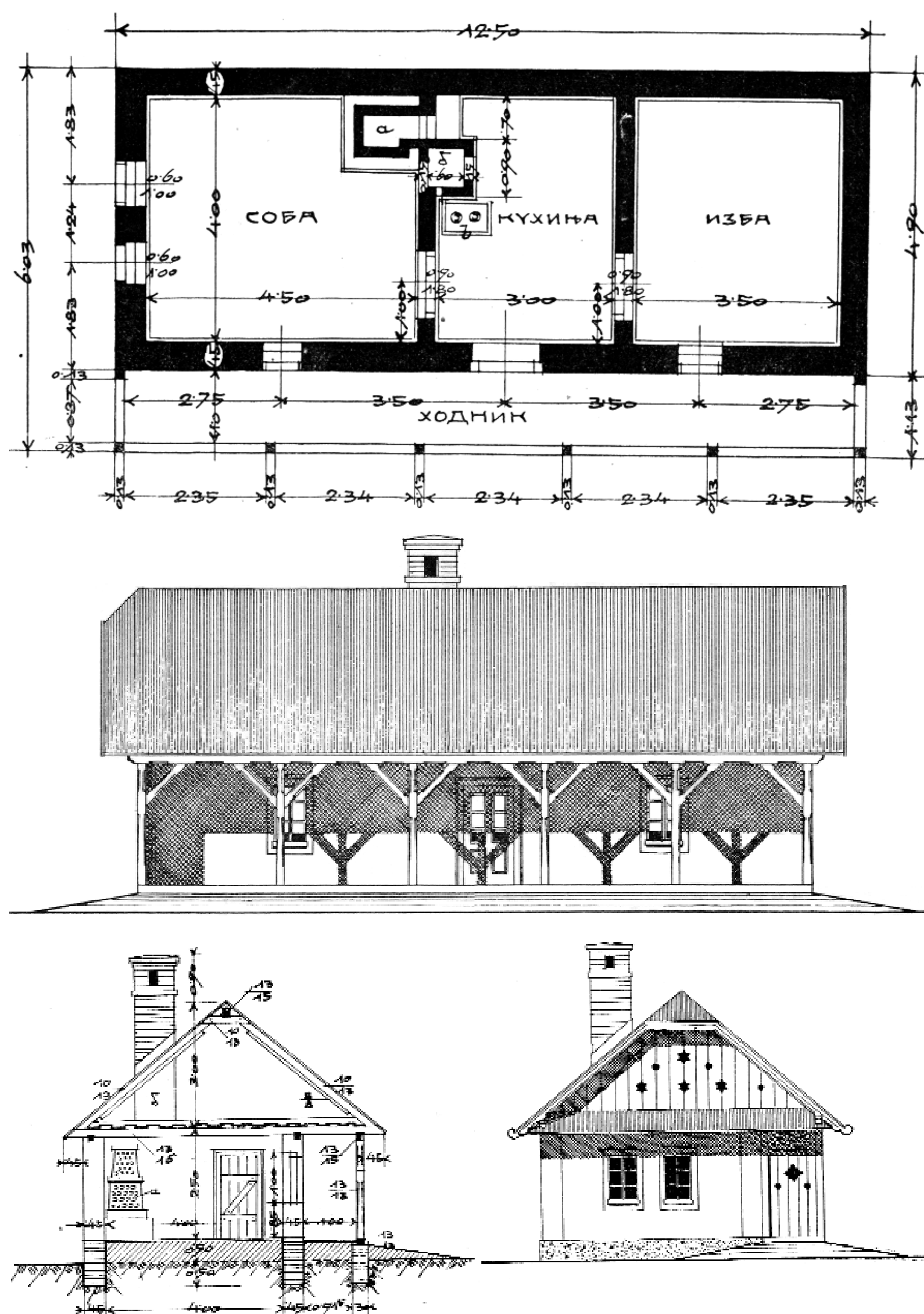
"Позива се земаљска влада да изради неколико јефтиних планова за сеоске куће. Те планове преко котарских уреда да даје бесплатно сељацима, кад хоће да изграде куће. По досадашњим прописима сељак мора градњу и најмање зграде пријавити котарском уреду (Замислите апсурд, да је село код нас данас потпуно изостављено из области планирања – коментар аутора). Приликом тих пријава треба котарски уред да даде тежаку план и упутства, затим да му одмах изда добар материјал за градњу, а не слаб као досад."

На крају прилога занимљив је коментар непознатог аутора, који је констатовао :

"Донашајући ово, ми држимо, да би се овим важним питањем требало на меродавном месту, већ једном озбиљно позабавити и донети на претрес неколико типова сељачких кућа за наше разне крајеве, водећи наравно при томе рачуна о месним и климатским приликама, материјалу и узимајући у обзир опробано искуство нашег народа у дотичним крајевима. При томе држимо да не би требало копирати стране народе, чији се друштвени живот разликује од оног нашег сељака**.** Ми бисмо се ту с успехом с нашим могли помоћи. Ко је иоле путовао по БиХ могао је, ако и ретко, наићи, по где-где на приличну сељачку кућу, којој би могуће требала само мала преуредба, па да удовољи свим уветима здравог сељачког дома. Ето таквих неколико типова из разних наших крајева покупити, преуредити и дотерати, водећи рачуна о месним приликама, па нам не треба ићи даље и нашим сеоским приликама бисмо потпуно удовољили."

Коментар на констатације непознатог аутора је непотребан. Данас, толико година послије, нисмо урадили ништа више у области становања на селу. Могло би се рећи да смо назадовали и у потпуности изгубили компас и контролу у важној области живота, рада, привређивања, становања на селу.

Приједлог пројекта изабране куће са коментаром аутора дат је у прилогу.

Сл. 25. Изабрана кућа за равницу - као примјер, горе основа, испод ње подужни изглед, доље лијево видљив је попречни пресјек кроз грађевину, а доље десно бочни изглед грађевине.

Приликом избора куће за равницу, одабран је славонски тип куће, плод директног утицаја Аустроугарске Царевине. Међутим, битно је да су правовремено уочили проблем живота и становања у селу, те да су имали жеље и воље да га рјешавају.

Очигледно то нама сада недостаје. Сви се декларативно изјашњавамо за рјешавање виталних питања села, а да на терену нема конкретних помака. Не види се ни суштински напредак у теоријском концепту. Могло би се констатовати да смо још увијек далеко од циља.

Куће у селу данас осликавају разне стилове. Шароликост примијењеног материјала и мноштво копираних обликовних елемента, разних квазистилова, дјелују сабласно у простору нетакнутог природног окружења. Поремећени су склад и хармонија природног окружења и грађевина. Заборављена је традиција. То је резултирало непримјереним изгледом куће у простору. Повећане димензије, доказивање величине кроз волумен, уз непоштовање стварних потреба, уништава вијековима изграђиван рационалан и функционалан принцип народног градитељства, здрав народни дух живота у селу. Заборављен је склад потреба, прохтјева и навика.

3. ТИПОЛОГИЈА ГРАЂЕВИНА

3.1. Цркве брвнаре

Западна Крајина у Републици Српској заузимала је прво мјесто по богатству шума и дрвених грађевина у бившој Југославији. Средњовјековна архитектура са њених простора, ако се изузму градови-тврђаве, била је углавном дрвена. Природно обиље дрвене грађе условило је градњу готово свих грађевина (кућа, зграда, цркава и дворова) од дрвета. Средњи вијек је обиловао дрвеним црквама и профаним зградама. Ни једна грађевина није очувана до данас. Ипак, то не значи да је градитељство у дрвету изумрло без трага, заувијек.

Цркве брвнаре и профане дрвене зграде истраживаног периода носе у себи старословенске трагове, средњовјековна предања и успомене.

Архитектура цркава брвнара на територији Крајине мало је истражена. Поучно је сагледати њихово прилагођавање природним условима, друштвеном тренутку настанка и потребама живота. Храмови овог поднебља изненађујући су у својој инвентивности. Свједочанство су и печат историјског постојања и трајања.

По попису из 1911. године, у бањалучко-бихаћкој епархији евидентирана су 83 дрвена храма и капеле.[28] Сачуване цркве брвнаре осликавају архаичност и носе печат историјског развоја, и могу нам помоћи ће нам у реконструкцији наше изворне средњовјековне архитектуре.

Петар Момировић је, закључно са 1956. годином, констатовао постојање тридесетак храмова, а успио је да обради дванаест.[29]

Већ тада нам је Момировић скретао пажњу на то да се храмови налазе у веома лошем стању.

Записао је: “Ако се не приступи брзом и ефикасном спасавању, заштити и оправци, цркве брвнаре биће права ријеткост на овим просторима”.[30]

Ново вријеме, рат, дотрајалост, учинили су своје и слутње су се обистиниле. Заштити “драгуља” сакралне народне архитектуре нисмо

---

[28] *Други шематизам Православне српске митрополије бањалучко-бихаћке, за годину 1911*, Бањалука, 1912.

[29] Петар Момировић, *Наше старине 1*, ГЗМ - Сарајево, 1953.године и "Наше старине 3", ГЗМ - Сарајево, 1956. године

[30] Петар Момировић, *Наше старине 3*, ГЗМ - Сарајево, 1956. година, стр. 149.

приступили правовремено. Период друге половине минулог вијека остаће у народу познат по трагичном изумирању народног градитељства. То је ненадокнадив културни губитак, у коме смо изгубили двије трећине цркава брвнара. Сада дрвених храмова на истраживаном простору има само неколико.

Већини храмова и данас је хитно потребна санација. Не учинимо ли нешто радикално и хитно, сакрално народно градитељство биће уништено. Наставимо ли овако даље, брзо ће доћи вријеме када ћемо дрвене храмове моћи видјети само на фотографијама. Бићемо саучесници у нестајању сакралне архитектуре у дрвету.

Профано градитељство смо готово систематски уништили. Допустимо ли да нам сакралне дрвене грађевине буду уништене, пред историјом и науком бићемо одговорни због немарности, а и наше вријеме.

3.1.1. Преглед дрвених храмова

На карти је видљива територијална распоређеност храмова на истраживаној територији. Концентрација цркава брвнара била је око градова Бањалуке и Приједора. Били су то прије, а и данас су, главни привредни и културни центри сјеверозападног дијела територије Републике Српске. Црква у Палачковцима је мало дислоцирана, из непознатих разлога (вјероватно је у питању претходни распоред храмова у њиховом настанку). Храм је гравитирао општини Дервента, односно ширем добојском окружењу.

У књизи су приказане цркве у Шљивну и Друговићима, које данас не постоје на терену. Аутор је на располагању имао довољно података прикупљених на терену, те су уврштени са циљем да се не забораве. Публиковањем у књизи скренуће се пажња и побудити интерес шире јавности за обнову дрвених храмова. Ради лакшег прегледа и анализе, у књизи је извршено груписање сакралних грађевина по времену настанка и по особеностима. Подјелом смо добили четири групе храмова, и то:

Старије форме цркава брвнара

Храмови старијих форми грађени су крајем прве и почетком друге половине 18. вијека. На истраживаном простору евидентирано је пет грађевина. Црква брвнара у Шљивну не постоји више на терену, уништена је.

Ред. бр.	ЛОКАЦИЈА	Посвећена	Изграђена
1.	Мало Блашко	Рождонству св. Богородице	1740.-1743.године
2.	Шљивно	Благовијестима	1756.године
3.	Јаворани	Св. Николи	1756.године
4.	Романовци	Св. Николи	друга половина 18. вијека
5.	Кола	Вазнесењу-Спасовдану	1759.године

Храмови су скромних димензија. Дужина им није прелазила 7-9 m, а ширина 4 m. Народни градитељ је успијевао да на малом простору (од 30-так m^2) распореди све неопходне садржаје храма. Постизао је и више од тога. Дрвени храмови су имали притвор и хор. Вањски изглед храма је пријатан. Висок, елегантан кров на храму доминира у простору. Пажљиво је обликован, и покривен вишеслојним клисом (3-5 слојева). Кров је сврсисходно заобљен, јер су оштре ивице на крову биле непогодне за покривање клисом. Стреха се спушта ниско, те се и испред улазних врата у цркву кров лучно исијеца, да би се омогућио лакши улазак у цркву.

Прозора на црквама старијих форми није било. Унутрашњи простор за молитву потпуно је таман. Конструктивни и обликовни третман храма је идентичан кући. У ствари, црква је нешто увећан простор живљења. Конструктивни систем углавном је скелетни. Свјетлост улази једино на врата. Нема стропа, те је видљива кровна конструкција. Остали обликовни елементи прате кућу.

Прелазне форме цркава брвнара

Црква брвнара у Товиловићима изграђена је крајем 18. вијека. На истраживаном простору представља једину очувану цркву брвнару, те је представник групе прелазних форми.

Ред. бр.	ЛОКАЦИЈА	Посвећена	Изграђена
1.	Крупа на Врбасу	Св. Никола	крај 18. вијека

Сам назив “прелазне форме”, доста нам говори о карактеристикама цркве. Храм обједињује све основне елементе старијих форми, али се примјећују и неки нови елементи који припадају групи развијених форми. Конструктивни систем храма више није скелет, него носива брвна. Тлоцртни облик није правоугаон, сложенији је и има додату апсиду. Брвна на угловима су везана на ћерт, и слично.

Развијене форме цркава брвнара

Сакралне грађевине развијених форми грађене су крајем прве и почетком друге половине 19. вијека. Данас на истраживаном простору постоје укупно три очуване цркве.

Ред. бр.	ЛОКАЦИЈА	Посвећена	Изграђена
1.	Јелићка	Св. Николи - љетњем	прва половина 19. вијека
2.	Палачковци	Св. Апостолу Петру и Павлу	1843.године
3.	Ракелић	Вазнесењу Господњем	1856.године

У овом периоду граде се храмови нешто већих димензија. Дрвено народно градитељство доживљава процват. Развијена занатска дјелатност Осаћана даје основни печат дрвеним храмовима развијених форми. Храмови су још увијек одличних пропорција и складних сразмјера. Сложенији је тлоцртни облик храма. Правоугаона основа се завршава полигоналном апсидом. Спој брвана је на двоструки преклоп (правоугаон и коси, са зарубљењем). У унутрашњем простору храма појављује се строп, као новина.

Позније форме цркава брвнара

Дрвене цркве грађене су у другој половини 19. вијека (прије и послије анексије БиХ, табела у прилогу). Укупно су очуване три грађевине на истраживаном простору из тог периода. Четврти храм у Друговићима данас не постоји на терену.

Ред. бр.	ЛОКАЦИЈА	Посвећена	Изграђена
1.	Друговићи	Рођењу пресвијетле Богородице	1867.године
2.	Буснови	Вазнесењу Господњем	1870.године
3.	Марићка	Св. Пророку Илији	1870-1872.године
4.	Омарска	Вазнесењу Господњем	1920-1922.године

Димензије храмова значајно су повећане. Могло би се рећи да градитељ димензијом и волуменом тежи ка монументалности. Потпуно развијено занатство покушава савладати веће распоне. Тлоцртни облик храмова се додатно усложњава. Опонашају се зидани и базиликални облици. На храмовима се осјећа јак утицај Запада. То је период слабље-

ња турске власти, пред анексију БиХ. Послије анексије БиХ, уз већину цркава се дограђују звоници који су били забрањени у периоду градње. Доградња звоника и преправке на црквама су текуће активности. На храмовима се прво мијења облик крова и кровни покривач. Додају се тријемови и просијецају већи отвори. Унутрашњи простор храма потпуно је засвођен. Постављају се подови, облажу зидови и обављају друге интервенције. Већина преправки иде на штету архитектонског изгледа и функције грађевине.

3.1.2. Легенде и митови о постанку

Маштовитост нашег народа је фантастична. Митови и легенде о постанку храмова веома су занимљиви. Осликавају тешко стање и историјске прилике на истраживаним просторима и информишу нас о времену настанка и условима у којима су грађени дрвени храмови. По слободном избору наведене су неке карактеристичне интерпретације митова и легенди.[31]

* Црква у Малом Блашку је, по легенди, пресељена преко ноћи. Може се протумачити да је њено припремање извршено кришом у шуми. Црква је послије трајно склопљена на данашњем мјесту. Да би је заштитили од Турака, разглашено је у народу да је сама дошла, односно прешла. Циљ је био стварање импресивног утиска, како би богомоља остала. Храм је лоциран на пропланку једне главице, са ријетким липама (неко их је донио и посадио) у храстовој шуми. У ствари, то представља, на неки начин, припреману - планирану локацију. То је видљиво и данас на самој локацији.

* Приповиједа се да је црква у Шљивну била у Ђурашковцима, крај пута. Сељани су је пренијели на садашње мјесто, купасто заравњени бријег у Шљивну, а послије су разгласили да је сама прешла на данашњу локацију.

* По народним предањима, црква у Јаворанима била је прије на Цвишића брду, локалитет Грабеж. Сама је прешла на данашње мјесто. Да легенда има смисла, говори податак да се код данашње локације цркве налази извор Варица, гдје се свешта богојављенска водица, а да и на локалитету Грабежа постоји извор Варица.

* Када је "раја" у Романовцима затражила од турских власти да изгради цркву, да би им доскочили, власти им одобре локацију Језерце

[31] Петар Момировић, *Наше старине 1,* ГЗМ - Сарајево, 1953.године и *Наше старине 3*, ГЗМ, Сарајево, 1956. године

(ту је прије било језеро). Људи се дају на посао. Мушкарци су доносили камење, а жене земљу у прегачама. Језерце за годину дана буде затрпано (пресељено у сусједно село Миљевиће). На одабраном мјесту (локалитету језерце), подигну данашњу цркву. Да легенда има смисла, говори траг депресије на заравни (који је видљив и данас, око 220 година послије, види слику 49). Село Миљевићи је лоцирано испод бријега, а иза храма у правцу звоника. Логично је да се затрпавањем могло оточити језерце наниже, а мјештани тврде да је доскора у најнижој тачки села Миљевића (депресији) било воде.

* Црква у Колима је, по народним предањима, била изграђена у Малбоју. Ту су Турци често сјекли дрва. Увијек кад удари невријеме, обију цркву и уведу ту коње. Дојадило то сељацима, па се договоре да преко ноћи пренесу цркву на садашњу локацију у Колима. Приликом пресељења поломе шљеме, а ново нису смјели тражити. Послије извјесног времена, кад се случај заборавио, обрате се властима за дозволу да поставе ново шљеме. Паши је то било сумњиво, па у дозволи нареди да се шљеме не смије закивати клинцима. Надао се да ће први оштар планински вјетар однијети ново шљеме. Доскочи народ томе, одсијече велики храст, ископа дубоко (као коругу), те намјести тако да га вјетар не може оборити.

* Турске власти су одредиле локацију цркве Крупа на Врбасу у насељу Спасови (данас се ту читају молитве и свете масла). Народ на том мјесту припреми грађу те преко ноћи пренесе и монтира на садашње мјесто у Товиловићима, а затим разгласи да је црква сама прешла.

* Друга легенда каже да су турске власти браниле да се црква подиже. Бег-хаџија Ђумшлић дозволио је, ипак, својим кметовима да се црква изгради у селу. Незадовољне комшије оптуже бега властима. Турски суд казнио га је тако да стане на вагу, па ако га претегну сопствени дукати, може тиме да плати своју слободу. Кажу да је бег дао 110 ока дуката, колико је сам био тежак.

* Легенда о настанку цркве у Јелићкој везује се за кнеза Тимара, Радишу. Код њега је служило неко “залутало Туре”. Послије извјесног времена наишли Турци кроз село и од кнеза одвели слугу. Изучи слуга велике школе у Цариграду и постане паша. Сјети се доброте кнеза Радише, па га позове себи у Цариград. У жељи да му се одужи, да му дозволу да умјесто мале црквице, која је била као кућа, подигне нову велику цркву на садашњој локацији. Народ је из захвалности назвао Радишина црква. По народним предањима, градња цркве је трајала три године. Клинце и багламе је ковало десет ковачких вигњева, са по више ковача.

* Одобрење за градњу цркве у Палачковцима условљено је тиме да се простор за храм мора опасати дукатима, ређајући их један уз други без растојања. Сиромашан народ успио је опасати јако мали простор, скромних димензија, величине куће. Мале тлоцртне димензије нису могле задовољити потребе вјерника. Народни занатлија се досјети и изгради импозантну стреху око грађевине, широку и до 182 cm. Проширени наткривени простор могао је примити више вјерника него сама унутрашњост храма. Дојавише то паши који позва мајстора да му честита. Превари се неимар и пружи десну руку. У том тренутку махне паша сабљом и одсијече градитељу руку до рамена, уз коментар: "Никад ме више немој покушати преварити".

* Простор садашње цркве у Ракелићима прекривала је густа шума. Од давнина је ту било црквено светиште. Прича се да је ту било старинско гробље са великим плочама и натписима које нико није могао да прочита. Нажалост, то је однесено у ново гробље и полупано. Прво се молитва служила под чадором. Затим је подигнута црквица од плота. Најзад, 1856. године, завршена је и освјештана дрвена црква. Градња храма је по једнима трајала четири, а по другима 8-12 година. Подигнути су зидови до крова, те су радове обуставиле турске власти. По тражено одобрење (ферман) у Цариград су ишли пјешице Обрад Роквић и Никола Јањић. Пут је трајао два мјесеца. Брвна су све вријеме кисла. Посљедица тога је напад штеточина. На брвнима, иако су релативно млада у односу на старије форме, видљива су оштећења. Кад је стигла дозвола, храм је покривен по одобрењу Хусеин-бега Капетановића.

* Занимљиво је напоменути одговорност, савјесност и бригу народног градитеља који је поправљао цркву у Шљивну 1838. године. Био је то мајстор Њежић. Разболио се током поправке. Лежао је болестан у засеоку Њежићи у близини цркве. Док се одмарао, чуо је по ударцу да је клин промашио живоку. Послао је одмах поруку да се ексер извади и поново лијепо укуца. Можда је управо та прецизност, као и савршено занатство, разлог што су дрвене цркве одољеле зубу времена и сачувале се до данас.

Проматрани период био је најтежи за опстанак православља на просторима Крајине. Током цијелог периода владала је забрана градње православних храмова. Народ је кришом припремао грађу у шуми, а ноћу је преносио и монтирао на одређена, договорена и претходно припремљена мјеста. Радило се у великој тајности, као што је видљиво из митова и легенди. Турским властима нуђено је увијек фантастично, а објема странама прихватљиво рјешење - "црква је сама прешла".

Све је рађено912 знaлачки у циљу очувања богомоља. Подмитљиве паше су прихватале ту невјероватну причу, нормално, уз богату новчану надокнаду.

3.1.3. Мјесто и окружење

Локација храма и непосредно окружење имају важну улогу код градње и обликовања у народном градитељству, што је посебно изражено у сакралној архитектури. Да бисмо створили потпунију слику и правилну анализу, потребно је кренути од локације и окружења. Анализираће се по претходно утврђеној подјели (хронолошки како су цркве грађене), из једноставног разлога - да би се лакше пратиле специфичности и особености одређене групе храмова.

Старије форме

Храмови овог периода су лоцирани у нетакнутом природном окружењу (у шуми, на брду, у удаљеним, забитим крајевима). Многим храмовима се ни данас не може прићи аутом (примјер Јаворани). Локације удаљене од насељених мјеста посљедица су тешких прилика, које су владале у Турској Царевини послије аустријско-турских ратова. Свједочанство су прогона православља са истакнутих локација у скровите и суморне крајеве. Примјер: средњовјековно здање манастира Крупа на Врбасу у центру насеља је уништено, а одобрена је нова локација за малу цркву брвнару у удаљеном засеоку Товиловићи, на периферији Крупе на Врбасу. Природног материјала, дрвета, било је у изобиљу на ужој локацији. То је битан фактор за градњу храмова, јер није било потребе за значајнијим транспортом. Познато је да транспорт у том периоду није био технолошки развијен.

Анализом тлоцртних облика храмова видљиво је да су грађене у правоугаоној основи, баш као и куће. Остале естетско-обликовне карактеристике храмова прате развој куће. Храмови се лоцирају окомито на изохипсе. Темељна брвна постављају се директно на земљу. Под у храму је земља. Вањским обликом, димензијом и пропорцијом цркве брвнаре прате кућу.

Мали габарити, уситњени ритам, чврста и готово нераскидива веза са тлом, резултира потпуним јединством грађевине и природног окружења.

Материјализација у дрвету, грубе обраде, доприноси укупном утиску јединства грађевине и окружења.

Из изложеног можемо закључити да храмови напросто ничу из окружења, потпуно природно, као дрво у шуми. Постигнут је добар и логичан спој грађевине са тлом. Стиче се утисак да храмови напросто ничу из природног окружења, а на локацији нема трагова грађења.

Прелазне форме

Избор локација храма исти је као и код старијих форми. Грађена је у нетакнутом природном амбијенту, удаљена од насеља Крупа на Врбасу, у засеоку Товиловићи. У погледу услова локације није било одступања. Храм је нешто већих димензија. Лоциран је на великој стрмини, окомито на изохипсе, баш као и кућа. У градњи се осјећа већа смјелост народног градитеља. Присутан је утицај знатно развијеније дјелатности градитеља. Црква је изграђена на високом каменом подзиду. Храм је окружила стогодишња храстова шума, која је данас доста проријеђена. Локација у подножју брда омогућава заштиту грађевине од удара вјетра. Црква је била и скривена у шуму, лоцирана уз поток Црквени точак. У том периоду се још увијек нису дозвољавале доминантне локације. Код лоцирања цркве много се водило рачуна о добром уклапању у природни амбијент. Веза храма, тла и окружења је потпуна. На локацији и у окружењу нису видљиви трагови грађења.

Развијене форме

Цркве овог периода се граде уз одобрење турских власти, по које се ишло у Цариград. Мјеста градње храмова нешто су ближа насељу, али се инсистира на одређеној дистанци. Дозвољавају се и локације у већим засеоцима, ближе насељу. Понека локација се да и на доминантном вису, уз услов да се храм скрије у природно окружење, шумарак. Храмови су грађени без звона и звоника. Граде се цркве нешто већих димензија боље техничке израде и богатије декорације. Осјећа се доминантан утицај развијеног занатства. Храмови су још увијек у складу са природним окружењем. Димензије су им нешто повећане, али нису угрожене складне пропорције. Стрм, динамичан и елегантно обликован кров појачава јединство изграђене грађевине и непосредног окружења. Вањским обликовањем није поремећена природна равнотежа. Градња се одвија у хармонији са природом, уз потпуно поштовање услова локација, као и адекватно вредновање окружења.

Позније форме

Локације храмова познијих форми одређују се обично уз локалне путеве. Осјећа се слабост турске власти. Дозвољава се грађење храмова у самом насељу, "као уступак раји". Условљава се непосредно окружење храма, односно, шума мора да скрива и маскира цркву од погледа са друма. Црква брвнара у Омарској је једини очувани храм који је изграђен послије анексије БиХ. Народни градитељ је, у циљу задовољења повећаних потреба и стечених погодности, почео да гради веће грађевине. Дрвени храмови почињу да подражавају класичне зидане грађевине: имитира се архитектура базиликалних цркви. Сакрално градитељство у дрвету тим почиње пуно да губи. У ствари, почиње копирање без размишљања. Заборављају се годинама стечена искуства, значајно се повећавају димензије храмова. Градња више није израз стварних потреба већ почиње да постаје помодарство. Наглашен архитектонски израз, кроз повећане димензије и волумен храма, одраз су укупног кретања у друштву. Израз монументалности кроз волумен по сваку цијену иде на уштрб пропорција, хармоничног облика и људске димензије. По први пут се осјећа губитак вјековног осјећаја за људску мјеру и димензију, које су дубоко урезане у свијест народног градитеља. Зато су грађевине овог периода извана некако гломазне, а изнутра хладне. Хладноћа унутрашњег простора храма вјероватно је утицај система аустроугарске власти. Питање да ли је то одраз ограниченог слободарског духа народа који је окупиран, остављамо отвореним. Можда је то цијена прогреса коју је народни градитељ морао да плати на овај начин. Код храмова градитељ врши значајне интервенције на локацији и окружењу. Трагови грађења видљиви су на све стране. Храмови се почињу дјелимично наметати и надређивати локацији и окружењу. Не тежи се максималном уклапању у природни амбијент. Губи се вијековима изграђиван осјећај за мјесто и мјеру (уравнотежен развој грађевине и природе). Досадашња чврста веза цркве са тлом полако нестаје (посебно је то изражено у немилосрдним преправкама). Склад храма и окружења почиње се губити.

3.1.4. План, конструкција, архитектура, детаљ

Старије форме

Храмови у основи имају једноставан тлоцртни облик правоугаоника (изузетак чини само храм у Шљивну, али је то плод касније

реконструкције у 19. вијеку). У први план се на храмовима истиче људско мјерило, уз минималне назнаке сакралног (као што је крст на крову и обликовање унутрашњег простора у складу са намјеном). Чиста и сагледива конструкција, логично примијењени материјали који су расположиви у окружењу, те вијековима изграђиван осјећај за људску мјеру, главне су одлике народног градитеља. Тешка времена и оскудица у периоду стварања, за посљедицу су имали изградњу сакралног простора скромних димензија.

Основна конструкција су храстова или јелова брвна (притесани балвани, темељњаче, греде и стубови) положени на голу земљу. Конструктивни склоп је претежно скелетни (изузев храма у Шљивну). Зидови су грађени од ужлијебљених дасака. Преко зидова се постављају двоструке вјенчанице на које се ослања кровна конструкција. Обрада зидова иста је као и на кући. Храм у Шљивну изграђен је од брвана четвороугаоног пресјека. Под у црквама је земља, као и у кући. У каснијим фазама под храмова се поплочава грубим плочама од камена или ромбоичном циглом. Висина зидова никад не достиже висину човјечјег раста. Стропа у храму нема, видљива је кровна конструкција. Погледом на кров из унутрашњости до изражаја долази декоративност покривача од клиса.

Кров храмова је архитектонски најзанимљивији. Кровна конструкција се састоји из више пари наспрамних рогова, који су у тјеменима спојени, без шљемењаче. Имајући у виду да немају шљемењачу, наспрамни рогови су спојени клијештима (гредицама, везницима, пајантама). На шљеме се поставља корито (велико стабло издубљено са обје стране једне ивице), те се једноставно поклапа гребен. Кров је врло стрм и доминантан. Извијањем стрехе одбацује се вода далеко од зида (на тај начин су штићена зидна брвна и темељњача, јер тада није грађен олук). Кров је четвороводан, са заобљеним угловима на ужим странама. Заобљење крова је изнуђено рјешење у циљу избјегавања угаоног преклопа крова, који је неподесан за покривање клисом. Равне линије корита у потпуној су супротности са степенастом површином покривача од клиса. Истакнутим контрастом постиже се већа декоративност иначе складно обликованог крова. Прозора на црквама није било (исто као ни на кући). Данашњи прозори плод су касније преправке. Оскудна свјетлост пропуштана је кроз закошене прорезе на брвнима. Аутентичан отвор-прорез постоји и данас на цркви у Малом Блашку. Централна просторија храма (наос) била је потпуно тамна.

Унутрашњост храма подијељена је на три мања простора: олтар, наос и притвор, редовно са хором на спрату. У олтарском простору

постављен је свети пријесто на украшеном ступцу. Пријестона плоча је једноставна, дрвена, као и остала опрема у цркви. Олтарске преграде су из новијег периода. Није сачувана ни једна оригинална олтарска преграда. Храмови су грађени без звона и звоника. Било је забрањено подизање звоника. Сазив вјерника вршен је ударањем у дрвено или метално клепало (тако се обавијештавао народ). Сви данашњи звоници су подигнути послије 1878. године. Немају конструктивног ни стилског јединства са храмовима. По вањском изгледу храмови одају старину. Конструктивна простота грађевине веома је занимљива. Рјешење простора за молитву приказује интелигентну смишљеност и спретну довитљивост народног градитеља.

Скроман градитељ, потиштеног и потлаченог друштвеног слоја, вјерник, по меморији и искуству гради храм за свог бога. Води се испробаним принципима на градњи домаће светиње, куће. Код градње храма опчињен је љубављу, жељом, вјером и снагом надахнућа да створи рационалан и функционалан простор за свакодневну молитву. Истовремено, грађевина мора бити дом достојан бога. Скромним средствима, уз одлично познавање материјала, градитељ покушава постићи што бољи утисак. Вањским обликовањем храм је у ствари кућа, односно нешто увећан простор живљења. У унутрашњости све упућује на једину свијетлу тачку у простору - олтар. То је мјесто унутрашњег збивања. Укупан утисак појачан је тамом централног простора за молитву. Улаз је мањи, те се вјерник се приморава да обори поглед, сагиње се, лиши гордости. Порука је јасна: "поклони се, улазиш у божју кућу". Неимар је на једноставан и смион начин извршио припрему за предавање молитви.

Мали отвори за улаз у цркву били су и у функцији спречавања скрнављења богомоље (као што је то био случај у Колима).

Прелазне форме

Црква представља прелазни облик старијих форми у развијене облике. Скромних је димензија, слична кући. На грађевини су видљиви трагови прелаза ка развијенијем типу грађевина, али се у томе није далеко отишло.

Одсуство засведене таванице, ступаца у наосу, дуга опуштена стреха, приближава цркву старијим формама.

Правоугаон тлоцртни облик са тространом апсидом, зидови од масивних брвана везани специјалним преклопом, ширина унутрашњег простора, савршенија декорација, знаци су новијег грађења развијених форми 19. стољећа.

Квалитетнија техничка израда, веће димензије, раскошнија декорација, плод су утицаја развијенијег занатства (мајсторске дјелатности Осаћана).

Развијене форме

Цркве су савременије, архитектонски развијеније грађевине од претходне групе. Мало су им повећане димензије. На правоугаон тлоцртни облик додаје се полигонална апсида на источној страни (изузев храма у Палачковцима који нема апсиду). Све су грађене од масивних брвана и мајсторског споја. Захвати у градњи су смјелији. Дјело су искусних руку занатлија. Граде се уз одобрење власти. Локације су мало приступачније у односу на претходну групу. Спојеви зидова на углу изводе се двоструким преклопом. Везивање брвана код полигоналне апсиде изведено је извлачењем угаоне ивице на сложен и занимљив начин, двоструким косим преклопом и косим зарубљивањем крајева.

Подови се поплочавају најчешће каменом, а послије 1878. године, ромбоичном циглом. Зидови храмова су нешто виши, али их прекрива импозантна стреха која им враћа људску димензију.

Спој брвана "слијепим ћертом" на цркви у Јелићкој, чудан је и необичан. Међутим, статички је то исправна и чврста веза. Строп је дјелимично раван или засвођен полуобличастим сводом од шашоваца. Унутрашњост је декоративнија у односу на претходну групу. Лукови, довратници и врата, украшени су орнаментима.

Кровови су високи, стрми и витки. Више слојева ситног храстовог клиса својом треперастом површином постиже већу декоративност крова. Надстрешнице на храмовима су знатно шире. Досежу импозантних 182 центиметара, код цркве у Палачковцима.

Унутрашњост цркве има исту подјелу као и претходна група. Храм у Палачковцима, иако најмањи по димензијама и без апсиде, најбоље је остварење сакралне дрвене архитектуре на истраживаном простору. У обликовном смислу, храм представља врхунац народног занатства. Складног је облика и одличних сразмјера, технички солидно грађен. Материјал је квалитетно обрађен и дотјеран у детаљу.

Декорација је укусна, китњаста, али с мјером. Мекоћа и лакоћа обраде дрвета условљавали су декорацију. Украшавање је ограничено на разноврсне геометријске мотиве (који се изводе тестером) и флоралне мотиве (који се изводе длијетом). Концентрација декорације је на иконостасу. Преграде (полилеје), довратници, архитрави, базе, капители стубова и врата, такође су украшавани. Умијеће народног градитеља потпомогнуто вјером, опсједнуто бескрајном љубављу према

богу, допринијело је стварању незаборавне и фантастичне грађевине, која служи за примјер новим генерацијама.

Позније форме

Дрвени храмови имају развијенији тлоцртни облик и веће димензије. Технички поступак изградње је сложенији. Конструктивни дијелови храма савршеније су обрађени. Кровови су данас уздигнути и широки. У периоду градње били су стрмији, и више су прекривали зидове. Стрехе су биле шире и спуштеније. Замјена облика крова и покривача прати трендове у профаној архитектури. Првобитни покривач од клиса замијењен је цријепом. Све то узрочно-посљедично утиче на аутентичан изглед храма. Конструкцију таваница подупиру елегантно обликовани и богато декорисани ступци. Стуб се од обичног балвана, преко четвороуглог тесаног, полигоналног, обличастог, развио и појавио са богатом орнаментиком и профилацијом. По вертикали има наглашен облик стабла, капител са тијелом и базом, као и камени стуб (примјер у Бусновима). Зидови су знатно виши, закошени ка унутрашњости, из конструктивних разлога (да се брвна не би временом расула, и да би се компактније повезали са кровом). Апсиде су петостране и много веће. Прозори су у периоду градње били нешто мањи. Данас су прозори већих димензија и нескладних пропорција. Пропуштају довољно свјетлости, те се поставља питање исправности, имајући у виду потребу стварања атмосфере за предавање молитви. Строп је уз зидове раван, а у централном дијелу је лучно засведен. У периоду градње био је обложен шашовцима. Данас је код већине храмова прерађен у вјештачке облоге (разне импровизације, супротно амбијенту). Под је у периоду градње био поплочан каменом или дрветом. Прерађен је данас углавном у вјештачке облоге (брушене терацо-плоче у Марићкој). Преправке на храмовима учиниле су своје. На храмовима се не осјећа draž и топлина дрвета. Са преправкама се изгубила присност и топлина унутрашњег простора. Промијењени облик, наглашене велике димензије и неусклађен материјал, означавају занемаривање традиције и насљеђа. Измјена облика кровног покривача, већи отвори, искварена унутрашњост, дограђени звоници, кваре општи утисак о храмовима. Све су то први знаци занемаривања насљеђа и најава скорог раскида са традицијом и народним градитељством.

Повратком првобитног архитектонског изгледа грађевина, поправио би се општи утисак и вратила би се првобитна вриједност. Били бисмо у могућности правилно одредити развој карактеристичне епохе у народном градитељству. Беспоштедне преправке на храмови-

ма, почетак су умирања сакралног дрвеног градитељства. Мукотрпан развој архитектуре цркава брвнара, брисан је у помодном налету стила модерне. Све што су народне занатлије стварале кроз вијекове, преносиле са кољено на кољено, директно на градилишту и без писаног документа - плана, брисано је почетком 20. вијека. Опредјељење друштва и лоша теза: "све креће данас, од мене", резултирали су непоштовањем и неприлагођавањем. Није било воље и жеље за уважавањем традиције, извора, регионалне особености. Занемарене су универзалне вриједности. Преко ноћи су прихваћени страни утицаји, нове интернационалне вриједности. Нажалост, често је то и данас случај код пројектовања и грађења на истраживаном простору, али и у ширем окружењу.

3.1.5. Основне карактеристике храмова и анализом изградње по периодима

Старије форме

Аустријско-турски ратови (крајем 17. вијека и почетком 18. вијека), имали су за посљедицу помјерање становништва и несигуран положај хришћана.

Осиромашено становништво, те културно заостајање простора уз Саву, само је директна посљедица збивања. Територија уз границу са Аустријом постала је несигурна. Тек су се крајем 18. вијека стишали сукоби. Избјегло становништво се почело враћати на вјековна огњишта. Постепено се поправљало економско стање. Власти су постале мало толерантније према кметовима. Користећи повољан тренутак, граде се и обнављају дрвени храмови. Обнова траје све до пада Пећке патријаршије.

Ред бр.	**КАРАКТЕР ИСТИКЕ**	**МАЛО БЛАШКО**	**ЈАВОРАНИ**	**РОМАНОВЦИ**	**КОЛА**	**ШЉИВНО**
1.	вањске димен.у м	7,14x4,02x4,90	9,46x4,92x5,50	7,40x4,16x5,75	7,25x4,25x4,80	8,0x5,0x5,5
2.	облик	правоугаон	правоугаон	правоугаон	правоугаон	Првугаон (апсид)
3.	систем конс. и везивања зидова	скелетна,на преклоп	скелетна,на преклоп	скелетна,на преклоп	скелетна, на преклоп	брвна,на пеклоп
4.	под	земља-патос	камен	земља	земља	камен
5.	висина зида у м	1,63	1,80+0,14	1,95	1,60+0,44	1,55
6.	стропа - таванице	нема	нема	нема	нема	нема
7.	облик крова	четвороводан заобљен	четвороводан заобљен	четвороводан заобљен	четвороводан заобљен	четвороводан заобљен
8.	покривач	дрвени клис	дрвени клис	дрвени клис	дрвени клис	дрвени клис
9.	стреха у м	0,65-1,30	1,00-1,40	1,00	0,75-0,90-1,30	1,00-1,40

Прелазне форме

Друштвене прилике су се крајем 18. вијека знатно поправиле. Стишала се ситуација послије аустријско-турског рата.

Народ се вратио у опустјела села.

У граничним предјелима према Аустрији власти су постале попустљиве.

Резултат стечених услова је изградња цркве брвнаре у Товиловићима.

Ред. бр.	**КАРАКТЕРИСТИКЕ**	**КРУПА НА ВРБАСУ - Товиловићи**
1.	вањске димензије у м (дужина,ширина,висина)	8,30x6,,00x6,00
2.	облик	правоугаон,са тространом апсидом
3.	систем конструкције и везивања зидова	брвна на сјек и коси преклоп
4.	под	грубе камене плоче
5.	висина зида у м	1,60-0,20
6.	строп-таваница	нема
7.	облик крова	четвороводан,заобљен
8.	покривач	лим
9.	стреха у м	0,60-1,00

Развијене форме

Почетком 20. вијека, Наполеоновим ратовима, окупацијом Далмације и стварањем илирских покрајина, долази до одређених попуштања и задовољења хришћанске раје.

Реформе султана Мухамеда II дале су више слободе и олакшале живот. На територији Западне Крајине осјећа се замах у изградњи храмова.

Храмови који су изграђени у 18. вијеку, поправљају се и обнављају.

Повољнији услови омогућили су изградњу нових храмова у Јелићкој, Палачковцима и Ракелићима.

Почињу се градити цркве већих димензија, боље техничке израде и декорације.

Занатство достиже врхунац. Знање, искуство, логична рјешења, складне пропорције и смјелији конструктивни подухвати изражени су код храмова ове групе.

Ред. бр.	КАРАКТЕ-РИСТИКЕ	ЈЕЛИЋКА	ПАЛАЧКОВЦИ	РАКЕЛИЋИ
1.	вањске димензије у м	10,16x5,15x7,20	9,80x4,80x7,25	13,80x8,80x7,25
2.	облик	правоугаон са апсидом	правоугаон	правугаон са апсидом
3.	систем конструкције и везивања зидова	брвна,на äвоструки преклоп	брвна,на двоструки преклоп	брвна,на двоструки преклоп
4.	под	цигла	камен-цигла	плоче бојене-јештачки
5.	висина зида у м	2,20	3,25	3,25
6.	строп-таваница	засвођено,равно,по лулучно и четвороводно	засвођено,равно,по лулучно и четвороводно	засвођено,равно, полулучно и четвороводно
7.	облик крова	четвороводан заобљен	четвороводан заобљен	четвороводан заобљен
8.	покривач	дрвени клис	дрвени клис	цреп
9.	стреха у м	1,20	1,60-1,70	сад 0,60

Позније форме

Омер-пашином акцијом, сломом беговата и утицајем великих сила, оснажен је положај хришћанског становништва. У периоду од 1851. г. до аустријске окупације 1878. г, граде се дрвени храмови већих димензија. Стечено занатско знање дозвољава смјелије конструктивне захвате који су видљиви на црквама у Друговићима, Бусновима, Марићкој, Омарској. Немилосрдне промјене и преправке на храмовима догодиле су се послије анексије. Највећа штета учињена је аутентичном архитектонском облику. Послије аустријске окупације, на просторима Западне Крајине подигнуто је знатно више дрвених цркава и капела, него за цијели период турске окупације. Брвнаре овог периода углавном су значајне по броју. Архитектонско-обликовна рјешења храмова била су у паду. Храмови су грађени са циљем задовољења истакнутих тренутних потреба. Привремена намјена као опредјељење, није стварала услове за трајност грађевина већу од просјечног људског вијека.

Ред. бр.	КАРАКТЕ-РИСТИКЕ	БУСНОВИ	МАРИЋКА	ОМАРСКА
1.	вањске димензије у м	15,5x10,7x9,0 +10,7x3	16,5x9,35x9,0 +9,35x3	16,6x8,5x9,0 +8,5x1,9
2.	облик	правоугаон,са петостраном апсидом	правоугаон,са петостраном апсидом	правугаон,са петостраном .апсидом
3.	систем конструкције и везивања зидова	брвна, на двоструки преклоп	брвна,на двоструки преклоп	брвна,на двоструки преклоп
4.	под	терацо плоче,бруше.	терацо плоче,бруше.	бетонске плоче.
5.	висина зида у м	4,00	4,00	
6.	строп-таваница	засвођено	засвођено	засвођено
7.	облик крова	троводан заобљен	троводан заобљен	троводан заобљен
8.	покривач	цреп	цреп	цреп
9.	стреха у м	0,60	1,00	0,80

3.1.6. Присӣуӣ, физички оквир и вриједносӣ

Дрвени храм је кућа божја. То је посвећено мјесто, гдје бог слуша молитве вјерних; ту вјерник, народни неимар, задовољава потребу за вјером, идентитетом, мјестом постанка и опстанка. На том мјесту, уз молитве богу, с вјером и надом у будућност, трага за идејом водиљом. Моли се богу, нада се бољем сутра. Црква је простор за молитву, а кућа простор живљења. Дрвени храм, као и све архитектонске грађевине, унутар сложеног организма задружног стана, народни градитељ рјешава стваралачки искрено, без лажи и извјештачености. Димензионише их и обликује у складу са потребама, могућностима и навикама. Гради их у свом мјерилу и у складу са актуелним друштвено-економским условима. Храмови су директан одраз стања грађевинског материјала на терену.

Гради се по вијековима искристалисаним законитостима. Градитељ има изражен осјећај за мјеру, пропорцију, употребну вриједност, функцију и облик. То све заједно храмовима даје непролазну вриједност. Простор за молитву је функционално и естетски обликован. Укупан вањски утисак храма је пријатан. То је резултат и доказ исправног односа народног градитеља. Методолошки поступак, стваралачка искреност и испољена креативност, осигуравају храмовима трајну вриједност, без обзира на степен материјалне опремљености и временске пролазности. Анализирани храмови инвентивне су, а ипак, спонтано настале грађевине. Цркве брвнаре истраживаног простора представљају малу школу архитектуре. Тешко је схватити да нису остварили јачи утицај на развој савремене архитектуре на истраживаном простору. Данас, у тешком тренутку борбе за опстанак на просторима Западне Крајине, крајњи је час да се архитектонски сниме и региструју остаци богате градитељске вјештине, која неповратно нестаје. Мора се архитектонски смишљено анализирати сваки храм и извршити конзервације за сваку појединачну грађевину, све у циљу да бисмо храмовима вратили аутентичан архитектонски облик, односно стари сјај и љепоту. Продужили бисмо живот грађевина и исте би биле историјски свједок промјена и утицаја. Трагом приказаних, преосталих споменика сакралне архитектуре, може се пратити развој грађевина и друштвено-историјских прилика и привредна еволуција за два и по вијека. Морална је и стручна обавеза указати на неопходност очувања вриједних драгуља сакралног градитељства у дрвету.

Нарасла економска моћ данас, повећани прохтјеви, битно су промијенили навике. На терену смо готово уништили профану народну

архитектуру. Истовремено не уважавамо традиционалне принципе, не поштујемо изворе, заборављамо коријене.

Књига указује на историјски континуитет профаног и сакралног народног градитељства Западне Крајине. Нажалост, о анонимној архитектури слабо се писало, па самим тим скромно и површно знало. Истраживањем се покушава пронаћи историјска нит. Везу са прошлошћу, изворима, потребно је искористити у циљу стварања вриједне документационе основе за нова истраживања у савременој архитектури. Принцип гласи: “погледај шта је било прије, анализирај, вреднуј, нађи везу и концепцијски примијени данас”. Не смију се слијепо копирати обликовни елементи. Ствараоци морају правилно разумјети поруке. Морамо анализирати приземан хоризонт анонимног градитеља. Потребно је спустити се на земљу, осјетити тло, локацију и успоставити искрену и квалитетну везу са непосредним окружењем. *Треба запамтити да свијет не почиње са нама, већ да је неко стварао и прије нас. Немамо право да самоиницијативно и безосјећајно обликујемо простор за друге по својим жељама. Да ли смо свјесни да их тако унесрећујемо? Приморавамо их да живе тамо гдје ни ми не бисмо жељели да живимо. Неопходно је наћи људску мјеру и склад у окружењу.*

Простор треба пројектовати у складу са потребама човјека, баш као што је то учинио народни градитељ. Са природом и окружењем мора се успоставити функционалан и уравнотежен однос и складан развој, на обострану корист.

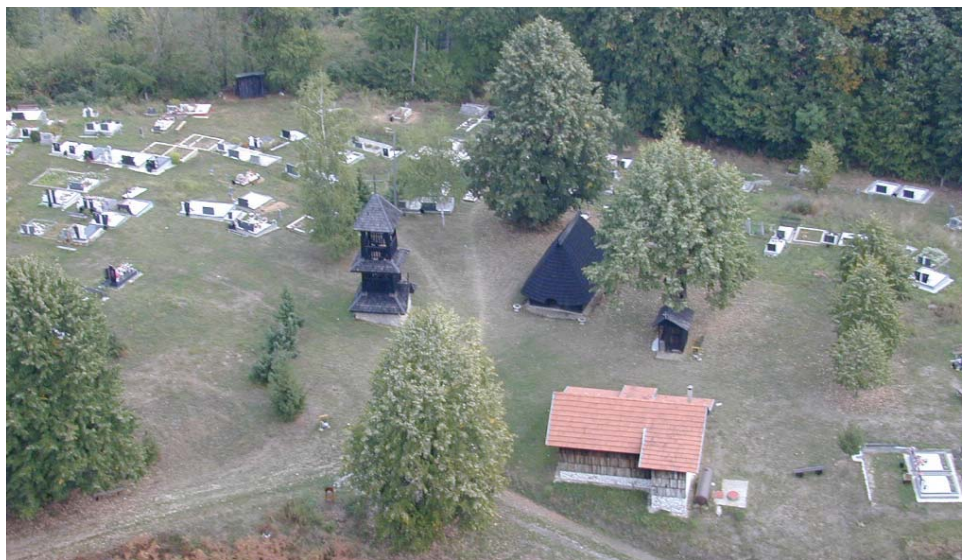
3.1.7. Стање цркава брвнара са препорукама за промјене

Старије форме

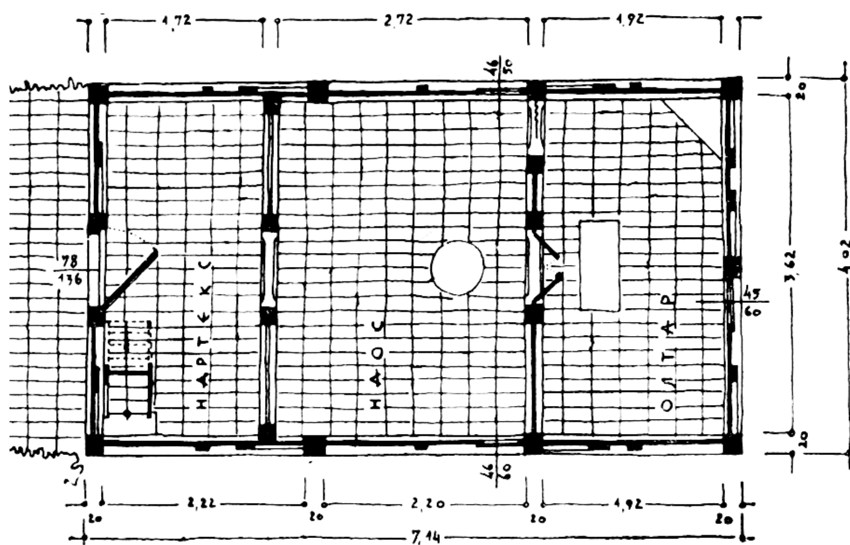
Мало Блашко

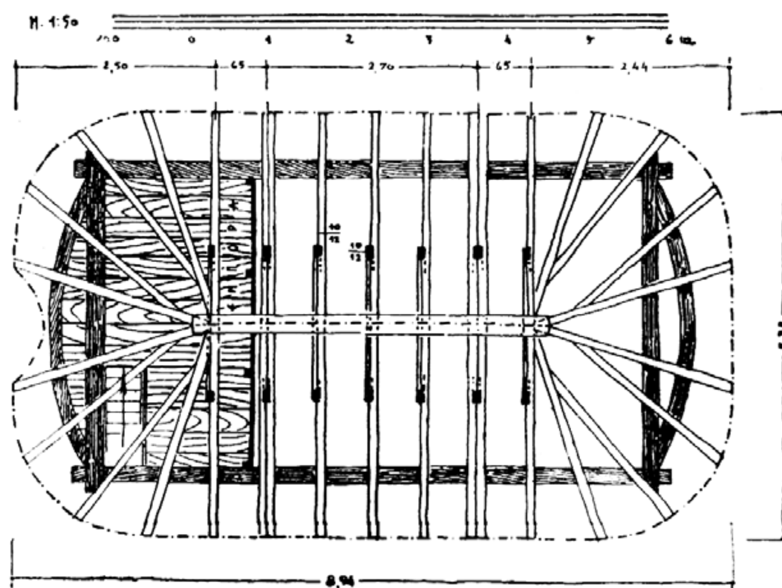

Сл. 26. Шира локација са истакнутом ужом локацијом и изглед цркве у Малом Блашку

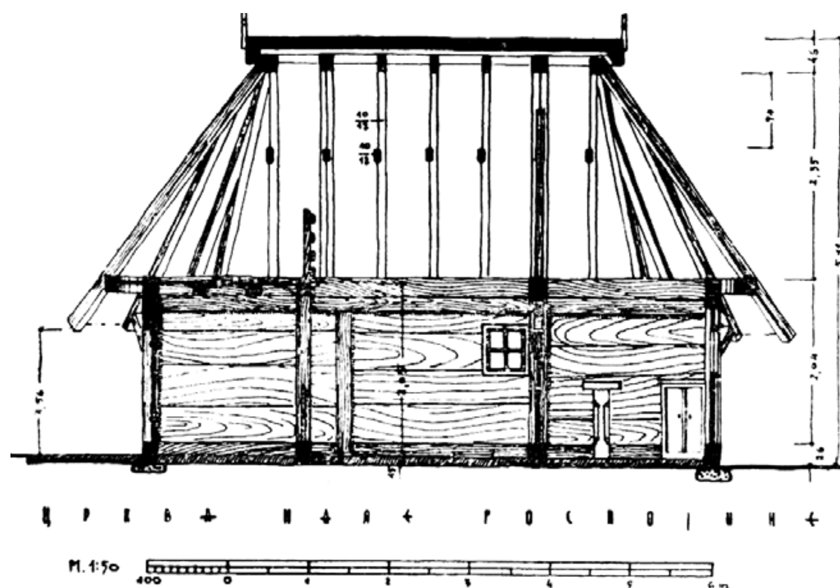
Сл. 27. Снимак из ваздуха уже локације храма.

Сл. 28. Тлоцрт храма у Малом Блашку.

Сл. 29. Тлоцрт кровишта храма у Малом Блашку

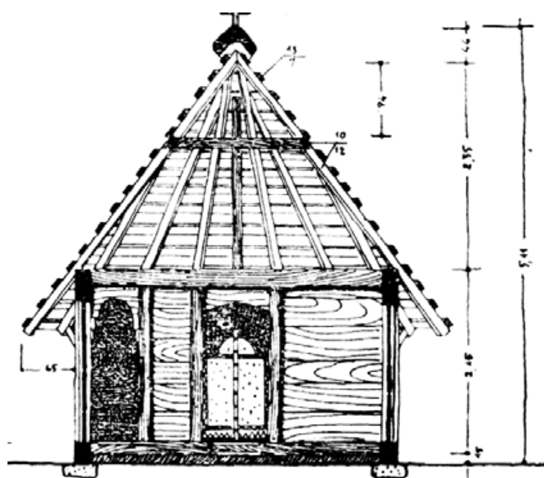

Сл. 30. Подужни пресјек храма у Малом Блашку

Сл. 31. Улазна фасада храма у Малом Блашку

Сл.32. Југоисточни изглед

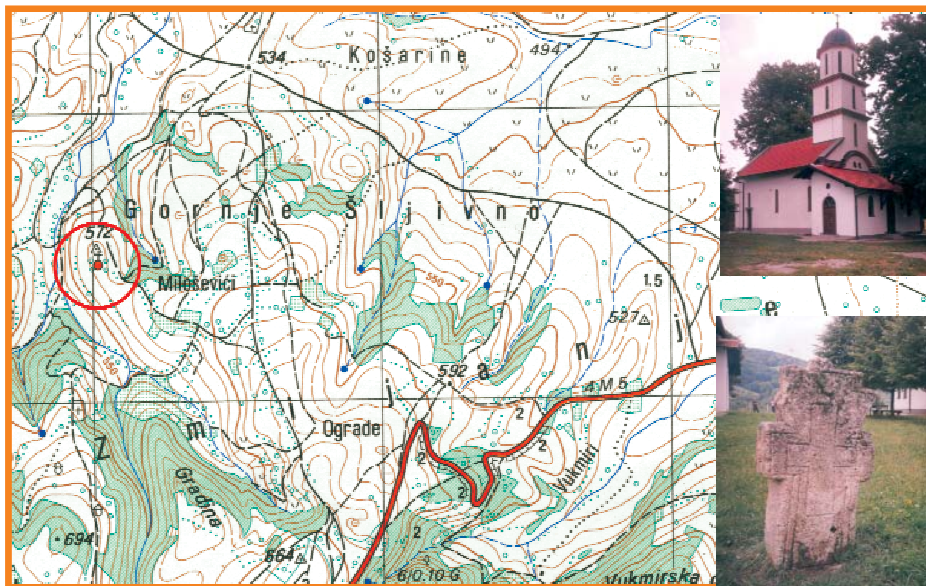
Сл. 33. Попречни пресјек храма

Шеснаест километара источно од Бањалуке (код бање Слатине), на благо расутим брежуљцима, смјештено је село Мало Блашко. У западном дијелу села (буковој и храстовој шуми), на доминантном вису лоцирана је дрвена црква, боље речено, склоњена у окружење (шумарак). Геометријска простота облика цркве и јединство вањског обликовања (као најобичнија старинска дрвена кућа), одаје импресивну слику јединства грађевине и природног окружења. Храм је потпуно уклопљен у природни амбијент. Начин градње, скромне димензије храма и груба обрада дрвета, одају старину. Изузетно витак кров од петослојног храстовог клиса, динамичне, степенасте структуре, ублажава оштре линије геометрије шљемена и побуђују посебан доживљај. Спретна довитљивост, интелигентна смишљеност анонимног градитеља очитује се у диспозицији храма. Успијева градитељ да на свега 28 m^2 распореди све неопходне садржаје цркве. Градећи притвор и хор, као садржаје који нису неопходни, постигао је и више. Конструктивне елементе грађевине користи истовемено у декоративне сврхе. Грубо обрађено дрво у нетакнутој природној средини дјелује живописно. Под у цркви је претходно био од набоја земље. Почетком 20. вијека изведено је поплочавање ромбоичном опеком. Стропа у цркви нема. Из унутрашњости је видљива живописна конструкција степенастог клиса и доима се треперасто и занимљиво. Довитљивост неимара изражена је вишенамјенским коришћењем покривача од клиса, који са вана задовољава функцију, а из унутрашњости је истовремено и декоративни елемент. Првобитне отворе на цркви представљали су прорези на саставу брвана, са капком изнутра. Били су распоређени по два на сјеверној и јужној страни брода цркве, а три на олтарском дијелу. Један аутентичан сачуван је до данас. Зидна брвна су ојачана косницима. Изнад притвора подигнут је хор, односно женска црква. Средњи дио цркве, наос, одвојен је од притвора и олтарског дијела. Посљедња санација храма је започета 1982.године. Поступајући по правилима санације, око цркве је подигнут заштитни кров на стубовима. Олујно невријеме тих година порушило је заштитни кров изнад храма и значајно оштетило постојећу конструкцију крова грађевине. Санација храма успјешно је завршена 1988. године. У храму се и данас обавља богослужење. Сигурно је то један од разлога што се храм очувао у добром стању до данас.

Препоруке

Грађевина је посљедњом санацијом доведена у одлично стање. Дограђени звоник стилски се уклопио уз храм. На довољној је дистанци, тако да не смета сагледивости храма. Сугестије код преправке биле би у циљу уклањања накнадно просјечених отвора, који кваре атмосферу предавања молитви унутар храма. Терен око храма потребно је испланирати да би се елиминисало уздизање дијела темељне облоге, која неприродно и вјештачки дијели цркву и тло. При санацији је постављено превише косника, мимо конструктивне логике (дјелују збуњујуће, те кваре укупан утисак и беспотребно оптерећују грађевину). Ситне замјерке могу се дати у занатском извођењу нових елемента (неадекватне су обраде, конструктивни елементи нису грубо тесани и лоше су уклопљени). Затамњивањем брвана (бојење у тамну боју због заштите), изгубила се природна текстура племенитог материјала као и посебна драж патина трајања материјала. Велики контраст обојених брвана дјелује вјештачки и нестварно у нетакнутом окружењу. Мора се признати да је, ипак, општи утисак о грађевини веома добар. Са правом се може тврдити да је то једини комплетно саниран дрвени храм на истраживаном простору до данас.

Шљивно

Сл. 34. Шира локација храма у Шљивну, на слици горе десно приказана је грађевина данас, са мјестом звоника старе брвнаре, а слика испод приказује простор између цркве и дворишне зграде гдје је некада била брвнара односно олтар као на слици 35.

На валовитом платоу, удаљеном 25 km југозападно од Бањалуке, изграђено је село Шљивно. Шири простор око села носи назив Бањалучке врховине. Дрвени храм био је лоциран на купасто заравњеном бријегу. Брвнара у Шљивну није, као остали храмови старијих форми, изведена у скелетној конструкцији са ужлијебљеним даскама. Изграђена је од масивних брвана у периоду санације, кад се спомиње име мајстора Њежића, али то није период подизања цркве. Временом су зидне даске попустиле, а кров пао. То је условило санацију храма 1838. године. Зидна брвна су замијењена, поправљен је кров и замијењен покривач. На правоугаону основу дограђена је тространа апсида, вјероватно због указане потребе за већим простором, али и у складу са стилским особеностим грађења храмова у периоду санације. Цркве су се тада градиле са апсидом јер је то био период развијених форми. Данас, нажалост, најстарији дрвени храм изграђен на истраживаном простору, више не постоји. Остали су само обриси звоника и темеља који су тешко видљиви на терену. На срећу, постоји доста писаних трагова и фотографија саме грађевине, које је направио Петар Момировић, на основу којих је могуће реконструисати.[32]

[32] Види, Петар Момировић, *Наше старине 3,* Сарајево 1956.године, стр. 151 до 154.

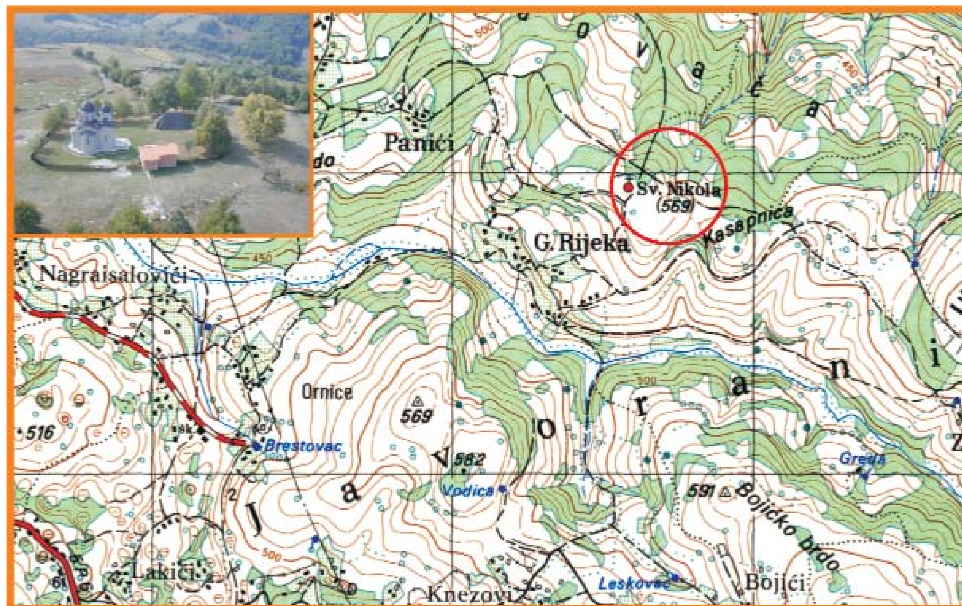
Препоруке

Мора се хитно приступити истраживању, пројектовању и реконструкцији старе цркве. Не учини ли се то приоритетно и хитно, вриједан споменик народног неимарства пашће у заборав. У намјери да се не заборави, прилажем и слике Петра Момиревића, снимљене 1956. године. Не смијемо допустити да нам најстарији храм, вриједни траг прошлости у области сакралне архитектуре, падне у заборав. Морамо се с правом упитати какву будућност можемо да очекујемо, или шта стварно заслужујемо ако се овако односимо према најстаријој грађевини сакралне архитектуре. Позната је народна изрека: "Ко не поштује и не уважава прошлост, нема право ни на сопствену будућност".

Сл. 35. На слици је дат изглед храма по Петру Момировићу. Истраживач је посебно фотографисао звоник, а посебно храм. Предметна фотографија представља покушај аутора да реконструише њихов међусобни однос и локацију, водећи рачуна о пропорцијама и надгробном споменику код олтара храма а који је и данас постоји на терену.

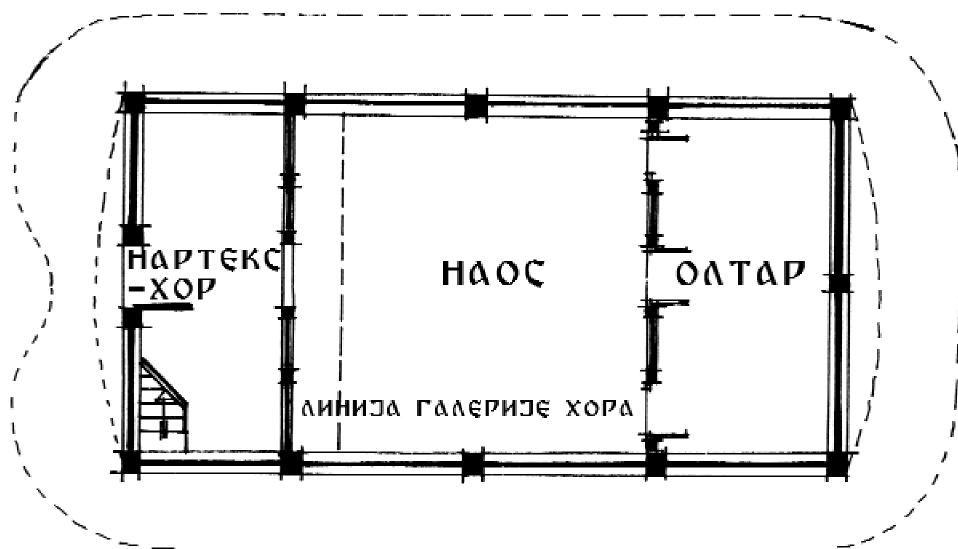
Јаворани

Сл. 36. Шира локација, са снимком из ваздуха.

Сл. 37. Ужа локација старог и новог храма у Јаворанима.

Сл. 38. Тлоцрт храма у Јаворанима.

Сл. 39. Изглед цркве брвнаре прије рушења, видљива је улазна фасада старог и новог храма, као и међусобни однос и пропорције грађевина.

Сл. 40. На слици је приказана црква брвнара у Јаворанима данас. Храму се и данас не може прићи аутом. Удаљена локација на граници двије општине, на доминантном вису, то му омогућава. Храм је пао на тло и препуштен заборaву. Нека ове фотографије послуже као апел широј јавности да се један од најстаријих дрвених храмова са ових простора спаси. Доста је очуваних елемената, сав конструктивни склоп те су за санацију потребна мала средства и материјал, а кога довољно има и данас у непосредном окружењу.

На брежуљкастом простору, између кањона Врбаса и уске долине Врбање, 25 km југоисточно од Бањалуке, изграђено је село Јаворани. У засеоку Горња Ријека, на узвишици Јаворанско брдо, најдоминантнијој коти са које се пружа видик на све четири стране свијета, лоцирана је црква брвнара. Непосредно поред дрвене цркве, смакнута мало сјевероисточно, изграђена је нова зидана црква 1930-31. године. Вјероватно се у дрвеном храму није служило од периода почетка богослужења у новој цркви. То је један од разлога што је црква, са највише очуваних аутентичних икона и предмета, остављена зубу времена, пропадању и заборaву. Ипак, на срећу, већина предмета и икона, склоњена је у Бањалучку епархију те је сачувана на тај начин. Храм је данас пао на земљу, и пријети му скора пропаст. Недостају врата и дио брвана. Не учини ли се нешто хитно, храм ће попут цркве у Шљивну и Драговићима, нестати са лица земље. То би био непроцјењив губитак за цјелокупну друштвену заједницу. По настанку, храм је из истог периода кад и шљивновски, значи, најстарија очувана грађевина на истраживаном простору (по запису на Богородичном колу из 1757. године).

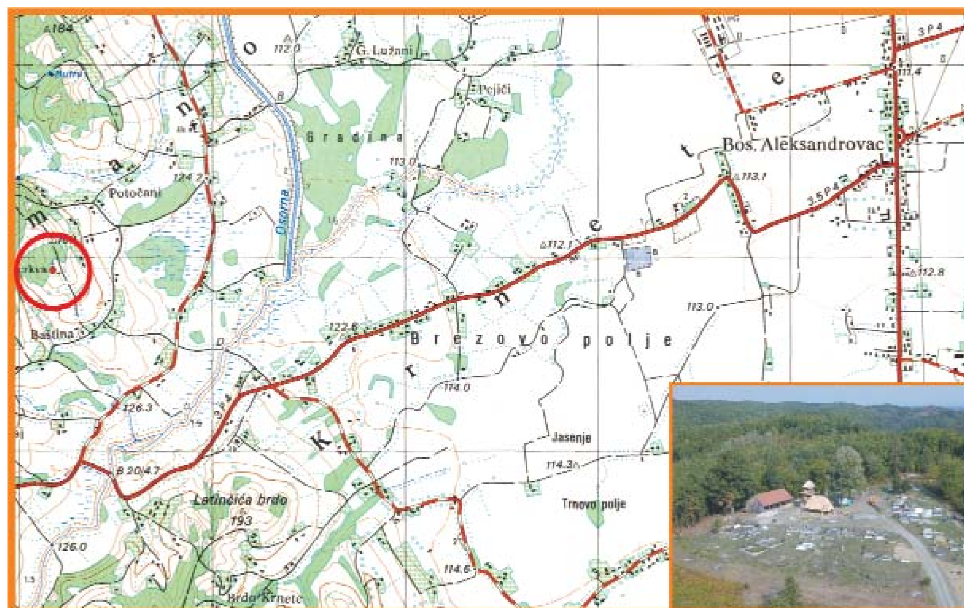
Посљедња санација цркве била је 1824. године (по запису на иконостасу). Усљед труљења сјеверне темељњаче, грађевина је пала на тло. На то је још давне 1956. г. указао Петар Момировић. Скоро је невјероватно да је од тада до данас све вријеме дрвена црква била под заштитом државе. Већина грађе је и данас у доста добром стању. Чак су и доњи слојеви клиса добро очувани. Била би зато велика штета и неодговорност не обновити најстарији споменик сакралног народног градитељства у дрвету на истраживаној територији.

Препоруке

Реконструкција цркве у Јаворанима сложен је задатак. Захтијева ангажовање старих заната и народних мајстора. При санацији се морају поштовати конзерваторски принципи. Претходно се морају извршити истраживања, урадити пројекат, па приступити реконструкцији грађевине. Санација храма не смије се задржати на конструктивном систему без инвентара. Неопходно је обновити и повратити сву затечену опрему (већина опреме је још увијек ту), а недостајућу је потребно дорадити у складу са храмовима из тог периода. Мора се поштовати мјесто, материјал, диспозиција грађевине, елементи и детаљи који су за њега карактеристични. Треба да се обрати посебна пажња на конструктивну санацију која је комплексна. Храм се мора пажљиво демонтирати уз обиљежавање свих елемената. Поновна монтажа треба дасе уради на претходно припремљеним и изолованим темељима. Монтажа се изводи на постојећем мјесту, истој нивелационој коти. Темељи, облоге, изолација, не смију се видјети изнад терена. Материјализација мора бити досљедна, оштећени елементи се замјењују идентичним. Стари елементи од којих је већина у добром стању, као и орнаментика, морају се уградити поново. Нови елементи својим обликом, бојом, материјалом, димензијом, обрадом и структуром, треба да буду идентични са старим. Орнаментику са старих елемената треба вјерно пренијети, пресликати на нове елементе. Реконструкцијом се враћа аутентичан изглед храма, удахњује живот, уз досљедно поштовање особености. Да би се унутрашњости вратила живост, потребно је реконструисати иконостас, царске двери, остале предмете и опрему. Поновним богослужењем у грађевини удахнуо би се живот, и повратио адекватан доживљај унутрашњег простора. Наравно да претходно треба да се изврши рестаураторска заштита и поврат икона. Санирана грађевина на овај начин у потпуности би представљала вриједну, најстарију сакралну дрвену цркву на овим просторима. Обнова

храма нећe представљати само рестаурацију сакралне дрвене архитектуре, већ богаћење осиромашеног грађевинског инвентара и потпуно промијењени изглед нашег села. Документовано ће сачувати народни живот, постојање и вјеровање. Послужиће у научне, образовно-васпитне и туристичке сврхе.

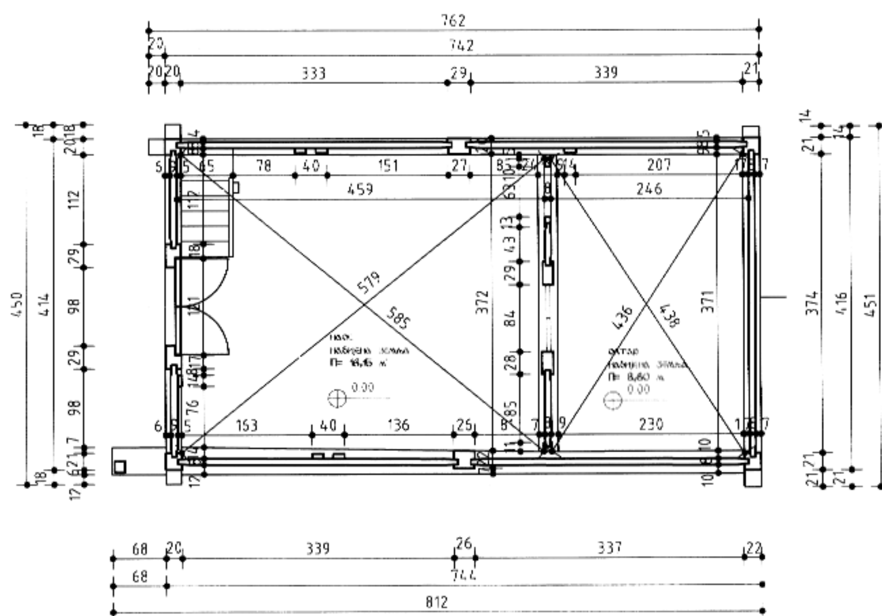
Романовци

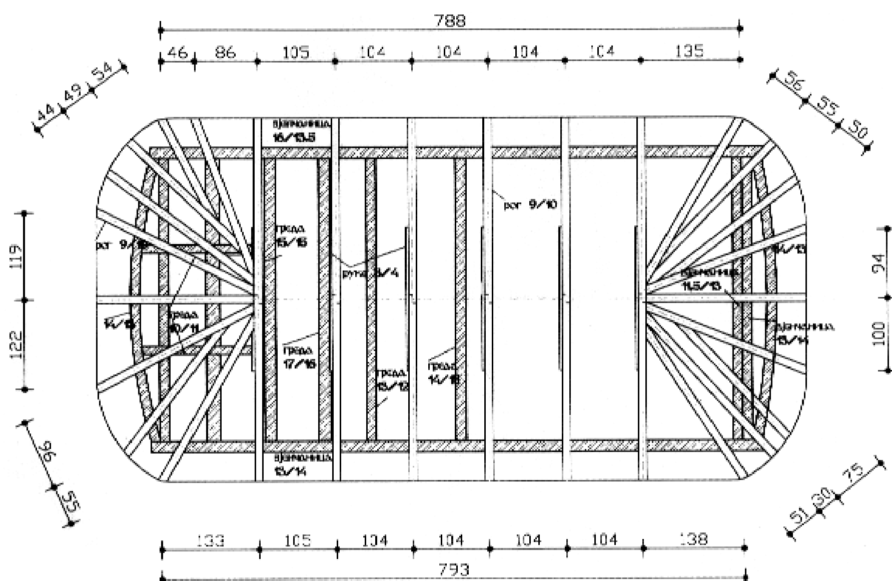

Сл. 41. Шира локација са погледом из ваздуха на реконструисани храм у Романовцима данас.

Сл. 42. Јужна фасада реконструисаног храма у Романовцима, слика је снимљена у завршној фази реконструкције храма.

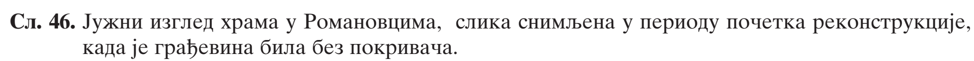

Сл. 43. Тлоцрт храма у Романовцима (цртеж Милијане Окиљ).

Сл. 44. Тлоцрт крова храма у Романовцима (цртеж Милијане Окиљ).

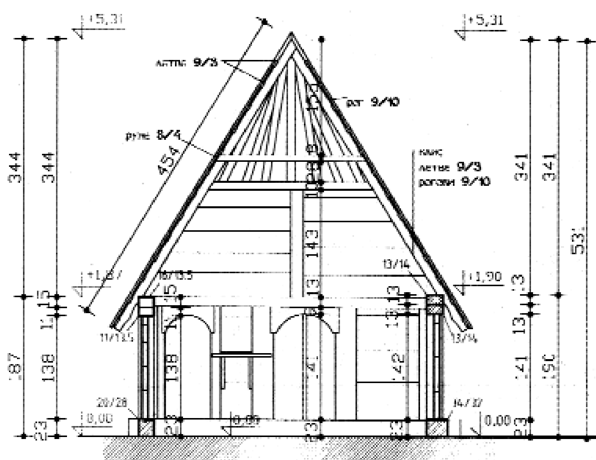
Сл. 45. Подужни пресјек храма у Романовцима (цртеж Милијане Окиљ).

Сл. 46. Јужни изглед храма у Романовцима, слика снимљена у периоду почетка реконструкције, када је грађевина била без покривача.

Сл. 47. На слици је приказан сјевероисточни изглед храма у Романовцима у фази санације. Видљиво је да је конструктивни систем био у већем дијелу очуван. Пропао је само покривач од вишеслојног клиса и темељне греде које су замијењене. Код овог храма, иако се ради о грађевинама старијих форми, уочавамо дубоку стреху на једном стубу, што најављује појаву тријема код сакралних грађевина, око сто година касније.

Сл. 48. Попречни пресјек храма у Романовцима (цртеж Милијане Окиљ).

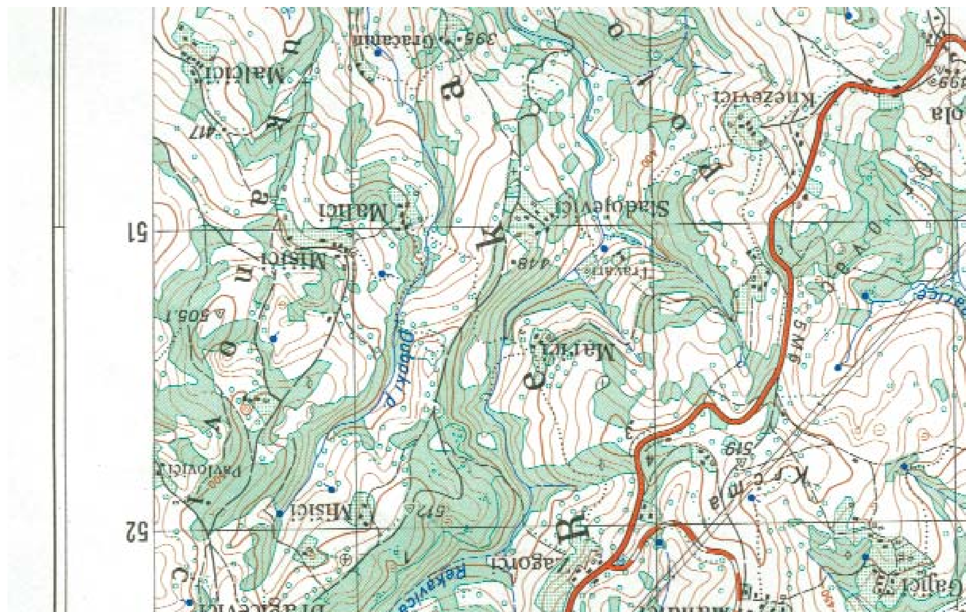
Сл. 49. Изглед храма у Романовцима прије реконструкције; на слици је у правцу звоника и данас видљива депресија, куда је могло отећи језерце, по легенди, у сусједно село Миљевиће.

На брежуљкастом пејзажу издијељеном по засеоцима и благим обронцима Козаре, 4,5 km јужно од Александровца, смјештено је село Романовци. На тјемену доминантног бријега, са истакнутим погледом на село, изграђена је дрвена црква. Ситно урезане цифре на вратима из 1812. године и запис на дверима из 1815. г., најстарији су датуми на њој. То су уједно и посљедње поправке извршене на грађевини. Нема тачних података када је подигнут незграпни звоник и урађена нова конструкција крова са покровом од цријепа. То је урађено очигледно у скорије вријеме. То је једини дрвени храм из ове групе који има лијепо обликован тријем испред улаза. Појава тријема на храму сматра се претечом тријемова код цркава познијих форми, које су грађене сто година послије изградње ове грађевине. Посебно је специфично да грађевина нема притвора, а има хор. У цркви се и данас обавља богослужење. То је разлог што је грађевина сачувана у старом, изворном облику (изузмемо ли кров). Опште стање цркве је доста лоше, те је неопходно предузети хитне мјере у циљу санације и спашавања овог вриједног споменика.

Препоруке

Грађевина је лијепих сразмјера, живописног изгледа и пријатне унутрашњости. Преправкама на храму није битније промијењен првобитни изглед. При санацији крова изграђена је нова конструкција као привремено рјешење. На зидним брвнима су накнадно просјечени отвори. Дограђен је незграпни звоник који је потребно уклонити, као и заштитни покривач од цријепа, заједно са бочним стубовима и привременом конструкцијом. Стари покривач од клиса неопходно је замијенити новим. Потребно је детаљно прегледати цјелокупну грађевину, израдити пројектну документацију за санацију и провести комплетан конзерваторски поступак, демонтирати, обиљежити и поново монтирати грађевину уз замјену оштећених елемената. Сачували бисмо тако још једну вриједну сакралну грађевину материјализовану у дрвету, за добробит свих нас. Била би то исправна порука новим генерацијама како се треба односити према вриједним споменицима етнокултуре. У међувремену је храм конструктивно саниран. Замијењен је кровни покривач под надзором Републичког завода за заштиту природног и културног насљеђа Републике Српске, као што је видљиво на сликама.

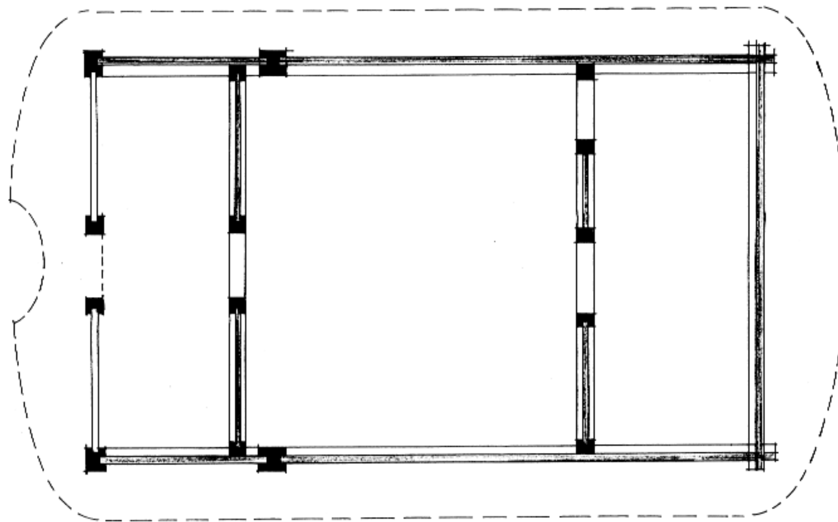
Кола

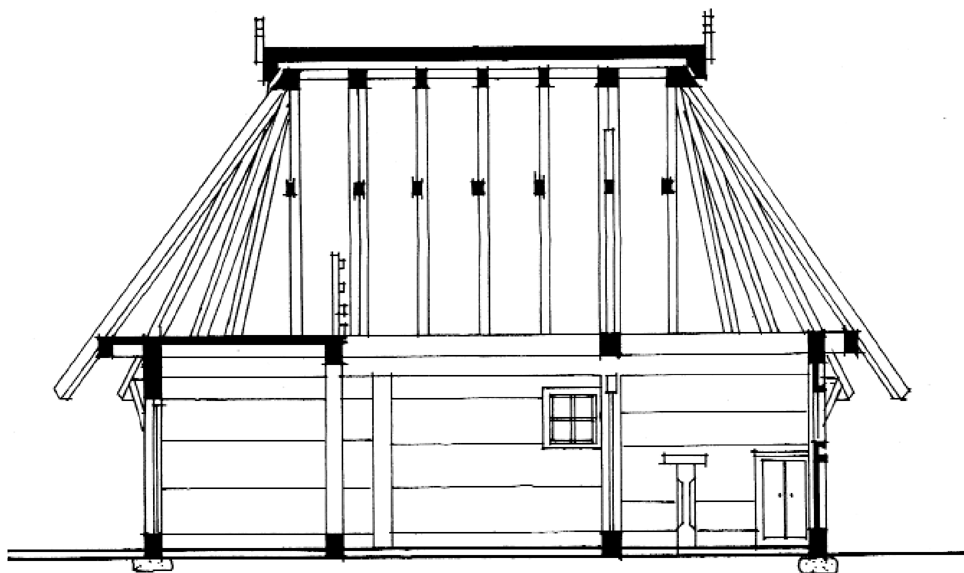
Сл. 50. Шира локација са снимком из ваздуха уже локације храма у Колима данас.

Сл. 51. Храм у Колима данас, снимак из ваздуха.

Сл. 52. Тлоцрт храма у Колима.

Сл. 53. Подужни пресјек храма у Колима.

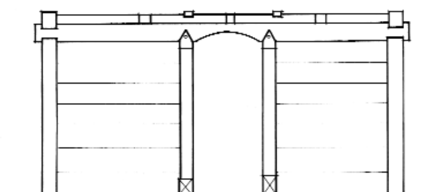
Сл. 54. Стање храма у Колима прије реконструкције.

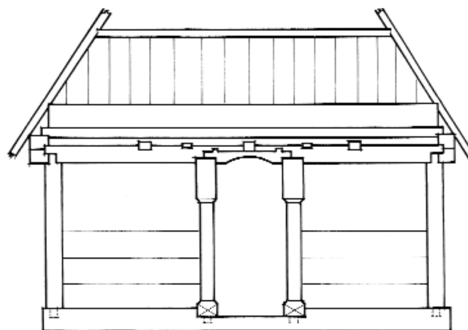
Сл. 55. Храм у колима непосредно послије реконструкције.

Сл. 56. Сјевероисточни изглед храма у Колима данас.

Сл. 57. Попречни пресјек кроз храм у Колима са погледом на олтар.

Сл. 58. Попречни пресјек на храм у колима са погледом на хор.

У селу Кола у Бањалучким врховинама, удаљеном петнаестак километара од Бањалуке, југозападно два-три километра од пута Бањалука-Кључ, на локалитету Браниловице, изграђен је храм. Блага зараван, која је са сјевера заштићена брдом, пружила је уточиште дрвеној црквици. Грађевина је постављена окомито на изохипсе, као и кућа. Вегетација и данас, иако јако проријеђена, одаје старину мјеста и локације. Сјеверозападно од дрвене грађевине, на узвишици, изграђена је нова зидана црква 1935. године. Од освећења нове цркве није се служило у дрвеном храму. Црква је први пут санирана у првој четвртини деветнаестог вијека. Саниран је само кровни покривач. Други пут је санација изведена по пројекту Завода за заштиту споменика у Бањалуци. Тада се грађевина готово срушила. Личила је на рушевину, а што се документује фотографијама Милана Гвоздена (слика 54). Црква из даљине оставља добар утисак. Међутим, када јој се приђе, губи се утисак старине. Замијењена брвна су резана (виде се трагови тестере). Тамна боја скрива текстуру материјала. Нова брвна не одају топлину и аутентичност као стара. Очигледна је разлика већ на први поглед. Унутрашњост храма је препуштена зубу времена. Извршеном санацијом потпуно је промијењен унутрашњи изглед. На унутрашњем дијелу рогова постављена је облога од пилане даске. Изгубљен је утисак живости и треперавости покривача од клиса. Поглед на кров из унутрашњости, данас, даје утисак монотоности. Направљена је лажна маска која је потпуно неприродна и нелогична. Црква је санацијом спашена од потпуног уништења, али је изгубила пуно од своје аутен-

тичности и традиционалне вриједности. Темељ је вјештачки издигнут и обложен каменом. Замијењена брвна нису аутентична, и лоше су спојена, те бојена тамним тоновима боје. Све то квари укупан утисак, а што је видљиво на приложеним фотографијама.

Сачувана је необична стара кључаоница. То је у ствари механизам примитивне браве-мандале. Врло је интересантан кључ и начин руковања. Кључаоница није на вратима него у брвну близу десног довратника (једна прстенаста рупа). Погледамо ли из унутрашњости, видимо углављену дужу покретну преводницу, на непокретној гредици. На преводници је зарезано неколико плитких зареза. Дуги кључ на врху има лабилни додатак од кованог гвожђа, у облику тупог ножа. Код отварања, кључ се са додатком увуче кроз кључаоницу. Висећи ножасти дио пада у један од зареза преводнице. Окретањем кључа повлачи се мандал и откључава, односно, затвара црква. Уз примитивну браву, санацијом је дограђена и старинска брава са великим кључем. Лијево од браве је видљиво мјесто гдје је прије постојао звекир. Врата су аутентична и израђена од двије грубо тесане даске дебљине 5 cm. Причвршћивање је извршено на појанте. Два реда клинова са украсним главама су уједно и декоративни елементи. Храм је фотографисан непосредно пред посљедњу санацију (М. Гвозденовић 1980-81. године, слике су из фототеке Завода за заштиту културног и природног насљеђа РС, Бањалука), те постоји реална могућност да се у потпуности вјерно реконструише унутрашњост и вањски изглед.

Препоруке

Имајући у виду да је црква задњом санацијом изгубила пуно од свог старог изгледа, неопходно јој је вратити пријашњи изглед и омогућити адекватан доживљај, што представља сложен задатак. Морају се укључити стари мајстори и активирати заборављени занати. Треба да се поштују сви конзерваторски принципи. Претходно се морају извршити истраживања и направити санациони пројекат. Сачувано је, на срећу, доста документације, фотографија, предмета, царске двери и вриједне иконе. Грађевина се ипак мора демонтирати, уз обиљежавање аутентичних елемената, те поново монтирати на постојећи претходно припремљен темељ. Терен око цркве би се поново испланирао (према сликама). Сврха је скривање наглашеног темеља, који неприродно раздваја грађевину и тло. Оригинални стари елементи се поново уграђују. Нови елементи морају обрадом бити идентични са старим, односно материјалом, бојом и димензијом. Релативно малим

средствима, уз више воље и труда, могао би се успјешно извести санациони подухват. Тиме би храм поново добио првобитни изглед. Неопходно је санирати и унутрашњост. Повратком опреме и инвентара цркви бисмо вратили функцију, а поновним богослужењем улили бисмо живот. Био би то велики успјех. Повратком првобитне функције и архитектонског изгледа, сачували бисмо вриједан споменик етнокултуре. То би представљало конкретну поруку новим генерацијама. Постоји могућност изградње етно-музеја на отвореном, са храмом као духовним средиштем, нешто попут музеја у Сирогојну, а за шта постоје неопходни предуслови.

Прелазне форме

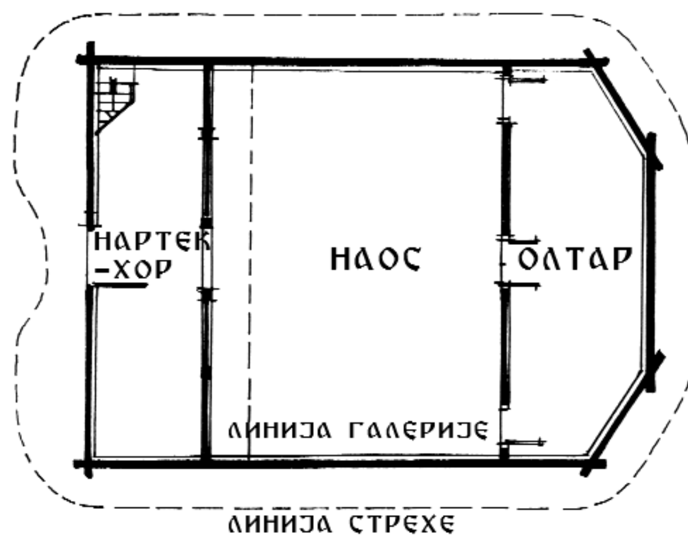
Крупа на Врбасу

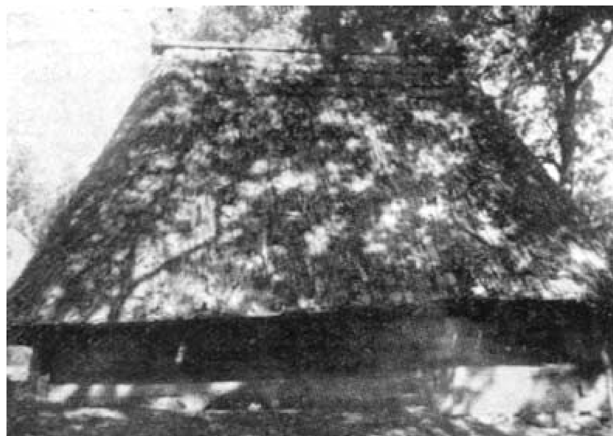

Сл. 59. Шира локација са погледом из ваздуха на бочни изгледом храма у Товиловићима данас.

Сл. 60. Југозападни изглед храма у Товиловићима. То је једини очувани храм прелазних форми. Имајући то у виду, морамо посветити довољно пажње и уложити додатан труд да се храму поврати аутентичан изглед. Задњом санацијом храм је претрпио такве измјене да је изгубио пуно од свог првобитног обликовања. Унутрашњост храма је доста запуштена, те је неопходно приступити снимању стања, истраживању и брзој реконструкцији храма који је препуштен зубу времена. Дугујемо му то због јединства обликовања старијих и развијених форми које су ту преплиću.

Сл. 61. Тлоцрт храма у Товиловићима.

Сл. 62. Храм у Товиловићима прије реконструкције.

Насеље датира још из средњег вијека. Смјештено је јужно од Бањалуке, удаљено 25 km, на путу за Јајце. Насељено мјесто је изграђено на ушћу рјечице Крупе у Врбас. На путу из насеља у правцу Мањаче, километар-два, у засеоку Товиловићи, у стогодишњој храстовој шуми, скривена је мала дрвена црквица. Црква је лоцирана окомито на терен, као и кућа. Знатно проријеђени храстови данас, довољно говоре о старини мјеста. Обред у цркви обавља се и данас. На улазној лучној греди лимом је укуцана година 1979. Податак свједочи о посљедњој санацији грађевине. Храм је, нажалост, доста промијенио од првобитног изгледа. Потпуно је промијењен кровни покривач. Нови покривач је урађен од поцинчаног лима и представља неприродну, вјештачку и лошу замјену за дрвени клис. Брвна су нестручно замијењена неодговарајућим, пилана су умјесто тесана, и лоше су спојена. Олтарска преграда и иконостас су у лошем стању. Хор је промијенио функцију и изглед. Просјечени су нови прозори за освјетљење са демирима. У притвору на јужној страни остао је један аутентичан отвор, усијек између два брвна са закошењима унутра. Малим отворима продирала је оскудна свјетлост у храм. Унутрашњост наоса била је потпуно тамна. Новопросјечени отвори немају неког правила, реда, али су знатно већих димензија.

Препоруке

Храм је претрпио доста измјена, и изгубио доста од аутентичности. Неопходно га је претходно добро истражити. Потом би требало израдити комплетан пројекат санације, поштујући све конзерваторске принципе. Грађевина би се ипак морала расклопити. Требало би задржати само аутентичне елементе и оне који представљају историјски континуитет, те занатски обрадити нове елементе. Цркви треба да вратимо стари изглед. Унутрашњи простор, олтарску преграду, хор, степениште, потребно је довести у склад са црквама тог периода, и у складу са записима Петра Момировића.[33] Прозори на цркви треба да се сведу на првобитну мјеру и облик, као на јужној страни притвора. Орнаментику, предмете и иконографију требало би прилагодити времену настанка. Очували бисмо тако вриједну грађевину сакралног градитељства. Постоји за то и разлог више - њен изузетан значај као развојног облика, као једине очуване грађевине на прелазу из групе старијих у развијене форме сакралне архитектуре. Управо историјска и архитектонска вриједност коју сједињује у себи дају јој истакнуто

[33] Види више, Ibid, страна 161 - 164.

мјесто. Историјска и етнокултуролошка вриједност обавезују нас да са пуно више труда, пажње и воље приступимо хитној санацији и обнови овог храма. Уз нескромну функционалност и рационалност, градитељи, сразмјерно томе, црквену грађевину нису оставили ни без умјетничког израза који ми данас немилосрдно уништавамо. Дозволили смо да природну декоративност старог градитељства, изражену једноставном масивношћу уз духовите ефекте и народне рукотворине, због небриге и немара заборавимо, или, што је још горе, немилосрдно прекрајамо.

Развијене форме

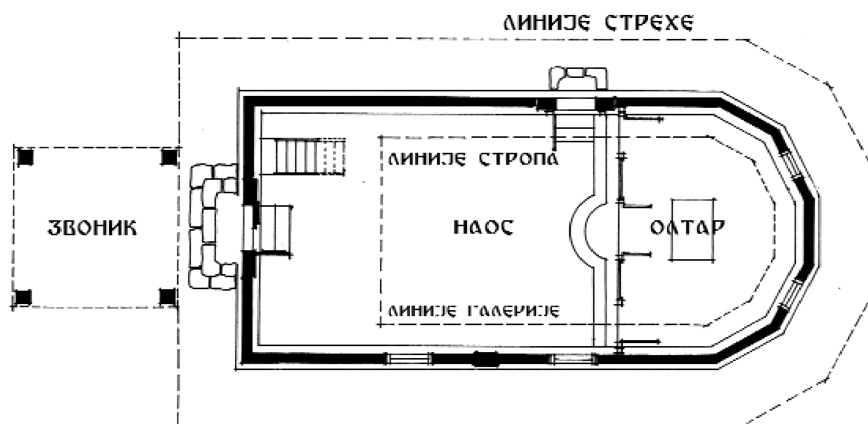
Јелићка

Сл. 63. Шира локација са погледом из ваздуха на локацију храма у Јелићкој данас.

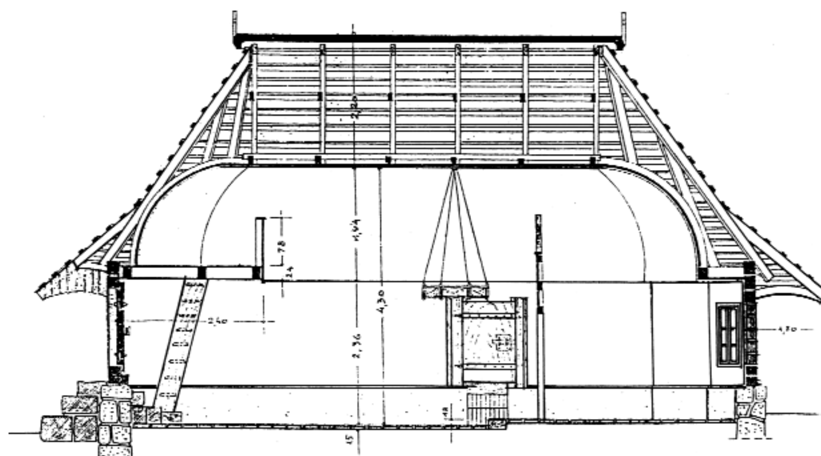
Сл. 64. Сјеверозападни изглед храма у Јелићкој.

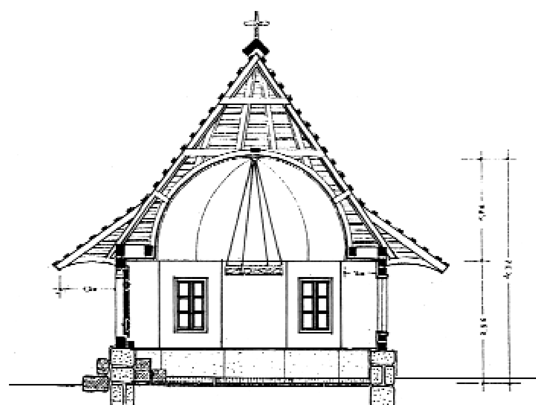

Сл. 65. Тлоцрт храма у Јелићкој.

Сл. 66. Јужни изглед храма у Јелићкој са звоником данас, фотомонтажа.

Сл. 67. Подужни пресјек храма у Јелићкој.

Сл. 68. Попречни пресјек храма у Јелићкој.

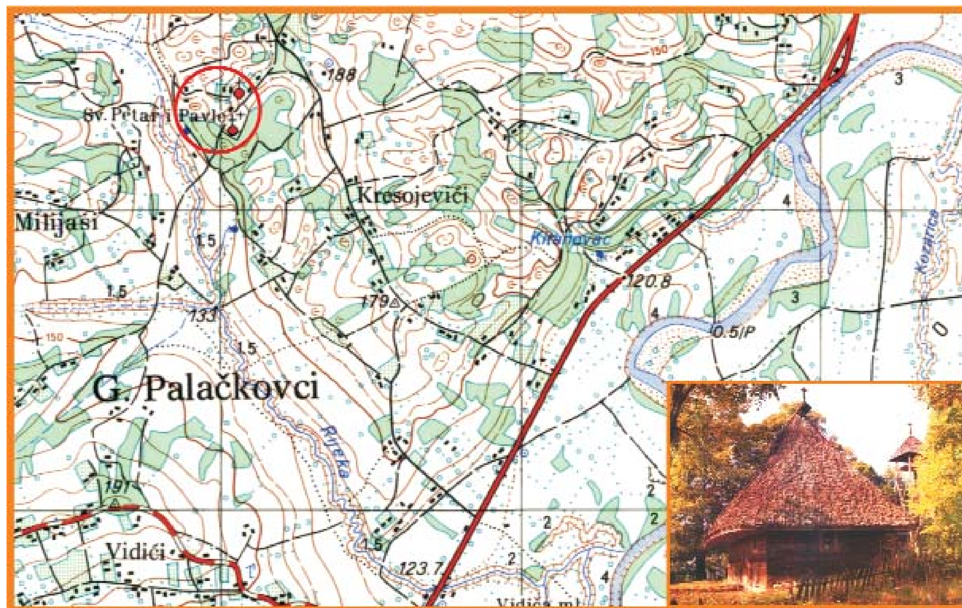
У пространој равници Тимара и доњем току Гомионице, оивиченом планином Козаром и Бањалучким врховинама, просторно на пола осовине Приједор-Бањалука, смјештено је село Јелићка. Испод Поповића бријега, на мјесту званом Липик, формирало се духовно средиште за православне Србе Тимара. Ту је изграђен складан дрвени храм. Лоциран је окомито на изохипсе, баш као и кућа. Са сјевероистока, грађевину штити брдо. У правцу југозапада отвара се пространи видик на село Јелићка и ријеку Гомионицу. Стари храстови, иако јако

проријеђени, доста свједоче о старини мјеста. Непосредно испод грађевине, на свега двадесетак метара, пролази сеоски пут који веже Јелићку са Бањалуком, преко Бронзаног Мајдана. Поред дрвене цркве, мало сјевероисточно, изграђена је нова зидана грађевина. Вјероватно да од кад је нова црква освећена, у дрвеном храму се није служио обред. Између 1890. и 1895. године дрвена црква издигнута је на камени темељ. Омалтерисана су брвна и свод из унутрашњости. У простору олтара и наоса просјечени су велики прозори. Првобитни отвори имали су димензије 20 x 20 cm, а новопросјечени су димензија 75 x 100 cm. Нови, двокрилни, остакљени прозори са жељезним капцима кваре изглед, али и угрожавају стабилност грађевине. Испред улазних врата је подигнут засебан звоник грубе израде. Посљедњом санацијом храма извршена је замјена кровног покривача и саниран звоник. Нажалост, унутрашњост храма је препуштена зубу времена и забораву.

Препоруке

Издигнути темељ физички одваја грађевину од тла и прави неприродан спој. Велики прозори не само што угрожавају стабилност грађевине, него и неприродно дјелују на фасади, кваре вањску љепоту иначе складне дрвене грађевине и ометају унутрашњи доживљај молитвеног обреда. Исправно је вратити прозоре на стару мјеру и локацију. Затамњена брвна кваре укупан утисак грађевине. Ствара се безлична маса, губи текстура и природна патина дрвета. Звоник незграпношћу заклања улаз у храм и стилски пуно одудара од грађевине. Неопходно га је уклонити на други дио, гдје неће ометати функцију и сметати визурама. Унутрашњост је неопходно ускладити са стањем из времена настанка. Требало би реконструисати иконостас и поново активирати простор хора. То значи да би се у простор унутрашњег доживљаја укључио и поврат свих предмета и икона, нормално, претходно рестаураторски заштићених. Храму би се повратила стварна функција, и улио живот кад би се бар повремено у њему обављало богослужење. Дрвеном храму, изванредном дјелу наших народних неимара, вратили бисмо стари сјај и љепоту. Био је то период савршенства народних занатлија у обради дрвета. Природни, племенити материјал, и занатско умијеће изродили су складну дрвену грађевину. Занатлије, иако приучени мајстори, вијековима су преносили своје умијеће и осјећај који је код храма Јелићкој достигао врхунац.

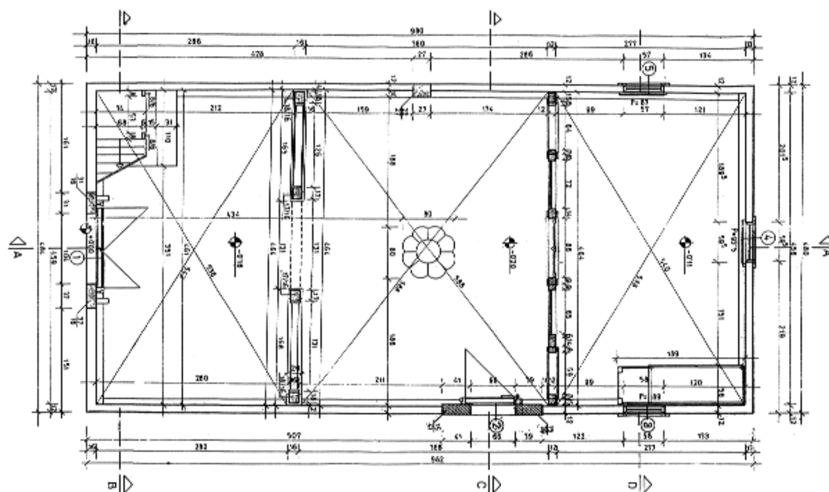
Палачковци

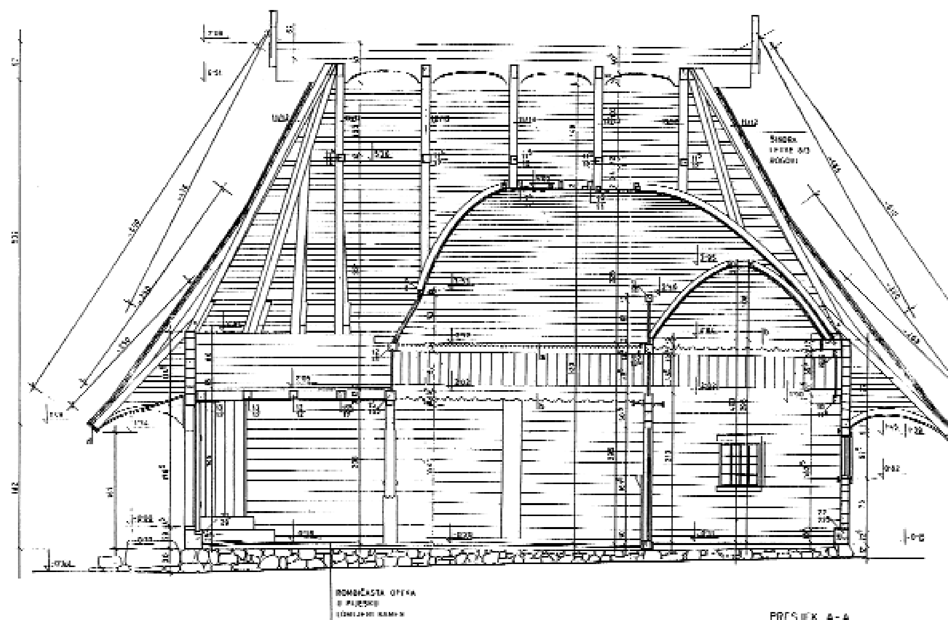

Сл. 69. Шира локација са југоисточним изгледом храма у Палачковцима прије реконструкције.

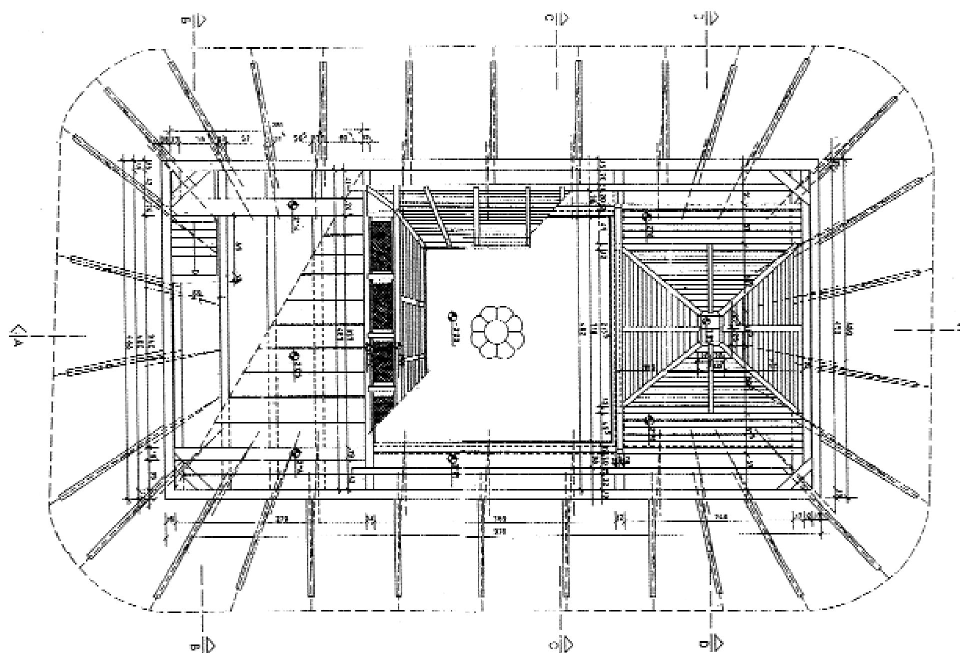
Сл. 70. Поглед из ваздуха на ужу локацију храма у Палачковцима данас.

Сл. 71. Тлоцрт храма у Палачковцима.

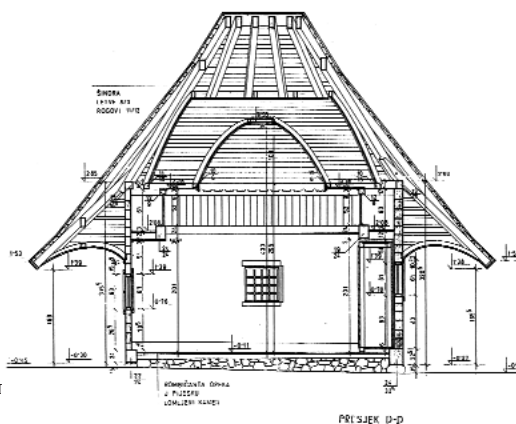

Сл. 72. Подужни пресјек храма у Палачковцима.

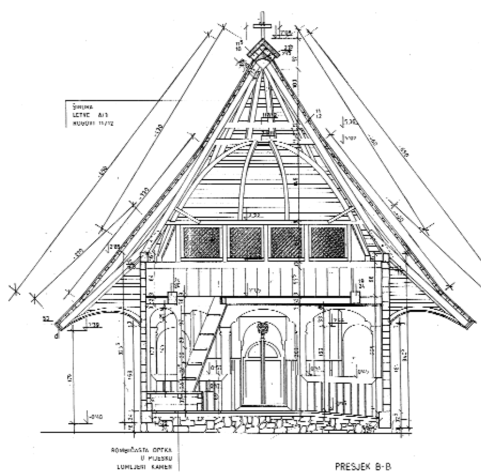
Сл. 73. Тлоцрт кровишта, храма у Палачковцима.

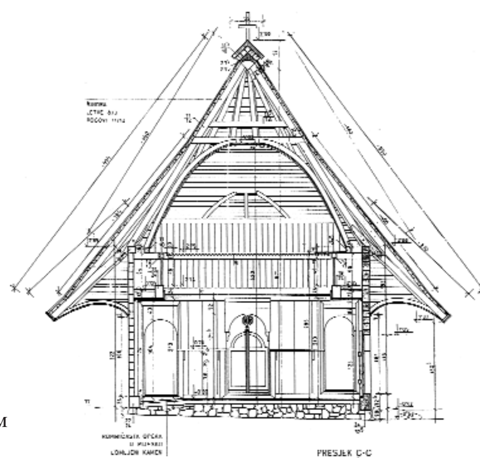
Сл. 74. Изглед храма у Палачковцима прије реконструкције.

Сл. 75. Попречни пресјек кроз олтарски простор са погледом на бочни зид.

Сл. 76. Попречни пресјек кроз хор са погледом на наос и олтар.

Сл. 77. Попречни пресјек кроз наос са погледом на олтар.

Сл. 78. Шира локација старог и новог храма у Палачковцима.

Сл. 79. Храм у Палачковцима у току реконструкције.

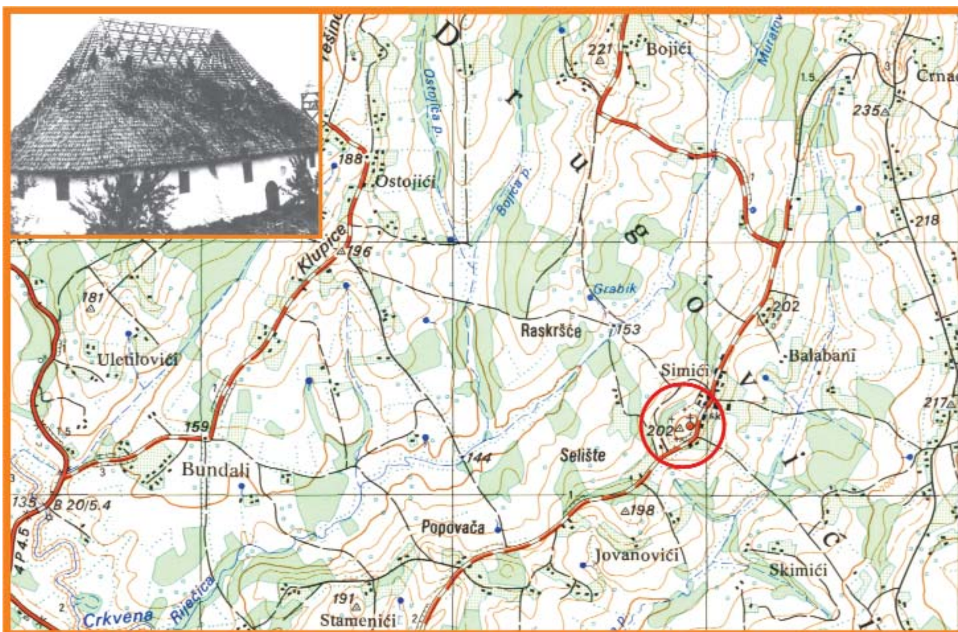

Сл. 80. Изглед храма у Палачковцима послије реконструкције. Задњом санацијом храм је изгубио нешто од аутентичности што се види из упоредних фотографија. Звоник је другог обликовног третмана и на другој позицији. Оно што је најпроблематичније је покривач од клиса који пуно одступа од старог. Међутим, храм у Палачковцима је складна грађевина настала као плод вјештих руку занатлија на врхунцу своје моћи и плод развијене форме. Може послужити као школски примјер правилне методологије и рјешавања постављеног задатка у области сакралне архитектуре са минималним средствима и пречишћеним обликовним изразом.

На пола пута од Прњавора према Дервенти, два километра југозападно на мјесту Црквина, званом Шума, саграђена је скромна и складна црква брвнара. Прича се да су, прије ње, на истом мјесту биле двије цркве. Само мјесто одаје старину. Вегетација је данас јако прориjеђена. Сјеверно од храма, са друге стране пута на удаљености од сто метара, подигнута је нова зидана црква. У дрвеној цркви се вјероватно од тада није обављала служба. У периоду обиласка и снимања, започели су радови на санацији цркве. Подигнут је заштитни кров и исељена је унутрашњост, демонтирана подна облога и вршене су завршне припреме на промјени кровног покривача. Храм је у великој мјери сачувао своју аутентичност. Промијењена је подна облога за вријеме аустроугарске окупације. У ствари, преко постојећег грубог каменог пода постављена је цигла. Просјечени су већи двокрилни прозори, остакљени и уграђени жељезни демири. Подигнут је звоник у непосредној близини. Прозори већих димензија у потпуности одударају од складне грађевине. Истовремено кваре унутрашњи доживљај простора за молитву. Сагледавајући све карактеристике храма, са правом га можемо третирати као ремек-дјело дрвеног сакралног неимарства на овим просторима. Потребно је помоћи свим средствима, и на сваки начин, да се пројекат Републичког завода за заштиту споменика природног и културног насљеђа чим прије реализује, поштујући све конзерваторске принципе. Дрвени храм морао би поново да добије своју првобитну функцију. Санацијом и поновним богослужењем повратићемо живот грађевини. Оставићемо будућим генерацијама изузетно вриједно дјело за проучавање, узор новом стваралаштву, односно аутентичан извор, са врхунца занатског искуства нашег сакралног градитељства у дрвету.

Позније форме

Другoвићи

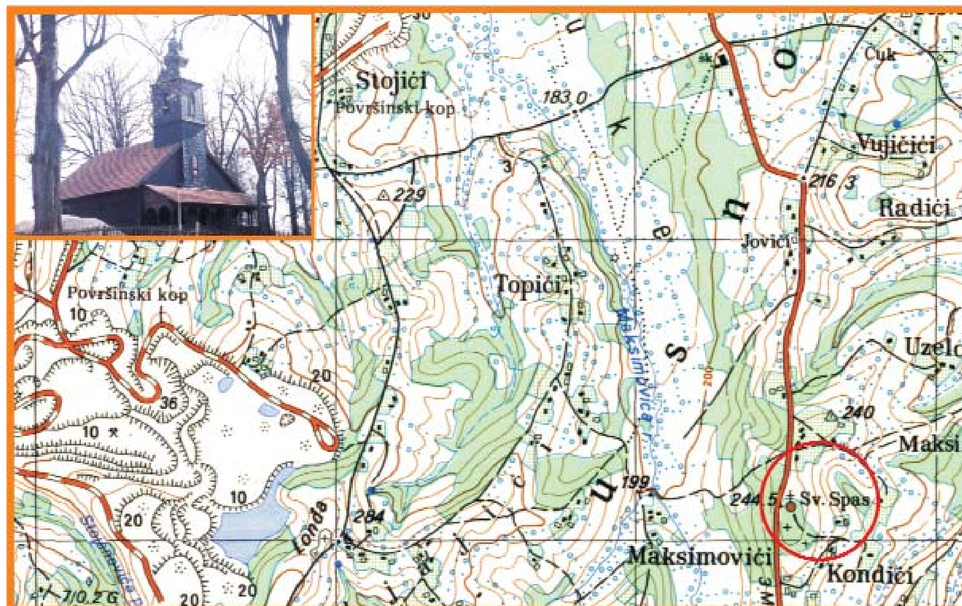

Сл. 81. Шира локација храма у Друговићима са изгледом у току реконструкције крова.

Сл. 82. Југоисточна фасада храма у Друговићима, фотографија направљена у периоду прекривања (замјене кровног покривача). Прилаже се у циљу чувања од заборава највеће цркве брвнаре на истраживаној територији.

Бусновм

Сл. 83. Шира локација са изгледом храма у Бусновима данас.

Сл. 84. Ужа локација храма у Бусновима данас.

Храм је посљедњом санацијом (нестручном) у потпуности промијенио аутентичан изглед. Неопходно је приступити хитним истраживањима како би се чим прије дошло до података о пријашњем изгледу ове грађевине. Чим се укаже потреба за поновном санацијом, ове нестручне преправке треба отклонити.

Сл. 85. Тлоцрт храма у Бусновима.

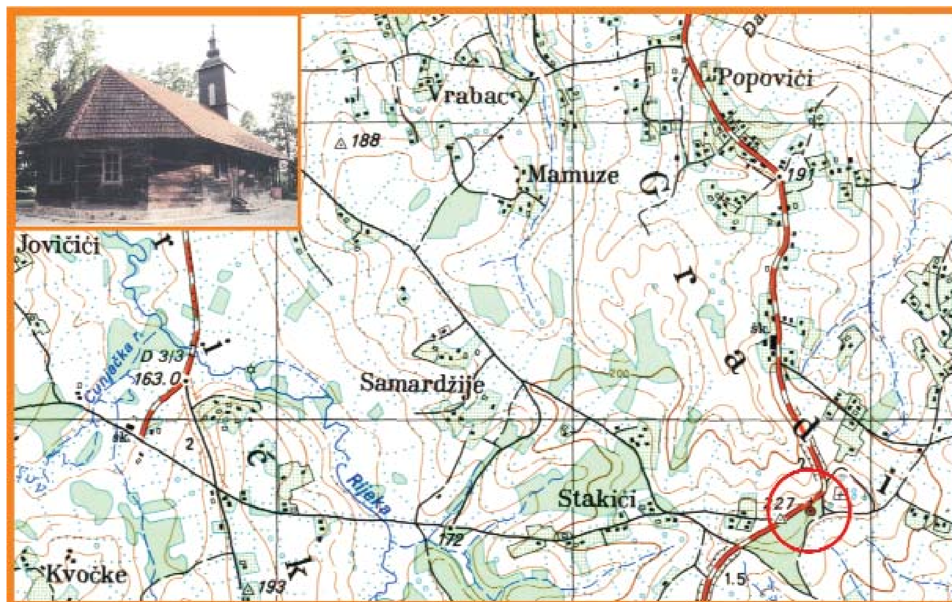
Сл. 86. Храм у Бусновима, послије обнове 1995. године.

Два километра источно од рудника Томашица у селу Буснови, на мјесту званом Спасовићи, лоцирана је дрвена црква. На широко заравњеној главици са одличним видиком, уклопљена између снажних стољетних храстова, на највишој коти, доминира дрвена грађевина. У храму се и данас обавља богослужење. Сигурно је то разлог доброг стања грађевине. Звоник је дограђен 1898. године и окован је лимом. Првобитни кровни покривач био је од дрвеног клиса. Нема података кад је промијењен у цријеп и просијечени велики двокрилни прозори, са металним демирима. Тада је промијењен и облик крова. Нови кров је уздигнутији и има знатно ужу стреху. Храм је посљедњи пут реконструисан 1994-1995. године. Умјесто дрвеног пода, изведене су брушене терацо-плоче. Зидови и строп су обложени ламперијом. Дограђен је улазни тријем. Замијењена су врата, направљена нова олтарска преграда. Додани су лакирани оквири око прозора са вањске стране. Обојена су брвна. Звоник је обложен бакарним лимом. Темељ је обложен каменом, кровни покривач замијењен је цријепом. Мноштво побројаних преправки у потпуности је промијенио првобитни изглед грађевине.

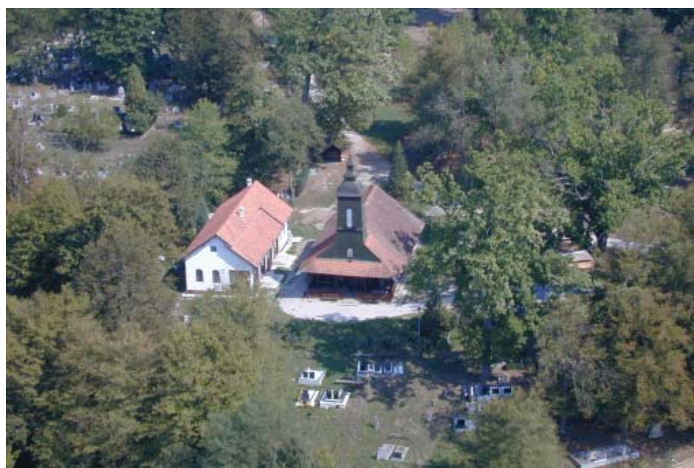
Препоруке

Очигледно је црква разним измјенама и посљедњом реконструкцијом у потпуности изгубила свој првобитни изглед. Зато је неопходно приступити истраживањима и припремити документацију за санацију. За извјесно вријеме, кад згради буде потребна поновна санација, потребно је ослободити је свих преправки и савременог обликовања. Вратили бисмо тако првобитни сјај и љепоту грађевини. Од свега аутентичног остали су унутрашњи стубови, истог обликовања као у Ракелићима. У Бусновима су стубови префињеније и богатије обраде. Представљају савршеније занатско дјело стручнијег занатлије, али су истог мотива и обликовног израза.

Марићка

Сл. 87. Шира локација са истакнутим југоисточним изгледом храма у Марићкој данас.

Сл. 88. Ужа локација храма у Марићкој, поглед из ваздуха, данас.

Храм је посљедњом санацијом (нестручном) промијенио аутентичан изглед. Неопходно је приступити хитним истраживањима, како би се чим прије дошло до података о пријашњем изгледу ове грађевине. Чим се укаже потреба за поновном санацијом, ове нестручне преправке треба отклонити. Доказ богатства дрвета данас на локацији евидентан је по старом храсту а из прошлости доказ томе је импозантан коси преклоп (1,5 м) и јужна врата у храму истесана из једног комада дрвета.

Сл. 89. Тлоцрт храма у Марићкој.

Сл. 90. Сјевероисточни изглед храма у Марићкој данас. Испред храма доминира стогодишњи храст као доказ трајности локације и изворности локације.

Сјевероисточно од Буснова, удаљено 6 km, у питомом равном предјелу лежи насеље Марићка. То је широка зараван обрасла стољетном храстовом шумом, која нам указује на старост локације, на којој је изграђена црква брвнара. Прије овог храма на истом мјесту постојао је мали дрвени храм, причају старосједиоци. Црква је у доста добром

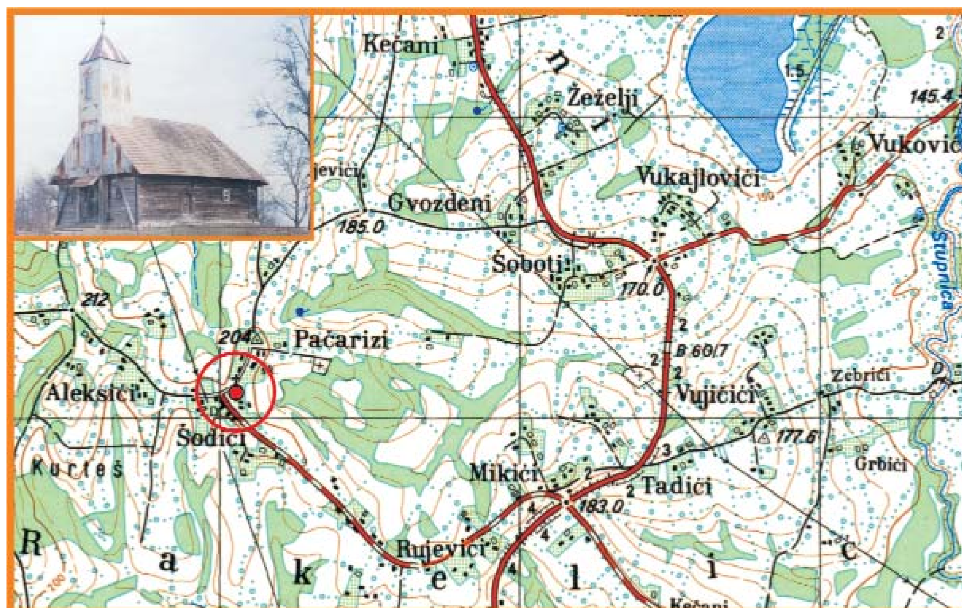
стању, сигурно зато што се и данас ту обавља богослужење. Приликом реконструкције из 1928. године, на брвна из унутрашњости постављена је оплата од ситних летвица, које су бојене масном бојом. Кров је замијењен 1938. године. Новог је обликовног третмана. Првобитни кров био је знатно виши, а стреха шира, импозантнија (види се то по уторима на брвнима). Звоник је дограђен 1898. године када је црква и добила тријем, обложен бакарним лимом 1986. године. Преко постојећег пода постављен је нови од брушених терацо-плоча. Издигнута подна облога изнутра, те вањска камена облога темеља, затвориле су потпуно темељна брвна и она су почела нагло трулити. Несмотреном активности нанијета је велика штета грађевини. Стубови звоника су веома оштећени, па се морало приступити хитној санацији због опасности од рушења, током 1991. године. Око старог тријема дограђен је нови, савременог обликовног третмана, и он у потпуности одудара и показује потпуну неизаинтересованост градитеља за прилагођавањем. Неприродан спој старог и новог, без труда и жеље за уклапањем, преставља само резултат таквог односа.

Препоруке

Камена облога темеља вјештачки кида природну, планирану чврсту везу храма са тлом, те би је требало уклонити. Звоник је другог времена и стила, непотребно оптерећује зграду, па би и њега требало уклонити. Нови уздигнути кров и покривач од цријепа кваре општи утисак и обликовање храма. Грађевини би требало вратити стари облик крова и покривач од клиса. Првобитни облик крова био је функционалнији и обликовно прихватљивији. Стрмијег је облика и има импозантну стеху. Осим функционалне заштите зида од брвана, била је у фунцији покривања високог зида. Храм се боље уклапао у природни амбијент, имао је прихватљивије мјерило, складнију димензију. Прозоре би требало свести на прикладну мјеру. На терену није било могуће доћи до података колики и какви су били прозори, али је чињеница да су постојећи новијег поријекла. Унутрашњост храма требало би ослободити свих преправки, непримјереног пода на уздигнутој подлози, првенствено због функције, али и ради утиска, те га свести на првобитну нивелациону коту. Вјештачке облоге и масне боје из унутрашњости потребно је уклонити. Стропу би требало вратити првобитну облогу од шашоваца, стубове ослободити пластичне облоге и вратити им првобитан изглед и функцију. Потребно је активирати простор хора који је тренутно у функцији оставе, тавана. Сјеверна

врата храма у Марићкој истесана су из једног комада дрвета и имају импозантне димензије од 95 x 105 cm. То нам довољно говори о богатству храстовине на локацији. Риједак примјерак стогодишњег храста је и данас у непосредној близини храма (сл. 90). То је најстарији и, нажалост, једини преживјели примјерак велике старости. На заједничкој слици храст и храм остављају незабораван доживљај. По новинама, грађевина припада најразвијенијим облицима. Са запада има додат висок и лијепо обликован тријем. Унутрашњи ступци, носачи таванице, посебно су украшени и имају декоративне јастуке. Храм је бољих пропорција него у Бусновима. Поред многих преправки, и данас одаје старину. Санацији грађевине треба приступити по већ описаној технологији, како бисмо му вратили аутентичан изглед. Разлога за то има више. По просторном рјешењу, храм је најразвијенији очувани сакрални облик грађевине на истраживаном подручју. Богаство грађевинског материјала у потпуности је дошло до изражаја код градње цркве (врата, подне греде, угаони преклоп на апсиди дуг преко 150 cm). Прикупљени подаци говоре да су на овој локацији усјечена брвна и за цркву у Јелићкој.

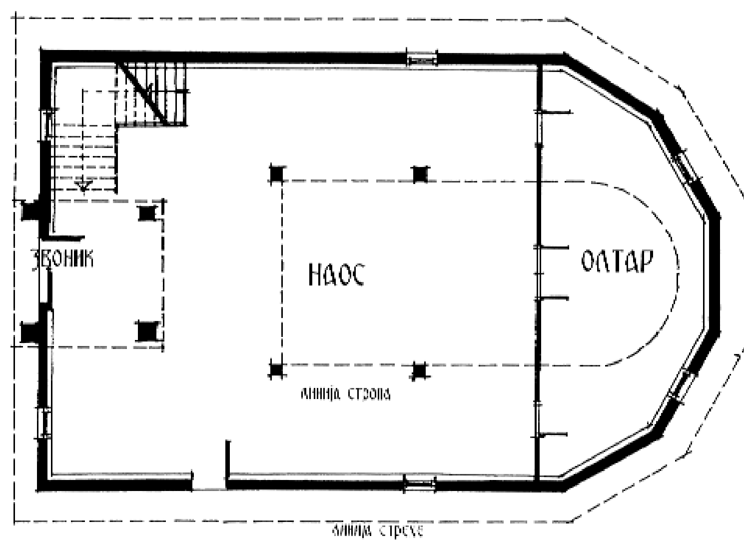
Ракелићи

Сл. 91. Шира локација са истакнутим бочним изгледом храма у Ракелићима данас.

Сл. 92. Ужа локација старог и новог храма у Ракелићима данас.

Сл. 93. Тлоцрт храма у Ракелићима.

Сл. 94. Југозападни изглед храма у Ракелићима.

У мјесту Збориште, југоисточно од Приједора, на пола пута за рудник Томашицу, километар удаљено од пута, западно, подигнуто је средиште села Ракелићи. Простор данашње локације храма у прошлости покривала је густа шума. У непосредном окружењу изграђена је школа, зграда мјесне заједнице и задружни дом, као сеоски центар. Нова зидана црква изграђена је сјеверно од дрвеног храма, на удаљености од 80-ак метара. Од освештења нове цркве у храму се није обављао црквени обред. Дрвена црква је у потпуности препуштена зубу времена. Храм је од времена изградње до данас претрпио бројне измјене. У потпуности му је промијењен изглед. Несмотреним активностима грађевина је изгубила много од првобитног архитектонског облика. Послије окупације 1894. г. дограђен је звоник висок 16 m. То је за посљедицу имало појаву масивних стубова и укрута, на западној, улазној фасади. Пред први свјетски рат 1912. године, звоник је смањен на висину од 9 m. У току другог свјетског рата оштећен је стари звоник. Нови је изграђен од гредног склопа, са зидовима од простих дасака, а касније је прикован поцинчани лим. Пред крај 19. вијека, или тачније 1895. године, цијела унутрашњост је опшивена трстиком, омалтерисана и окречена. Под је поплочан вјештачким плочама у боји 1898. године. Све до пред први свјетски рат грађевина је имала лијеп кров од дрвеног клиса. Тада је покривач замијењен савременијим материјалом, цријепом. Преправком је, нажалост, потпуно измијењен облик крова. Нови кров је знатно нижи, уздигнутији, са знатно краћом стрехом. Колико је стари кров био стрмији и стреха шира, свједоче усјеци на спољним зидовима на које су биле ослоњене потпоре и пајвани што су подупирали стреху. Постоји још један доказ о крову који је радио локални мајстор Михаило Чанак, одмах по завршетку цркве у Јелићкој, по истим принципима обликовања као и код претходне грађевине. Нема тачних података када је црква издигнута на камени темељ, али је Петар Момировић записао да је била подигнута увис за 60 cm.[34] Данас је то видљиво, као уздизање на западној фасади. Јужни дио је засут земљом око цркве и формиран је вјештачки бријег. Храм су усташе запалиле за вријеме другог свјетског рата. Изгорио је тада јужни дио иконостаса, десни дио царских двери, нестале су иконе, књиге и све црквене ствари. Прозори су млађи, изведени на полукружни лук, димензија 60 x 82 cm и не одударају пуно од грађевине. Врло је интересантан пространи средњи дио цркве, наос. Четири лијепо обрађена ступца носе конструкцију равне и засведене таванице. Стубови су новина код цркава брвнара. По времену настанка, грађевина припада развијеним формама, али се

[34] Види више, Петар Момировић, *Наше старине 3*, ГЗМ, Сарајево, 1956, страна 165 до 167.

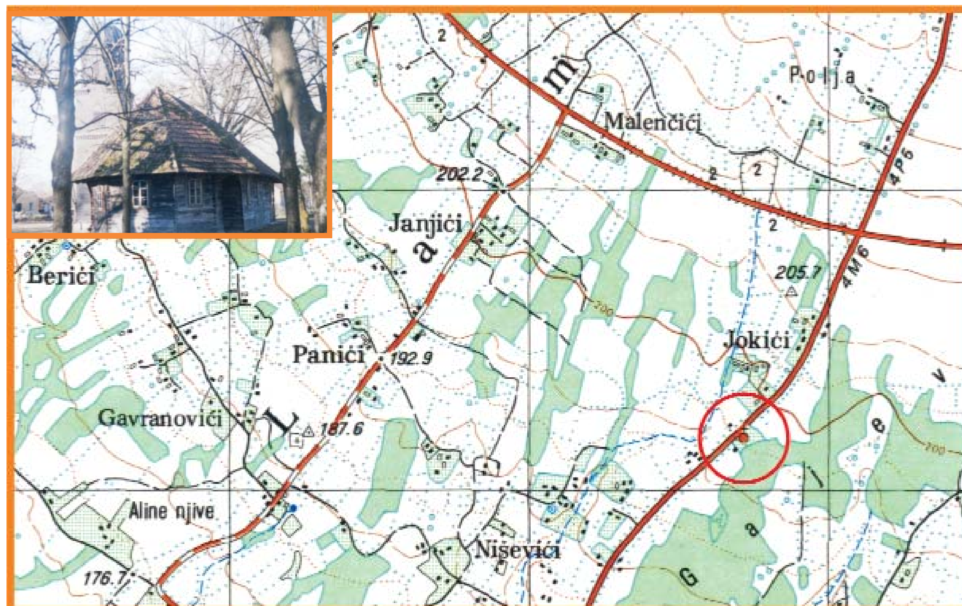
може с правом констатовати да представља развијенији облик од цркве у Јелићкој. Временски и просторно, на храму је видљив прелаз развијених форми у новије.

Препоруке

Звоник додатно и непотребно оптерећује грађевину, квари општи утисак, и требало би га уклонити. Уздигнути кров са ужом и вишом стрехом, покривачем од цријепа, квари архитектонски облик храма. Цркви би требало вратити првобитни покривач, клис, заједно са старим обликом крова. Неопходно је обити малтер са унутрашњости и ослободити брвна. Стропу треба вратити стару облогу од шашоваца, и активирати простор хора, који тренутно има функцију оставе, тавана. Растрешена брвна потребно је пресложити, и замијенити оштећена. Уздигнути постамент, на вјештачком бријегу, вјештачки одваја грађевину од тла. Терен око цркве мора се испланирати. Требало би сакрити вјештачки уздигнут темељ и адекватније обликовати узвишење. Неопходно је логичније и природније обликовати локацију, повратити првобитни изглед старе грађевине која има велику историјску и културну вриједност. Иконостас се мора реконструисати. Требало би вратити предмете, иконе и аутентичан ентеријер а поновним богослужењем вратили бисмо живот грађевини.

То би био добар примјер новим генерацијама. Сачували бисмо вриједан споменик дрвене архитектуре данас јако осиромашеног и измијењеног народног стваралаштва нашег села.

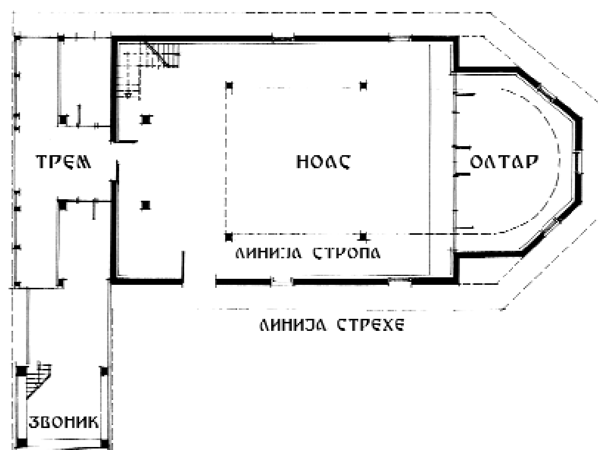
Омарска

Сл. 95. Шира локација са истакнутим источним изгледом храма у Омарској данас.

Сл. 96. Ужа локација храма у Омарској, са непосредним окружењем.

Сл. 97. Основа храма у Омарској.

Сл. 98. Југозападни изглед храма у Омарској.

На путу Бањалука-Приједор, километар јужно, уз пут за Омарску, смјештена је дрвена црква (мирна долина, обрасла храстовом шумом, која штити лоцирану грађевину, тик уз пут.) Најмлађи храм је изграђен са још двије капеле. Изградња је трајала од 1920. г. до 1922. године, када је грађевина освештана. Храм је првобитно имао тријем на улазу у ширини од 180 cm, односно пола ширине звоника. Првобитни покривач је био клис, који је касније промијењен у цријеп. По пројекту санације који је урадио Саво Врховац, архитекта из Загреба, 1988. године, звоник је измјештен и изграђен сјеверно од грађевине, са којом је повезан тријемом. Данашњи тријем је дограђен 1991. године. Стари дио тријема је затворен и претворен у просторије за продају свијећа и црквене опреме, а дограђен је нови у ширини од 150 cm. Унутрашњост цркве је измијењена. Урађене су многобројне непримјерене облоге - преко шашоваца приковане су лесонит плоче, а на брвна ламперија и сл. Петострана апсида увучена је за 1 m од основног брода цркве. То је новина код дрвених храмова. Грађевина у потпуности обликом опонаша тип зидане базиликалне сакралне грађевине. У цркви се и данас обавља богослужење. Зато је грађевина добро сачувана, али је преправкама изгубила доста од свог првобитног изгледа.

Препоруке

Имајући у виду да је грађевина попримила доста измјена и преправки, а да се тренутно налази у добром стању, требало би је претходно детаљно истражити, а затим урадити пројекат санације. Кад цркви буде потребна санација, или кад се изнађу средства, најмлађој сакралној грађевини требало би вратити првобитан архитектонски облик. То би био добар доказ да се народно неимарство у двадесетом и првом вијеку штити. Поред пуно недаћа, двадесети вијек остаће познат и по томе да је успио уништити значајан дио народног неимарства на просторима Западне Крајине.

У циљу будуће заштите забиљежене су и ове цркве брвнаре на истраживаним просторима а које нажалост нису детаљније истражене.

Сл. 99. Изглед храма у Појезни.

Сл. 100. Дрвени храм св. пророка Илије у Имљанима, послије реконструкције.

Сл. 101. Парохијска црква у Поткозарју освећена 1969. год.

Сл. 102. Гробљанска капела у Петровом Гају, освећена 1988. год.

Сл. 103. Ладаре код православне цркве Крупа, 1935. год.

3.1.8. Закључци и препоруке за цркве брвнаре

Проведеном анализом цркава брвнара Западне Крајине, може се тврдити сљедеће:

- Цркву од дрвета (дом за бога), неимар гради по истим принципима као и кућу од дрвета (дом за породицу).
- Градња је крајње рационална, а избор материјала сведен на непосредно окружење.
- Основно мјерило у градњи је човјек (храмови су димензионисани аналогно људском тијелу, градитељ не тежи да димензијом и волуменом постигне импресију).
- Естетско-обликовна страна огледа се у укупном утиску који оставља грађевина на вјерника и окружење. Вањским обликовањем цркве брвнаре се потпуно интегришу са природним окружењем. Унутрашњост храма је сасвим прилагођена молитвеном обреду.
- Декорација је китњаста, са мјером. Сви елементи храма скромно, складно и довитљиво су декорисани.
- Изузетан напор народног градитеља створио је, у тешким друштвеним условима, скромне сакралне грађевине у дрвету, вриједне поштовања. Грађење цркава одвијало се по уходаном неписаном правилу задовољења најминималнијих духовних потреба народа.
- Природна, чврста, логична, понекад и наивна, али нераскидива веза са тлом, резултат је потпуне и складне везе грађевине са тлом. Дрвени храмови потпуно се сједињују са тлом, природно ничу из окружења, баш као и свако дрво унутар шумарка који их окружује и од кога су грађене.

Народни градитељ, занатлија, вјерник, инспирисан трајном љубављу за породицу, са вјером у бога, често је страдао на овим просторима (нестабилној балканској вјетрометини), што поткрепљујемо сљедећим цитатом:

"Несретним, постао је тај народ усљед тога, што се поред љубави за мир и кућанство, није никад могао спремити за рат. Лукавштина, издајство, било је страно овом народу, а гостољубље је сезало тако далеко, да су обичавали своје куће отворене остављати, да страни путник може, кад хоће, у њима наћи заштите и хране." [35]

[35] Иван Строхал, *Задруѓе код Јужних Словена,* ГЗМ, Сарајево, 1909. године, стр. 218 и 223.

Препоруке

Преостале цркве брвнаре морају се хитно заштитити, санирати, спасити од пропадања. Истовремено би се требало приступити истраживању, пројектовању, конзервирању и оправци.

Пожељно би било вратити им стари архитектонски облик. Враћањем богослужења у храмове, улио би се поновни живот и вратила стварна функција.

Сугестија је да се заштити храмова мора приступити крајње стручно, уз претходно проучавање сваког понаособ и уз велику мјеру опреза. Дозвољено је код реконструкције оставити елементе који осликавају историјску слојевитост. Међутим, све друге елементе, који су плод немилосрдних, нестручних преправки и санација, морамо елиминисати.

Анализом и вредновањем дрвених храмова, требало би уочити непролазне принципе, прилагодити их новим условима савременог сакралног градитељства, наравно, уз употребу савременог материјала, усклађеног обликовања, а складно новонасталим условима и потребама. Сачували бисмо тако и савремено третирали традиционалне вриједности сакралне архитектуре у дрвету Западне Крајине. Народно стваралаштво и посебност нашег стила цркава брвнара на тај начин била би сачувана.

Пожељно би било размотрити и могућност формирања етно-музеја народног градитељства на отвореном, око једне од цркава брвнара, као духовног средишта. Већина битних предуслова постоји, као што су: нетакнуто природно окружење, добра инфраструктурна опремљеност локације, близина саобраћајница, воде, електричне енергије, телефона, визуелна удобност, сагледивост, као и природно очувани амбијент.

У концепту будућег насеља, црква брвнара била би мјесто духовног окупљања. Блиско окружење храмова обилује аутентичним грађевинама профане архитектуре, као и народним неимарима са традиционалним искуством у грађењу, који би адекватно помогли у изради замишљеног концепта и повратку давно заборављених традиционалних заната грађења дрветом.

3.2. Кућа

"Кућа је у хармонији са саставом, изгледом и вегетацијском одећом предела... Кућа и околне зграде су прилагођене средствима за конструкцију.... затим занимању становништва. У кући се огледа знатан део људског културног стања: преображавајући се, човек мења и градњу куће, распоред њених унутрашњих делова и покућанство..."(Јован Цвијић).

3.2.1. Опште о појму

Кућа је мјесто гдје се рјешава једна од основних животних функција. "Становање је основно начело постојања".[36] "Кућа, напротив, изражава одређен степен издвојености, приватног живота и света, који можемо по нашој жељи затворити, ограђујући се од спољњег света".[37] Она представља приватни простор, боравиште, физички оквир који нам улива сигурност, као битан облик људске слободе и знак човјековог битисања.

"Неке куће су тихе. Неке вичу. Неке певају тако да сви разумију њихову химну. Али, да би то могло да се догоди, онај који гради и станује мора имати жотворену душу'. Становати, у квалитативном смислу, основна је човекова особина.(...) поистовећење са местом живљења, се намењује једном посебном *типу* постојања. Становати, према томе, представља нешто од наше стране, а нешто од стране нашег места. Ако се *од нас* тражи отворено срце, наша *места* морају бити таква да нуде богате могућности за самоодређивање." [38]

Одувијек је кућа била централна позорница људског постојања, заједница стана и земљишта. Стварана је кроз вијекове, као продукт градитељско-просторног искуства, условљеног природним, друштвено-економским и историјским условима. Резултат је хтијења, могућности градитеља, особености мјеста, утицаја природних и друштвених фактора, у чему се огледа њена особеност, непоновљивост и непредвидивост. Поучени природом, "...обиљем разноликости у складном јединству", требали бисмо то уважити те адекватно примијенити у архитектури. Из ограђеног простора куће, човјек креће у истраживање околног простора, животне средине. У анонимној архитектури у дрвету, кућа је средиште свијета, слика универзума, мјесто идентитета, основа постојања, заштитни знак задружног домаћинства и наглашени акцент у задружном насељу.

[36] M. Heidegger, *Bauen, Wohnen, Denken,* 1954. године, стр. 35
[37] C. Norberg Schulz, *Егзистенција, простор и архитектура,* Грађевинска књига, Београд, 1975. год. стр. 112
[38] C. Norberg Schulz, *Становање, станиште, урбани простор, кућа,* Грађевинска књига, Београд, 1990. год, стр. 12

3.2.2. Природни уйицаји

Под појмом природних утицаја подразумијевамо скуп фактора који су затечени, а на које је човјек имао незнатан утицај. Најизразитији су географски, геоморфолошки, инжењерско-геолошки, као и утицаји климе и вегетације. Углавном, природни утицаји дају карактер локацији. Имајући у виду непосредну, свакодневну повезаност рада на селу и природе, нормално је да су природни фактори пуно снажније и непосредније утицали на сеоску кућу, за разлику од градске. Зато су преправке и захвати на природној средини пуно мањи на селу, него у граду. Нажалост, данас то није правило. То је резултат техничких и економских могућности, али и развијеног осјећаја за мјесто и окружење, који је његован у анонимној архитектури. Повољни природни услови, прије свега плодне рјечне долине, планине богате шумом, као и повољне климатске прилике, били су магнет за кориштење погодности природне средине, те су привлачни за насељавање још из периода праисторије. У далекој прошлости то је био први, а вјероватно и основни услов за формирање насеља. Настанак сојеничког насеља у Доњој Долини код Градишке, потврда је и резултат повољних природних утицаја из периода праисторије.[39] Колико су били пресудни природни утицаји за насељавање, најбоље се види из приложене фотографије(сл. 24). Тамо гдје је некад било праисторијско сојеничко насеље, почетком 20. вијека биљежимо сличан облик насеља. Конструктивни систем и материјализација су идентични, док је друштвена организација врло слична. Почетком 20. вијека ту је било задружно насеље у сојеницама, док је у праисторији била родовска заједница.

"Можемо закључити да су повољне природне прилике дјеловале као мамац на људе. Послије најдубљих преокрета, увијек су се становници поново враћали, насељавали и скупљали на мјесту гдје је некад било насеље, станиште."[40]

Све до аустроугарске окупације дрвена кућа била је најраширенија и најзаступљенија на територији Западне Крајине. Затечену и већ прилагођену поднебљу, развијали су је наши преци као резултат "богом датог" обиља дрвета у непосредном окружењу. Тада је дрво било основни, могло би се рећи и једини грађевински материјал који је на располагању осим камена.

[39] (Постоје налази из раног бронзаног, старијег и млађег жељезног доба. Доња Долина је, у овом дијелу Средње Европе, једино насеље гдје постоји континуирани културни развој од тог периода до римске окупације. Цитат Здравка Марића, ГЗМ, 1964. године, Свеска 19, Археологија, чланак *Доња Долина,* стр. 22).

[40] Види, Јован Цвијић, *Балканско йолуосйрво и јужнословенске земље,* Београд, 1966. године, стр. 228

Новонасталом промјеном природне средине, усљед крчења шума (посебно у периоду аустроугарске окупације када су искрчена велика пространства и извршена гола сјеча) промијењена је цјелокупна слика краја. Нарушена је природна равнотежа у окружењу. Умјесто великог богатства дрвета, остале су голети. Појавила су се клизишта. Иловача је нови грађевински материјал, који је постао расположив на девастираном земљишту. Услиједила је и забрана сјече шума, као административна мјера власти, са циљем заштите шума.

Све то је утицало на развој архитектуре у дрвету. Почињу се градити куће од нових материјала, прућа, плетера, набоја земље, ћерпића и цигле. Становник простора уз Саву био је у ситуацији да се брзо прилагоди новонасталим условима. Градио је куће (а и остале грађевине) новим материјалом из непосредног окружења (оним што му је дала поремећена природна средина). Треба нагласити да нови материјал није одмах утицао на промјену диспозиције и организације простора куће.

Сл. 104 У циљу побољшања услова становања због недостатка квалитетног материјала, брвна собе су малтерисана и кречена, али у диспозиционом и обликовном смислу грађевина слиједи динарску брвнару. Видљиво је да је на таванском дијелу изнад собе постојала остава за кукуруз односно да се тавански простор сврсисходно користио, не реметивши јединство крова.

Сл. 105. Дводијелна кућа од прућа и брвна са покровом од бујади у обликовном смислу нема промјена. Чињеница је да се огњиште обавезно гради од даске, што је разумљиво из разлога неопходне вентилације, односно слободног ширења дима са огњишта.

Сл. 106. Изглед сојенице у комбинацији испуне са пруњем на простору уз Саву. Обликовно и даље прати брвнару, али због недостатка дрвета као грађевинског материјала појављују се као полубрвнаре.

Сл. 107. Код комбиноване куће је видљиво да се соба гради од другог материјала а простор огњишта се и даље облаже дрветом. Нешто необично је приградак за стоку који није уобичајен, али је грађевина и обликовно и функционално задржала принципе динарске брвнаре, само је испуна прилагођена локалним условима.

Нови материјал и њему прилагођен конструктивни систем, по старој шеми и традиционалној организацији простора, показују флексибилност и брзу прилагодљивост народног градитеља, који су дошли до изражаја у промијењеним условима животне средине.

Поред директног утицаја на избор материјала, природни услови су утицали и на друге особине куће, као што су:

- Различит развој и значај просторија у стану. Зависио је директно од привредне дјелатности, односно о томе да ли се ради о насељу у равничарским или планинским предјелима. Основно питање је: да је ли израженија пољопривреда или сточарство? Посљедица тога је придавање већег значаја стану у пољу или у планини.

- Стрми терен условио је рану и сврсисходну појаву избе, магазе под собом (резултат је правила по ком се кућа постављала окомито на изохипсе).

- Довитљивост и спретност народног градитеља у диспозиционом распореду, функционалном кориштењу, осјећају за окружење, видљива је у прилогу искуства градитеља на сликама села Велики Брич код Теслића.

- Оријентација и распоред зграда око куће, унутар задружног насеља, извршени су првенствено по намјени. Распоред грађевина прилагођен је првенствено условима обављања свакодневних и привредних дјелатности. Ходне линије су рационализоване, те сведене на минимум, тако да комуникација између источног и западног дворишта пролази кроз кућу. То је условило и појаву двоја врата на кући.

- Осмишљена и сврсисходна организација стана омогућила је одвајање јавног и приватног дијела. Сачувана је интимност источног дворишта и омогућен домаћи мир. Квалитетно је искориштено природно осунчање. Грађевине су успјешно заклоњене од удара оштрог, планинског вјетра. По правилу се лоцирају у завјетрини. Закрећу се у зависности од руже вјетрова. Принцип је заштита врата од кишњења, као и дужег дијела грађевине.

- Развој конструктивног система и обликовање. Грађевине од брвана (брвнаре) граде се усљед обиља дуге праве грађе, на дијелу гдје преовладавају четинари (горња граница компактне шуме). У нижим појасевима, гдје доминира буква и храст, усљед недостатка дуге и праве грађе, грађене су дрвене скелетне грађевине, односно дрвени костур испуњен планкама са уторима. Код мањих распона грађевина, углови се спајају у сијек, што ствара утисак брвана. То је случај код помоћних зграда. Сиђемо ли у ниже, равничарске крајеве, као испуна дрвених скелетних конструкција појављује се даска, плетер и земља. Међутим,

и код кућа од других материјала (комбинованих), простор огњишта се обавезно гради од дашчане испуне. Разлог је једноставан -отворено огњиште захтијева вентилацију и мора имати слободно ширење дима. Зидови собе добијају нове врсте облога. Дефицит дрвеног материјала, на граничним линијама, условио је грађење куће од комбинованог материјала. Јављају се комбиноване грађевине: брвнаре-чатмаре, брвнаре-плетаре, полудрвене, полуземљане, све док се нису почеле градити чисте ћерпићаре, или грађевине од земље.

Сл. 108. Дводијелна кућа са приградтком уз собу у коме се спавало одлично је уклопљена у терен.

Сл. 109. Довитљивост и спретност градитеља видљива је на слици. Кад је указана потреба за поправком "комина", отвора за одвод дима, је борово дрво са прљцима послужило је веома функционално у циљу брзе интервенције

Сл. 110. Кућа са окућницом и вјерском обиљежју на шљемену. Тиме је истакнута вјерска припадност, као доказ сукоба и вјерске подвојености на истраживаном простору тог периода.

Нормално да то није само посљедица природних утицаја. Велики утицај на градњу и промјену услова имале су друштвено-економске прилике. Појачана експлоатација шума условила је производњу ћерпића, опеке и цријепа. Производња опекарских производа омасовљена је крајем 19. стољећа. Опека - нови, за село непознат материјал, стигао је у село из града.

Из приложеног се види колико су природни услови утицали на формирање грађевина и насеља. Пропратили смо њихове утицаје на обликовање грађевина, конструкцију и диспозицију. Све побројане активности значајно су биле условљене природом (архитектура, конструкција, детаљ).

3.2.3. Друштвено-економски утицаји

Промјене на кући не могу се објаснити без проучавања утицаја друштвеног карактера. Друштвене промјене су оне које је створио човјек, кроз постојање на истраживаном простору. У њих се убрајају: друштвено-економски поредак, култура, обичаји, религија, филозофија и сл.

Почетком 19. вијека истраживана територија била је под турском управом. Заостао феудални систем био је ослоњен само на аграрну производњу. Трговина и занатство били су потиснути у други план (били су заступљени само у градским просторима).

Основна карактеристика система била је подјела на класе. Прва класа су привилеговани, а представљали су је земљопосједници, док су другу, класу потлачених, представљали сељаци, кметови. Неуједначен друштвено-економски положај и разлике у природној средини, само су неки од разлога који су имали утицај на градњу куће.

На простору алувијалних области ријеке Саве (која је била прије, а и данас је најплодније земљиште, најбогатији предио у земљи), и даље, долинама савских притока, најрентабилнија је била земљорадња (то је основна привредна грана и данас). То је била житница бивше БиХ, а данас Републике Српске.

Мало виши предјели, до 800 m надморске висине (долином Врбање, Костајнице, Подновља, долином Спрече), имали су изразито развијено воћарство (то је познат шљиварски крај).

Порастом надморске висине, расте и важност шуме (гдје доминира сточарство, као примарна привредна грана).

Посљедица неједнакости у производним и економским условима, условила је и разлике у градњи. У изразито пољопривредним и дијелом шљиварским предјелима, као резултат бољих економских услова, кућа добија развијенију диспозицију и виши ниво опремљености.

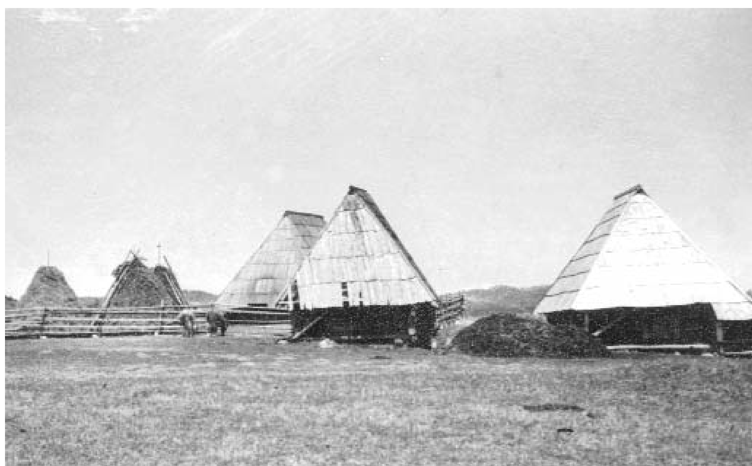
У сточарским предјелима, слабије имовно стање и већа дистанца, резултирају рационалнијом градњом (појати и стану у планини даван је већи приоритет). Стан у планини грађен је на одређеној дистанци. Дистанца је била важна прије, а и данас. Да није било те дистанце, аутохтоне грађевине не би одољеле комплексним утицајима. У прошлости је то значило очување слободарског духа становника села (народног градитеља) и аутохтоност у градњи. Позната је чињеница да Турци нису залазили у удаљене и ријетко насељене крајеве. Данас, захваљујући околности, имамо могућност увида у проучавање аутентичног народног стваралаштва.

Куће у равници биле су приступачније, али и подложније утицајима и промјенама. Зато данас на терену нема аутентичних примјера. Све су грађевине претрпиле велике измјене, преправке, чиме су изгубиле свој изворни облик.

Дуго задржани, преживјели феудални односи, учинили су своје. Кметови примитивном производњом нису могли обезбиједити егзистенцију, док феудалци нису имали економске снаге да инвестирају у производњу. Стваране су честе конфликтне ситуације. Насртаји на имовину, у истраживаном периоду, били су чести и бројни. Стална несигурност, велика покретљивост кметова, присутна нетрпељивост према феудалцима, имали су за посљедицу изградњу кућа скромних димензија и са минималном опремљености.

Сл. 111. Заселак у Шипову (Јањ) данас.

Сл. 112. Заселак у Теслићу послије другог свјетског рата, континуитет стваралаштва у градитељству видљив је и данас.

Анализирајући изложено, намеће се констатација: кућа је морала бити неупадљива, са карактеристикама преносиве градње. Понекад се ишло и дотле да су грађевине биле превозне. Све до 1859. године, ага је могао отјерати кмета кад је хтио, док је кмет могао узети само покретну имовину са имања. Продирање западних утицаја аустријском окупацијом у патријархално натуралну производњу резултирало је бројним посљедицама: условљен је распад патријархалних породичних

задруга, појавила се глад за новцем, земљом, средствима, поремећена је природна равнотежа у производњи. Лоше је проведена аграрна реформа из 1918. године. Нису је пратиле одговарајуће економске и социјалне мјера, већ је услиједила само промјена посједовних односа. То је за посљедица имало опадање животног стандарда становника села у: становању, исхрани, градњи и другим областима. Чести устанци и буне цијена су сталног заостајања у привредном и друштвено-економском развоју простора Западне Крајине.

3.2.4. Територијална распрострањеност типова

У претходним поглављима дошли смо до закључка да су на развој типова кућа, у анализираном периоду, пресудан утицај имали природни и друштвени услови. За утврђивање типова у народној архитектури, важни су критеријуми који служе за утврђивање. Први се на овом пољу огледао проф. др Јован Цвијић. Кућу је дефинисао као *антропогеографски и културно-историјски предмет*.[41] Његов ученик, Милан Карановић, подјелу кућа извршио је по вјерској припадности на: *православну, католичку и муслиманску кућу*.[42] Понајвише је на подјели кућа урадио Шпиро Солдо. Детаљно је примијенио и разрадио Цвијићеву подјелу, те је примијенио на територију БиХ.

Подјела кућа, по Солди, извршена је на три основна типа: *дрвену, камену и земљану*. Таква подјела била је тада најпогоднија, јер је потицала од природне средине. Са сигурношћу можемо тврдити да је природна средина имала велики утицај на народног градитеља и градитељство. Одлично је уочио да кров на кући материјализацијом не прати увијек основне типове зидова грађевине. Издвојио га је у засебан одјељак, иако је кров саставни дио куће.[43]

Са аспекта антропогеографских истраживања, подјела је најпогоднија, јер је одражавала повезаност човјека са природним условима, и материјалом за грађење куће.

Солдо је занемарио битну чињеницу, да је кућа анонимног градитеља архитектонска грађевина. Имамо ли то у виду, слиједи да једнострана подјела само по материјалу зидова и крова не може обухватити све оно што је највриједније на кући. На истраживаним просторима градиле су се куће исте диспозиције и просторне концепције, без обзира на врсту материјала. Чак би се могло рећи да су биле готово идентичне, као што је видљиво у прилогу - куће од другог материјала.

[41] Др Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1966. године, стр. 284, нагласио сам Цвијић.

[42] Милан Карановић, *О типовима кућа у Босни*, ГЗМ 39, Сарајево, 1927. године

[43] Шпиро Солдо, *Типови кућа и зграда*, Посебно издање Географског друштва, Свеска 13, Београд, 1932. година

Код подјела кућа од стране претходних аутора, није био укључен и анализиран конструктивни систем. То је битан елеменат који лимитира и диктира диспозиционе могућности грађевине, а посебно је анализиран у прилогу цркава брвнара.

Разлике и сличности код грађевина народног неимара, огледају се више у разликама и сличностима животних услова, као што су: стабилност у насељавању и другим друштвеним факторима, који су утицали више него вјерска припадност, како је то тврдио Милан Карановић. Код кућа са вјерским обиљежјима, у вањском обликовању разлике готово да нема, осим ознаке вјерске припадности на крову.

Проведеном анализом дошло се до закључка да је, за потребе типологије, подјела по Мухамеду Кадићу најприхватљивија. Разлог је једноставан - подјела утврђује типове куће по архитектонским критеријумима.

У књизи је приказана и анализирана кућа народног градитеља по архитектонским карактеристикама, како их је утврдио Кадић, и то по:

“ - тлоцртној диспозицији, висинском распореду и развоју просторне концепције,

- обликовању простора извана и изнутра,

- развоју конструктивне концепције у овисности о материјалу и нарастању конструктивних искустава,

- друштвеним утицајима на развој куће”.[44]

Кадић је урадио корекцију територијалног распореда кућа по типовима, на карти Шпире Солде. Новонастала кориговања подјела задржала се до данашњих дана. То је разумљиво, јер од периода истраживања аутора, народно градитељство није више стварано, него је нестајало са истраживаних простора.

Протеклих година смо готово систематски уништавали анонимно народно градитељство у дрвету, на просторима Крајине. Аутор се није ослонио на ове карте. Детаљним истраживањем територије, приказана је распоређеност очуваног народног градитељства данас на просторима Западне Крајине.

[44] Мухамед Кадић, *Старинска сеоска кућа у БиХ*, Веселин Маслеша, Сарајево,1967. год, стр. 13

3.2.5. Народно схватање стамбеног простора

Да бисмо адекватно сагледали стање, незаобилазно је рећи пар ријечи о "разговору" и "разумијевању" човјека и природе. У "комуникацији" градитеља и природе активна су оба члана. Зато се и народно схватање стамбеног простора доима као "вођење разговора" са природом. Код "комуникације" најбитнији је "амбијент". Под амбијентом овдје подразумијевамо ограђени простор за породицу, начин становања и окружење, односно све оно што се може подвести под заједнички назив "специфичности живота на одређеном простору и у одређеном времену".

Специфичне особине крајолика дубоко су утиснуте у градитеља, до изражаја долазе одређене особине као што су: непосредност код упознавања природе, способност прилагођавања природи, скромност у захтјевима, добро познавање свог мјеста у природи, практичност насупрот економичности, мирољубивост насупрот агресивности.

Управо је концепт задружног стана пружио могућност градитељу да простор око себе сведе на себи и укућанима примјерену величину. То је тип груписања и ограђивања према природи, органски развој изграђеног простора у човјекову средину и природно окружење.

Издвајањем и ограђивањем дијела простора за породицу, омогућио је слободно комуницирање са бесконачним пространством природе.

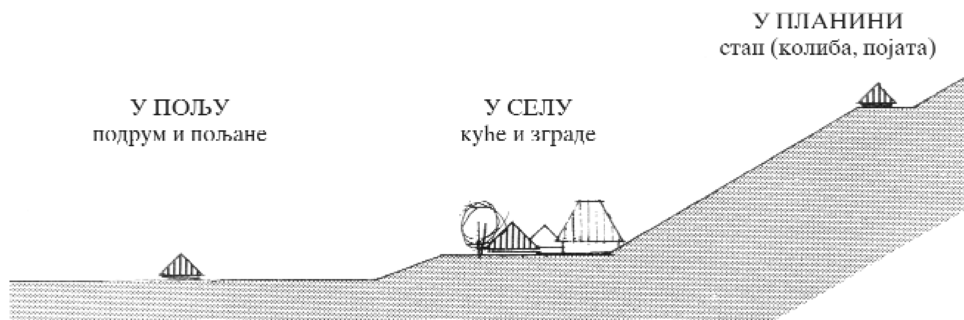
Сопствену сигурност и брањивост простора свео је на праг излазних врата куће, а нагласио приватност још на улазу у задружно насеље, ограђивањем "окућнице".

Стан анонимног градитеља у дрвету настао је као резултат грађења према стварним потребама, начину живота и рада. Резултат је економских и техничких могућности, као и градитељског умијећа. Задружни стан, кућа, за човјека на истраживаним просторима, никад нису били схваћени као примитивна склоништа. Увијек су за градитеља биле прецизно осмишљене и организоване цјелине. Прилагођавао их је стварним потребама и сопственим могућностима.

Задружни стан са материјализацијом у дрвету, сложена је и разуђена цјелина. Састављена је од два, или чешће, три дијела. Анонимни градитељ у селу гради кућу са зградама које су у оквиру и у функцији задружног стана. На планини - колибу и појату. У пољу, уз комплекс обрадиве (зиратне) земље, подруме и пољане.[45] Просторни

[45] Ранко Финдрик, *Народно неимарство*, Сирогојно,1996. године, стр. 19

распоред стамбених цјелина сликовито је приказао професор Ранко Финдрик.

Сл. 113. Распоред грађевина народног градитеља по Ранку Финдрику

Овако издијељена организација стана, посљедица је уважавања стварних животних потреба, могућности и стања на терену. Велика удаљеност обрадивих површина и пашњака, резултирали су изградњом издијељеног стана.

Народни градитељ није кућу никад схватао као чврст, једанпут усвојен и трајно дефинисан, једном за свагда изграђен простор. Размишљао је практично.

Третирао је задружни стан као простор флексибилан и лако прилагодљив расту и опадању породице, док је развој стана прилагођен стварним потребама и могућностима. Прилагођавао га је потпуној, или дјелимичној промјени средине, али и обављању привредних дјелатности.

Развојна нит градитељске традиције била је заступљена, кроз вријеме и простор, у анонимној архитектури.

Развојни облици прилагођавани су новим потребама (погледај Бијело Бучје прије и данас).

Битно је да се и данас може успоставити и пратити развојна нит традиционалног градитељства.

Градитељ је имао искрен и истинит однос према градњи и рјешавању животног проблема. Тако схваћен стамбени простор морао је изродити разноврсност.

Богатство облика нетакнутог природног окружења, нудио је богату инспирацију градитељу. Из заједничког односа грађевине и окружења, кроз дужи временски период, формиран је велики број различитих рјешења. Међутим, иако је ријеч о грађевинама из не тако давне

прошлости, обавјештења о њима су непотпуна. Постоји више разлога. Један од њих су тешке историјске прилике у развоју друштва на истраживаном простору. Многим становницима територије Западне Крајине била је само привремено пребивалиште, "није се темељило, него временило" на овим просторима. Оно што није уништено у честим сукобима и ратовима, уништено је јачањем економске моћи села. Дјелимично су томе допринијеле доста површне оцјене о народном градитељству, које су стварали путописци из Западне Европе у својим записима. Истраживања у 20. вијеку, као и најновија, професора Ранка Финдрика, откривају нам да је култура становања на селу и прије 19. вијека била развијена, те да је посједовала изузетне архитектонске и просторне вриједности.[46]

Захваљујући централном положају огњишта унутар скоро квадратног облика просторије и мобилном намјештају, унутрашњи простор куће третиран је поливалентно. Кориштен је за разне намјене: дневне и ноћне активности, као дневна и гостинска соба, кухиња и трпезарија истовремено, али и као радна соба за обављање привредних дјелатности.

3.2.6. Вањско обликовање

Градитељев доживљај природне средине, његово разумијевање истовремено супротстављених природних процеса, имао је важну улогу, служио као инспирација. Зато се у складном распореду грађевина у окружењу и огледају основни квалитети вањског обликовања профаног и сакралног градитељства на просторима Западне Крајине. Везаност градитеља за живот у природи, од које је директно зависио, изграђивала је принцип природности, истинитости и искрености. *Поимање развојног напретка цивилизације је такво да доминантну улогу има човјек, али само као саставни дио цјелине, природно биће.*

Обликовни утисак најјачи је у груписању. Није ограничен само на једну грађевину. У принципу, на стрмом и тијесном простору засеока, градитељ групише грађевине уз пуно уважавање мјеста. Пажљиво бира локације за грађевине у завјетрини. Распоређује их зналачки и пажљиво, по природном нагибу земљишта.

Понављањем истог обликовног мотива на свим грађевинама у засеоку, игром разних волумена, уз различите нивелационе коте, ствара варијације начина живљења, у идиличном јединству изграђених грађевина и нетакнутог природног окружења.

[46] Ранко Финдрик, *Народно неимарство*, Сирогојно,1996. године, стр. 21.

Високи кровови у црној боји (усљед изложености атмосферским утицајима, дрвени покривач је потамнио), контрастом и оштром формом, у виду самосталних акцената, парају плаветнило неба.

Сл. 114. Грађевине народног неимара лоциране су на ободу брда, како би се заштитила обрадива земља, али и спријечио удар оштрог планинског вјетра. Складна хармонија и допадљива композиција доминирају али се и уклапају у природно окружење као што је видљиво на слици

Стиче се утисак безграничне игре кровова који се такмиче и надмећу један са другим, што појачава укупан обликовни утисак у простору.

На први поглед стичемо утисак да су грађевине народног неимара без неког реда расуте по терену. Међутим, кад им приђемо ближе и анализирамо их, долазимо до спознања да је свака од грађевина пажљиво и смишљено лоцирана, функционално и сврсисходно постављена на за то претходно одабрано мјесто.

Обликовне карактеристике појединачних грађевина огледају се у контрасту пропорције хоризонталне масе зида приземља и уздигнутог, стрмог крова. Импозантно уздигнут кров три до четири пута је виши од висине зида приземља и дјелује предоминантно. Статички гледано, представља опасност по стабилност, од бочног удара вјетра.

Сл. 115. Снимак улаза у заселак у Кусићима, из 1958 год. гдје су у првом плану видљиве привредне зграде. Градација је потпуна, постепена, правилна и усмјерена ка централном мотиву, кући.

Сл. 116. Село Бијело Бучје, данас. Поглед на домаћинство и привредне зграде са пута. Градација грађевина и уклапање у природу је потпуно, баш као и на претходним сликама, односно као прије 50, 100 и 150 година.

Правилна геометрија и волумен крова дјелују наизглед строго. Утисак доминације крова појачан је стрехом која прекрива зидна брвна. Спушта се ниско, до испод висине човјека, око 120 cm до 160 cm изнад земље.

Стрехом преклопљени зидови, мали отвори (прозора, врата), наглашена хоризонтална подјела брвана, са благом сјеном, одају утисак уситњеног мјерила. *Приземље йоприма људски йишоме и макешарске каракшерисшике.*

Геометријска тврдоћа крова ублажена је меким линијама и уситњеним ритмом неправилних ситних елемената покривача. Вишеслојни дрвени клис напросто мами поглед. Приђемо ли крову ближе, спознајемо пријатан утисак његове заштитничке доминације над приземљем.

Осјећа се чврста веза грађевина и тла. *Веза ђрађевине са шлом је наизђлед смиона, једносшавна, йомало наивна, а ийак нераскидива.*

Приступимо ли у источно двориште, које је ограђено појединачним грађевинама у јасном и сагледивом распореду, одмах се одаје дефинисани колективни дух живљења у патријархалној средини.

Простор дворишта није хладан. Строгост, грубост, суровост и мекоћа, сложени су у складном јединству, баш као сав сеоски живот.

Грађевинама дефинисани оквири дворишта омекшани су и оплемењени обиљем воћа и зеленим травнатим површинама.

Грубо обрађена брвна и доминантно уздигнут кров смирени су издизањем завршетка стрехе. Наглашени тријем, ситни детаљи покривача, уситњени ритам зидова, прозора и врата, доприносе пријатнијем, људском мјерилу живљења и осјећаја сигурности. Све су грађевине максимало приземљене. Створен је топао утисак у амбијенту, и омогућена доступност, јер је све ту на дохват руке). Обиље занимљивих детаља обогаћује и ствара занимљиву и пријатну атмосферу у дворишту. Уједно је извршена квалитетна припрема за улазак у унутрашњи простор просторије са огњиштем, "куће" као централног мјеста унутрашњег доживљаја. Посјетилац се зналачки припрема да се са непрегледног пространства, отвореног простора, скоро непримјетно доводи у полуограђени простор дворишта, унутар кога му се омогућава потпуна сагледивост и даје јасно усмјерење у кретању ка кући, највећој грађевини унутар задружног стана. Пут до улаза није праволинијски, кривудав је и животан. Посјетиоца чека доста изненађења. Над улазом у кућу дочекује га дио крова који је покренут и уздигнут тако да формира дубоку сјену, која заштитнички наткрива и штити улазна врата. Мами и провоцира посјетиоца на сагледавање унутрашњости. То је одлична и постепена припрема за улазак у ограђени простор куће, мјесто централног доживљаја, свети, интимни ограђен простор за породицу.

Сл. 117. Заселак у Имљанима осликава пажљиву локацију и градацију грађевина, у циљу поштовања права на видик. Хармонија изграђеног простора и природе је потпуна.

Сл. 118. Улаз у кућу са надстрешницом, функционалан и обликовно прихватљив детаљ.

Сл. 119. Дио амбијента у дворишту; видљива је стреха која се ниско спушта и даје дојам људски прихватљиве димензије

Сл. 120. Насеље у Стричићима осликава уоквирено источно двориште са погледом на зграде ожењених задругара и улаза у кућу. Заселак је аутентичан, пажљиво организован, по традиционалним принципима народног градитељства. Уоквиреност дворишта зградама је у циљу очувања интимности.

Закључак анализе сачуваних примјера од 18. вијека до данас, на истраживаној територији, је да се вањско обликовање цркава брвнара не разликује од куће за становање. Поуздано се може тврдити да су и раније, у средњем вијеку, цркве брвнаре биле обликоване на овакав или сличан начин.

Основна разлика вањског обликовања дрвеног храма и куће огледа се у нешто већим димензијама храмова, стрмијем и елегантнијем крову на коме су доминантно истакнута вјерска обиљежја, те распореду врата и прозора, као и тлоцртној основи прилагођеној вјерском обреду. Из изложеног, може се потврдити постављена хипотеза:

"Цркву у дрвету - дом за бога, гради народни градитељ по истим принципима као и кућу од дрвета - дом за породицу."

3.2.7. Обликовање и општи утисак

Кровови грађевина народног градитеља импозантних су димензија, стрми су и доминантни. Представљају наглашени акценат, успостављају јасне координате у простору. Јасним усмјерењем страна, коси спој равни и усмјерење склопова ка шљемену, траже комуникацију са небом, у које напросто продиру. Елегантни су, са складним сразмјерама.

Полетна стрмина крова при дну се ублажава благим прелазом стрехе, која поприма импозантне димензије од 182 cm у хоризонтали, код храма у Палачковцима. Основна функција стрехе је да одбаци воду што даље од зидних брвана и тако их заштити. Маса крова заштитнички дјелује над ниском масом приземља, а што се појачава сјенком стрехе.

Спој крова на угловима није заоштрен у једну тачку, већ је заобљена у виду четвртине круга. Разлог је јасан - равне површине гребена нису подесне за покривање клисом, а то је ефектно искориштено у обликовању. Покривач од клиса лепезасто се разастире и прави логичан и складан прелаз.

Једноставна и тврда геометрија ублажена је ситним детаљима вишеслојног покривача од дрвета. Кривудаве и неправилне линије покривача стварају динамичну и покренуту површину. Плохе крова су занимљиве, треперасте и не дјелују картонски глатко, као код савремених кровова. Ломови кровних равни изнад гребена ублажавају геометријску егзактност иначе лијепог крова.

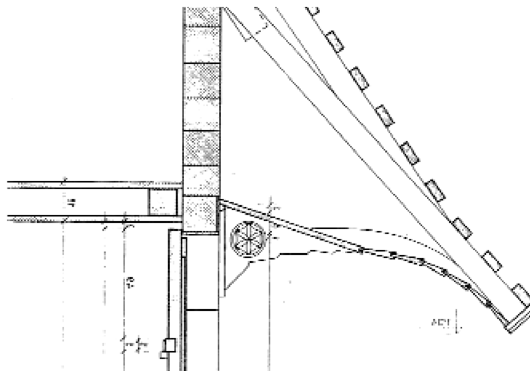
Оштећене површине вишеслојног клиса током дуге изложености временским условима, на брвнари у Палачковцима, оставила је видљиве коване ексере, који као акценти извирују из равни крова. Ту је додатно појачана динамика покривача. Разиграна и степенаста површина крова судара се са правилном геометријом равних линија шљемена.

Гредица шљемена грађевина је понекад истурена на чеоним

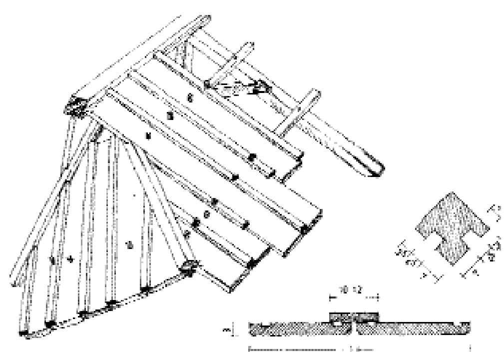
странама, и ту доминира вјерско обиљежје, изрезбарен крст или шиљак. На кући је велика површина крова разбијена разним отворима за одвод дима, баџама, и сл.

Сл. 121. Слика стрехе, са покривачем на храму у Палачковцима прије реконструкције грађевине.

Сл. 122. Попречни пресјек кроз стреху на улазу у храм, са јасном конструкцијом и обрадом, уз пажљиву декорацију, дотјерану у детаље.

Сл. 123. Цртеж Ранка Финдрика на шљемену куће. Приказано је рјешење споја четвороводног крова, са пресјеком шљемењаче и спојевима покривача, са потконструкцијом и елементима заковка са котираним димензијама

Сл. 124. Детаљ крова у Палачковцима прије реконструкције, трепераста површина покрова и правилна геометрија шљемена, контрастом дају пријатан обликовни детаљ.

3.2.8. Декорација

Декорација самоуког неимара на кући и осталим грађевинама профане архитектуре, на први поглед, из даљине, свела се на складно димензионисање и обликовање грађевина. Тешка времена и велике обавезе према феудалцу нису остављале довољно времена за китњасто украшавање.

Међутим, приђемо ли грађевинама ближе, до изражаја долази плитка пластика, са мноштвом ситних детаља обрађених у чипкастој декорацији. Дијелови куће су украшени ненаметљивом резбаријом. Уочљиво је да се носиви елементи куће украшавају на исти начин као и ситни инвентар, опрема у кући, као нпр. преслице, чаше, водијери... То је вјероватно исконска потреба човјека за стварањем пријатнијег окружења.

Украшено је кровно шљеме и профилисан покривач од клиса. Истицан је спој чеоних и бочних страна крова, као и отвор за одвод дима. На шљемену куће посебно је декорисан крај, препуст, за који се вјерује да је штитио домаћина од злих сила.

Довратници, допрозорници, врата, декорисани су на разне начине. У каснијем периоду, код појаве тријема, долази до китњастије декорације. Посебно су декорисани рукохвати и засуни на вратима куће и осталих зграда. Профилисан и декорисан је строп од шашоваца као и носиве греде.

Декорација дрвета геометријским облицима је јако стара. Нису очувани предмети или средњовјековне грађевине, али је видљиво да су на каменим споменицима примијењене технике резбарења дрветом. У приказу великог стећка из Згошће, каже се: “Коси рез, оштри бридови и минуциозно јасни потези, одају мајстора који резбари у камену. Сувишно је доказивати колико техника и мотиви украса на стећцима подсјећају на дуборез. Површном посматрачу ове орнаментике неодољиво се намеће мисао да је умјетник своја прва знања о обликовању материје стекао обрађујући дрво. “

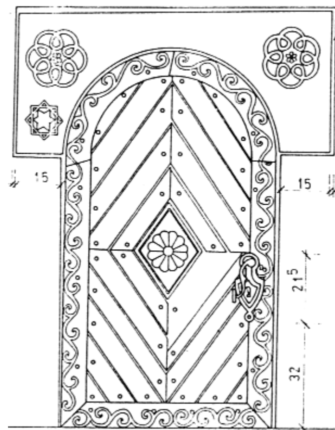
За украшавање дрвених храмова народни градитељ је имао више времена, жеље, разлога и труда, да би направио грађевину достојну бога. Ту је декорација дошла до пуног изражаја. Била је скромна и китњаста, али увијек са мјером. Дуборез и бојена орнаментика најбоље су изражени на вратима. Стубови, тријемови, вијенци, свод, стреха, розете, иконостас и шљеме, увијек су декорисани. Сви су дуборези плитки, само на вратима се дозвољавају дубљи рељефи. Плитки дуборези су често појачани бојом. Циљ је да биљне шаре и други

обликовни мотиви дођу што више до изражаја.

Примијењени мотиви декорације нису искључиво везани за архитектуру у дрвету. Такве мотиве налазимо и код грађевина у камену (на фризовима) током развоја различитих култура. Дио декорација је сагледив на датим прилозима.

Сл. 125. Улазна врата на храму у Палачковцима.

Сл. 126. Цртеж улазних врата са приказаном декорацијом и детаљима.

Првобитно склониште

Прво склониште човјек је градио од природног материјала, дрвета и камена.

Вјештина грађења једна је од најзначајнијих људских активности.

Правих и непосредних доказа о изградњи првобитних склоништа на овим просторима нема. Њихов првобитни изглед можемо само нагађати. Истраживачи су у то доба биљежили само значајније средњовјековне споменике, насеља и некрополе. Народном градитељству, посебно првобитним склоништима, није придаван значај у литератури.

Биљешке осликаних грађевина од стране путописаца, не могу се узети као поуздан доказ стварног, чињеничног стања. Имајући у виду чињеницу да су путописци тенденциозно истицали биједно стање куће, заиста би било апсурдно очекивати искрен опис о привременим стаништима, склоништима.

Заједничка карактеристика првобитних склоништа је да нису

служила за стално становање. Користимо појам "првобитно склониште", умјесто кућа, јер му је то и била стварна функција.

Сл. 127. Наслон за стоку у Лусићима. Снимак из 1926. год.

Сл. 128. Кућа Давида Штрпца, село Мелина, срез Змијање. Снимак из 1926. год.
Разлика у односу на наслон за стоку сл. 127 у вањском обликовању готово је непримјетна. То је свједочанство колико је пажње поклањао народни градитељ изградњи наслона за стоку, готово исто као и за градњу сопствене куће. У ствари, наслон за стоку му је био извор егзистенције, основна привредна активност за опстанак у простору.

У групу првобитних склоништа убрајају се земунице, пећине, чобанске колибе, као и наслони у пољу, планини и сл.

Грађење привремених склоништа у пољу и планини је други вид који се и данас користи за склањање људи и стоке од невремена, у сточарским крајевима.

Колики је значај народни градитељ придавао наслону за стоку, кошари, најбоље видимо на приложеним фотографијама. Кућа Давида Штрпца и Лује из "Јаблана" готово су истовјетне обраде и вањског обликовања са наслоном за стоку у том крају.

Сл. 129. Кућа Лује из Јаблана, снимак 1926.год., са породицом. Разлика у обликовању је нешто боља од куће Давида Штрпца, али је још увијек доста скромна.

Једнопросторна кућа

Првобитни облик куће на истраживаној територији био је јединствен простор са ватром, огњиштем, *једнодијелна, једноцијелна брвнара*. Међутим, и код развијеније, дводијелне брвнаре, народни појам куће веже се за просторију у којој гори ватра. Уобичајено је у народу, кад се сједи у соби, да се каже: "Иди у кућу и донеси воде!" Умјесто -

кућа, у народу се често каже само - огњиште, дим, а што подразумијева наведени појам.[47]

Кућа представља и читаво породично насеље (у народу се говори: куће Миланковића, Врсајковића, иако се зна да се то односи само на једну кућу унутар задружног насеља). У правном смислу ријечи, кућа је била и обвезник пореза (плаћао се по кући, или по диму). Тако је кућа представљала дотичну породичну или задружну заједницу.

Крајем прошлог вијека, или тачније 1899. г. аустријски професор Рудолф Мерингер је, трагајући у Босни за што једноставнијим стамбеним простором, кратко записао: "Једноцијелну кућу додуше нисам видио", и додаје, "...али то ће свакако бити случај. Ја држим посве вјероватним, да таквих кућа још много има".[48] У свом другом путовању кроз Босну опет није пронашао једноцијелну брвнару. Записао је са тог путовања сљедеће: "Љетос сам фотографисао читав низ правих грађевина на пањевима (соjенице), у којима се и данас станује. Има их у сјеверном и сјеверозападном дијелу Босне".[49] Констатује да је из другог путовања научио да разликује босанску и херцеговачку кућу. Записује: "Херцеговачка кућа ни нема праве собе што значи да је кућа од једне просторије (једноцијелна). Херцеговачка је кућа из самог огњишног простора развила културни простор".[50]

Највећи дио проучавања сеоског стана од тог времена полази од једнодијелне куће. Захваљујући француском путописцу Фуркаду, данас имамо опис унутрашњости једнодијелне куће. Осликана је кућа сељака из Козарца (недалеко од Бањалуке), у којој је преноћио (или боље речено, козарачки ага му је спремио бесплатно преноћиште, тако што је претходно истјерао домаћина из сопствене куће).

"Колиба је најбоља у читавом селу, била је необично једноставна и примитивна. Имала је једну једину собу (у кући дугој двадесет, а широкој око дванаест стопа), без димњака, без прозора. Два отвора на источној и западној страни, служила су као врата. Саграђена је била од шумских дебала, заједно са кором њиховом, са кровом од дасака (он је каткад био покривен сламом или маховином). Без пећи: огњиште је било на средини собе, а око њега укућани. Становници се поређају око ватре, наложене на средини куће, а кад им дим одвише почне досађивати, онда они дигну половину крова. На крову, уосталом, свагда има баџа. Кад стегну зимске ноћи, не гаси се ватра на огњишту (шуме има доста), и к огњишту сви окрећу ноге, а остало тијело умо-

[47] Др Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* Београд 1966. године, стр. 279.

[48] Рудолф Мерингер, Пучка кућа у БиХ, ГЗМ, Сарајево, 1899. године, стр. 193

[49] Ibid, стр. 231

[50] Ibid, стр. 232

тавају у овчије коже, не марећи што их једу инсекти. Као сав намјештај, у соби се налази ковчег, у ком се држи стајаће свечано рухо, потом оружје и сухо месо, повјешано по дуварима, и по који суд од бакра или печене земље. Тло је од утабане земље, без дасака. Неколико прегршти сијена и сламе служе као постеља. У кући је живјела велика породица, са много чланова, а зими се у њој склањала и стока".[51]

Аутор јасно осликава једнодијелну брвнару тог периода. Дефинише је у првој ријечи као колибу, не као кућу, а затим додаје: "највећа је у селу" (види се да је опис тенденциозан). Чудно је да аутор евидентира да је ту живјела велика породица, а не записује и не анализира гдје су, и да ли су сви ту могли спавати. Куда су отишли, када су отјерани из куће? Не записује ништа о другим грађевинама уз кућу у оквиру дворишта, којих је вјероватно морало бити. Претјеривање представља и констатација да се у кући зими склањала и стока. То свједочи да је истовремено морао постојати још неки простор: заклон, тор за боравак стоке. Боравак стоке зими у кући био је везан за обављање привредне дјелатности. У кући се за вријеме јаких зима морала склањати нејач, па и младунчад стоке, да би се заштитила и преживјела. Не смију се заборавити оштри климатски услови Козаре, а то је једина грађевина у којој је горјела ватра. Око куће као средишта морало је да буде више засебних стамбених јединица, зграда, због пуно чланова домаћинства. Управо разуђена структура задружног стана није захтијевала да се кућа дограђује и посебно развија.

Мало детаљнији опис једнодијелне куће оставио нам је Артур Џон Еванс у селу Фоча 1875. г. гдје описује кућу жене, самохране мајке, хришћанке, на специфичној и незахвалној локацији:

"Немогуће је описати мизерију колибице и њене околине. Исцрпљену мајку и сирото замазано дијете, једва нешто боље одјевено него оног дана када је дошло на свијет. Све у кући је најбједније. Патос је од земље, а неколико каменова на средини држе ватру на огњишту. Изнад ватре је објешен кукасти комад дрвета, о њему виси казан. Један мали отвор је на крову за излазак дима, који је гаром прекрио дрвене зидове, једнако као и унутрашњост димњака. Нека ниска преграда заклањала је лежај. У колибици није било много свјетла, јер је оно улазило једино кроз врата, а они дроњци, раширени иза нас вани, били су једини намјештај. Уз колибицу се налазила мала шупа, у којој нам се причинило да има крава, сједало за кокоши и гомила кукуруза. Али, колико мало припадне раји од онога што обради, види се из величине коша, који је, у ствари, само исплетена корпа. Међутим, неописива и изразита оскудица била је најјаче видљива у истрошеним одијелима,

[51] Митхат Шамић, *Француски путописци у Босни на прагу 19. стољећа*, Веселин Маслеша, 1966. година, стр. 261.

сада објешеним преко ограде. То су били дроњци без облика. Послије овог нисмо се много чудили што су хришћанска села толико удаљена од сеоског пута".[52]

Из описа аутора јасно се закључује да се ради о једнодијелној брвнари тог периода. Јасно се осликава, у средини куће, огњиште са веригама, које висе о греди, верижњачи.

Из описа препознајемо перду, ниску преграду од даске, који заклања лежај од погледа и уједно штити ватру на огњишту од удара вјетра са врата. Често се перда налазила уз једна врата, обично источна, која су већа и комуникативнија, а ријеђе уз обоја.

Настанак преграде била је нужна потреба, али се може сматрати и првим знаком тежње за подјелом јединственог простора, жељом за ограђивањем, преграђивањем и дијељењем. На кући нема прозора, постоје само врата кроз која улази оскудна свјетлост.

Отвори за дим налазе се на крову куће, изнад огњишта.

Опис огњишта "...гдје је ових неколико каменова на огњишту који држе ватру", неопходно је мало појаснити. Осликани су камени пријеклади (у ствари, ради се о два усађена камена стубића, са једне стране и каменом гредицом преко њих, коју називају поглавље).[53]

Код анализе куће не смије се занемарити чињеница да се ради о самохраној мајци и кући уз сеоски пут. То су битни, лимитирајући и ограничавајући фактори њеног развоја. Локација грађевине уз пут условљавала је минималне димензије и неупадљив изглед. На тако истакнутом мјесту куће су више биле изложене разним недаћама, како констатује и сам аутор. Такве су куће градиле досељене породице, или тек одијељена млада домаћинства. Тешко материјално стање условљавало је и ограничило могућност развоја. Анализирана породична кућа је игром судбине остала без мушке главе, домаћина.

Свакако се тиме не жели порећи да је једнодијелних кућа било у прошлости. Читав вијек прије Мерингера на истраживаној територији било је и развијених, дводијелних кућа брвнара. Неке од њих имале су чак и пећ за загријавање (види - Аустријски путописци 1783/84. године).

Из описа видимо да се не анализира дограђени простор који представља издвојени дио стана, иако није био обичај да се уз једнодијелну кућу нешто дограђује. Путописац је занемарио важну чињеницу да се стамбени простор народног градитеља не може смјестити између четири зида једнодијелне брвнаре. Кућа се градила као централан дио задружног стана, али уз њу постоје увијек и друге издвојене грађевине.

[52] Више о овоме види у књизи, Артур Џон Еванс, *Кроз БиХ пјешке током побуне августа и септембра 1875. г*, Веселин Маслеша, Сарајево 1965. године, стр. 134 и даље.
[53] Више о пријекладу код: Ранко Финдрик, "*О простору старе сеоске куће*", 157, 158; Пријеклад - камен што је стављен са стране да се дрва не размећу, од глагола прекласти, према рјечнику хрватског или српског језика ЈАЗУ.

Истраживач је третирао и анализирао кућу као цјеловит, а не као издвојени дио стана. Тако је изгубио из вида цјелину стана, а што је неприхватљиво. Једна просторија, огњиште, кућа, услован су појам, јер стан чини више засебних зграда и кућа као централни и саставни дио те цјелине. Посматрамо ли огњиште куће као простор гдје се задовољава највише потреба, никад не смијемо изгубити из вида да је то само дио цјелине задружног стана. То је основна мјера опреза у тумачењу стана народног градитеља.

Без обзира на материјал од ког је грађена и временскои период настанка, просторија са огњиштем у средини била је средишње мјесто окупљања, живота и рада породице унутар задружног насеља. Зато је кућа, без обзира на то да ли се градила у вишим предјелима Теслића, Змијања, Имљања, Бањалучких врховина, Озрена, Мотајице, Козаре или низ Саву од Дубице до Брода, грађена по истим, неписаним правилима.

Усљед недостатка дрвета, понекад се прибјегавало градњи куће са дрвеним скелетом са испуном од прућа, набоја земље... и сл. Трагови средњовјековних грађевина видљиви су на кући од дрвета, брвнари (постоје скромни историјски подаци о изгледу једнопросторне куће средњовјековне Босне)[54], која је задовољавала услове сталног боравка у оквиру задружног стана.

Грађена је искључиво као приземна зграда, са двоја врата (источна и западна).

Источна врата су била нешто шира и служила су за комуницирање са вањским свијетом (источним двориштем), за све здраво и добро у животу. На Бадњи дан се на њих уносио бадњак, а на Божић уводио положеник. Нова млада је љубила праг источних врата и огњиште. На њих се уносило новорођенче...

Западна врата била су нешто мања и служила су као функционална веза за комуникацију са помоћним привредним зградама. Кућа се чистила од истока према западу, да би се на западна врата избацило смеће. На њих се износио умрли члан породице. Служила су за све прљаво и нездраво у животу.

Обично се непосредно уз источна врата налазила перда (ниска преграда) и клупа за сједење. Намјештај је био оскудан и сав је у функцији обављања кућних послова и спремања хране. Полица и долап били су фиксни, уједно и најкрупнији дијелови намјештаја. Већи дио просторије са огњиштем је слободан, флексибилан, те је служио за

[54] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара*, Сирогојно, 1998, стр. 6 и 7

обављање разних дјелатности (и дијела привредне активности). У дугим, зимским ноћима и о лошем времену ту се прерађивала љетина, а ноћу се спавало на поду. Од покретних ствари био је ту ковчег за одјећу и вриједне ствари, синија са неколико троножних столица.

Сл. 130. На слици се види једнодијелна брвнара, као нужан смјештај тек осамостаљене породице у Босанској Крајини.

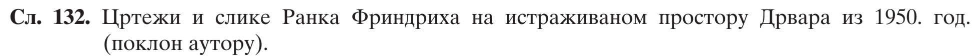

Сл. 131. Оно што би одговарало изворној једнодијелној брвнари, грађеној по традиционалним принципима, види се најбоље на фотографији, снимљеној пред други свјетски рат на обронцима Козаре. Очигледно је грађена за тек одијељено домаћинство. Кућа је грађена у народном стилу (обликовање и кров), али су врата на неуобичајеном мјесту и само су једна (одступа се од неписаних правила, очигледно се ради о градњи из нужде).

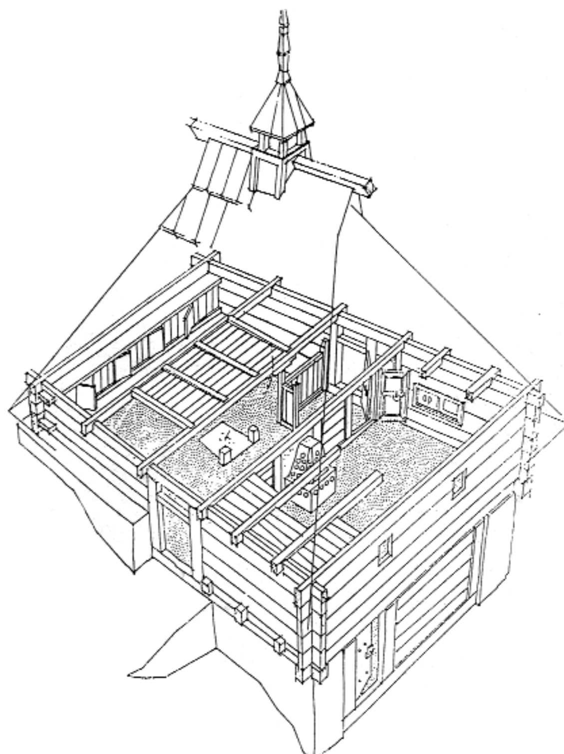
Двопросторна кућа (са избом и вишепросторна)

У Крајини је двопросторна кућа још и данас најзаступљенији тип куће у дрвету, тамо гдје их још има. Била је заступљена свугдје гдје је било шуме. Најчешће се јављала у диспозицији са огњиштем и собом. Јављају се разна варијантна рјешења у циљу кориштења услова средине, као грађење на косини, које је условило појаву избе испод собе. У принципу, ако није било избе, био је већи простор огњишта и мањи простор собе. Овако организован простор назива се двоцијелна или дводијелна кућа, динарска брвнара планинских и брдовитих предјела јужно од ријека Саве и Дунава.[55] Посебно издвојену, највећу у оквиру стана, детаљно ју је изанализирао Ранко Финдрик. Поклонио ми је фотографије и нацрте брвнара из периода својих истраживања, на простору Горње Прекаје у околини Дрвара.

[55] Ранко Финдрик, Народно неимарство, Сирогојно,1994, стр.74

Сл. 132. Цртежи и слике Ранка Финдриха на истраживаном простору Дрвара из 1950. год. (поклон аутору).

Сл. 133. Изометријски изглед старовлашке брвнаре са Златибора, цртеж Ранка Фридриха (поклон аутору).

Сл. 134. Динарска брвнара у Дрвару, у обликовном смислу и конструкцији потпуно одговара старовлашкој брвнари, само нема капића - отвора за одвод дима него има помични отвор. У позадини је видљив амбијент села из тог периода који осликава одлично прилагођавање грађевина условима локације.

Сл. 135. Брвнара из села Стубло на Златибору. У конструктивном и обликовном смилу грађена је као брвнара са истраживаних простора.

Сл. 136. Чатмара у Сељашници код Пријепоља; иако се грађевина гради од других материјала, у обликовном и функционалном смислу изводи се као и динарска брвнара ових простора

Анализирамо ли изложено, видљиво је да су брвнаре у Дрвару истог обликовног третмана и диспозиције, као и староблашка брвнара са Златибора. Постоје само незнатне разлике у димензијама, како је констатовао и Ранко Финдрик.

Сама чињеница да су брвнаре простора Крајине и Златибора истог диспозиционог и обликовног израза, иницира нам потребу упоредног истраживања и поређења. Приложене слике могу послужити као подлога за нова поређења. Велика дистанца, непроходни путеви,

шумовит терен и недостатак саобраћајница, наводи нас на размишљања: *Шта је услов заједничком настанку? Ради ли се можда о истим мајсторским дружинама?*

Кретања су постојала, те је потребно извршити детаљнија истраживања и разна поређења. Већи дио територије општине Дрвар, по Дејтонском мировном споразуму, припада територији другог ентитета, чиме је могућност даљих истраживања знатно отежана. Користећи разне изворе, дошло се до сазнања да је велики дио грађевина народног градитељства, приликом ратних дејстава и непосредно по окончању сукоба, уништен и спаљен. Зато су прилози до којих је успио доћи Ранко Финдрик у својим истраживањима, вриједна документациона основа. Дио простора општине Српски Дрвар, по ријечима његових становника, још увијек је богат грађевинама анонимног стваралаштва у дрвету.

"Двопросторна брвнара је настала дијељењем великог простора куће и увијек има двоја врата".[56]

Просторија у којој се налази огњиште, по народним казивањима, назива се кућа. То је мјесто гдје се окупљају сви чланови домаћинства и гдје се завршавају кућни послови. Ту се сједи у доколици, примају посјетиоци и договара се посао. У зимским вечерима, на прелима, испредају се приче и пјевају народне пјесме. По потреби и о лошем времену, или кад се укаже потреба, обављају се ту и одређене привредне активности.

Централни мотив просторије је огњиште. Положај огњишта остао је непромијењен и налази се на средини, јер се ту сви окупљају. Доказ су куће у Тривуновићима, Бијелом Бучју и на Мањачи. Понегдје, у мањим задругама, огњиште се привлачи уз зид собе. На терену општине Мркоњић Град, у селима Шибови и Трново, пронађени су такви примјери, а потврдио их је и професор Раде Ракита на простору Јања - Шипова, као и Никола Павковић у Имљанима.

Положај огњишта уз зид условљавао је измјештање врата у правцу вањског зида, а супротно зиду собе, и ограничавао окупљање, те из наведених разлога и није био много распрострањен.

Под у кући је од набијене земље. Конструктивно, кућа је грађена од водоравно слаганих брвана, укрштених на угловима. Брвна су се слагала на камене темеље укопане на угловима куће и испод преграде собе. Камени подбачај био је у функцији заштите грађе (у народу позната изрека "да не гњије јапија"). Грађевине су ипак скоро на земљи.

[56] Констатација Ранка Финдрика, исто дјело, стр. 76 (доказ; издвојена соба и даље оставља нетакнут простор под кровном капом, а веза собе и куће је непосредна док је код дограђених са вана)

Висина зидова куће никад није прелазила висину човјека. Кров је изузетно висок и стрм и имао је функцију брзог елиминисања падавина са кровног покривача. Препуштена стреха покривала је и штитила зидна брвна. Висина крова обично је једнака ширини брвнаре. Нагиб кровних плоха је неједнак, "...варира између 45^0 и 60^0".[57]

По неписаним правилима, чеоне стране крова куће су стрмије од бочних. Професор Финдрик је својим истраживањима потврдио разлике у кровним нагибима страна. Кровни покривач је од дрвених дашчица разног начина слагања. Занимљиво је да се дио таванице изнад огњишта назива черјен, у теслићком крају, исто као и код златиборске брвнаре, а што није случај у осталим дијеловима истраживане територије.

Сл. 137. Отвор за одвод дима на крову куће у Шипову још је у функцији. Обликовно је исти као и "комин" у Теслићу, слика 138.

Сл. 138. Отвор за одвод дима са огњишта на крову куће у Теслићу у народу познат као "комин".

На крову се обавезно гради отвор за одвод дима, разних облика. "Комин" је специфичан облик и назив поклопца за одвод дима у теслићком подручју, а видљив је на слици у прилогу.

[57] Астрида Бугарски, *Дашчани кровови у Босни*, ГЗМ, Свеска 26, Сарајево, 1971. године, стр. 91

Соба је рано настала, јер је постојала потреба да се породичне свечаности прослављају у кругу породице. Тако је соба од постанка осмишљена као просторија за славу и друге породичне прославе. Нешто је мања од просторије са огњиштем. То је свечана и "показна" просторија, те је зато стално била намјештена. Мало је боље опремљена намјештајем и уређенија од просторије са огњиштем. Под собе обично је био потпођен дрвеним талпама. Строп је грађен од дашчица са уторима, шашовцима. Најчешће димензије прозора биле су 30 x 30 cm. Простор собе је загријавала пећ са лончићима (фуруна). Ложила се из простора огњишта - куће. Кандило, икона, сто, кревет и пећ, статусни су симболи собе. Међутим, појава собе није окрњила значај просторије са огњиштем. Простор огњишта остао је средиште око ког се одвијао живот у кући.[58] Свакодневни и драги гости најрадије су се и даље примали у том простору.

Не може се прецизно одредити када су настала двоја врата на кући. Позната је чињеница да су условљена распоредом грађевина у задружном насељу. Управо такав распоред врата омогућава лак, брз и, што је посебно битно, најкраћи приступ до сваког дијела стамбене цјелине. Ходна линија унутар задружног домаћинства била је на тај начин максимално скраћена.

3.2.9. Развојни облици по хоризонтали и вертикали

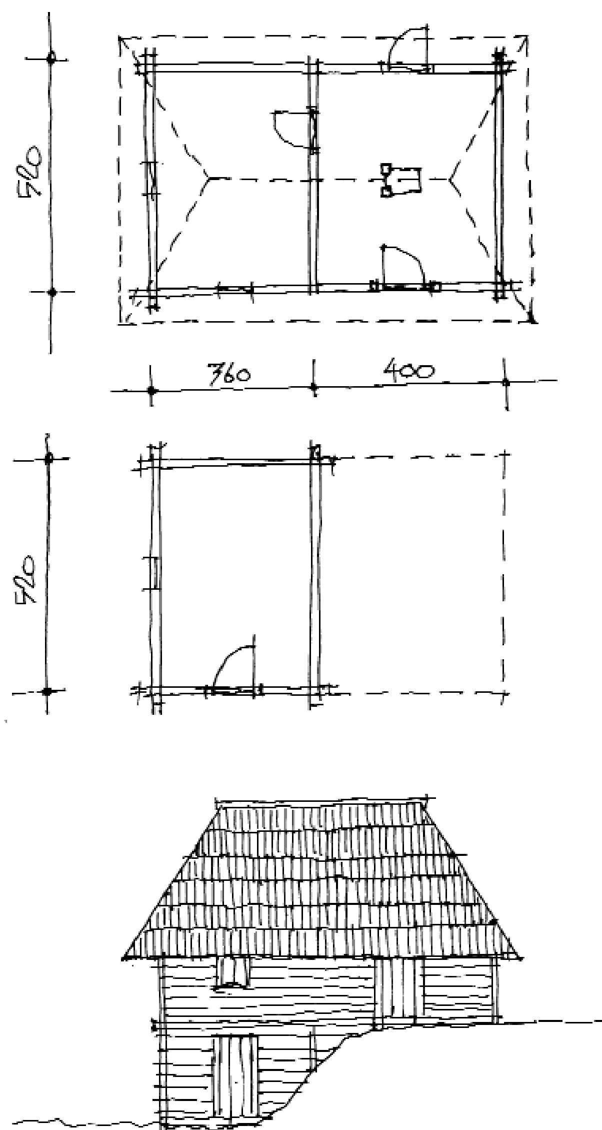
Задружни стан је од стране народног градитеља схваћен као разуђен, флексибилан и простор лако прилагодљив потребама породице. Трпио је разне промјене, те дао мноштво типова. Развојем стана по хоризонтали и вертикали добијено је много развојних облика. У прилогу су наведени досад проучени и забиљежени развојни облици на истраживаном простору. Данас, нажалост, све очуване развојне облике грађевина, који су тада евидентирани, тешко је пронаћи. Врло је мало остало изворних грађевина, али су оне довољне да потврде правила у проведеном истраживању.

Развојни облици по хоризонтали

Дводијелна кућа (са огњиштем на средини просторије) најчешћи је појавни облик. Настала је диференцијацијом (раздвајањем) простора цјелодневног боравка у просторију са огњиштем и у собу. Тако је добијена нова просторија, соба. Функционално је везана за просторију са огњиштем, из које се комуницирало са простором собе.

[58] Ранко Финдрик, *Народно неимарство,* Сирогојно, 1994, стр. 30 - 31

Соба добија бољу обраду: под од даске (патос), строп од шашовца, зидана пећ, прозор, којих код претходног развојног облика, једнодијелне куће, није било. То је квалитативни напредак, тежња ка већем стамбеном комфору, посљедица укупног стања које прати развој друштвено-економских потреба и могућности. Примјери забиљежени на терену дати су у прилогу.

Сл. 139. Тлоцрт приземља и подрума са источним изглед куће са истраживаног простора

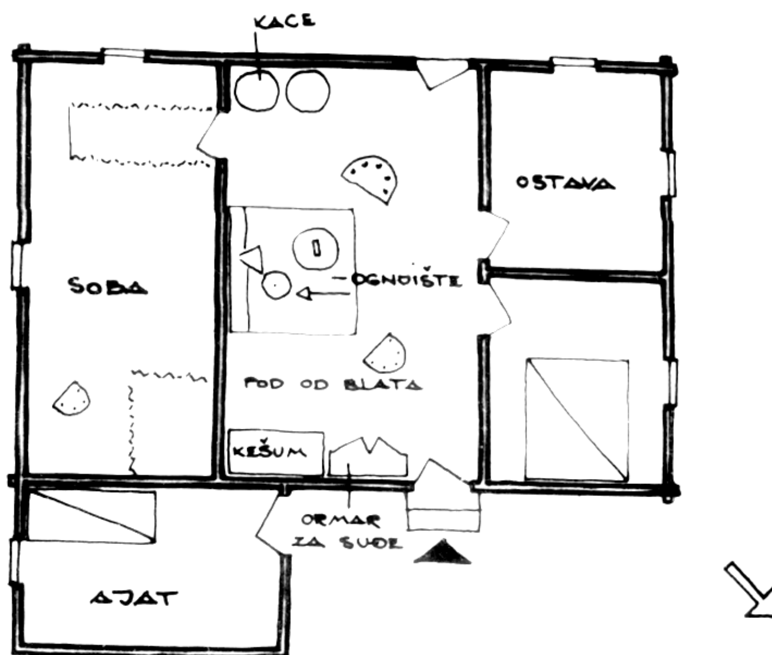

Сл. 140. На слици је приказана кућа Тешић (Петра) Ранка, заселак Тривуновићи, општина Теслић. Сачувана је у свом изворном облику. У прилогу је поглед из дворишта са источне стране. Види се одвод дима као специфично обиљежје простора Теслића и велика источна врата, високи и стрми кров.

Тродијелна брвнара виши је развојни облик, настао по истим принципима као и дводијелна. Основна разлика је видљива у броју соба. Дешавају се варијантнија рјешења у диспозицији (као нпр. могућност преградње око централног простора огњишта, са обје стране по једна просторија, затим са једне стране се дограђује већи простор који се дијели на двије собе, гдје простор куће задржава централно огњиште и функционалну организацију). Подваријантна рјешења се добијају када се један дио прегради или изгради по дужини, а други прегради или изгради по ширини, тако да се при улазу формира тријем. Постоје и комбинације када се простор прегради и дјелимично изгради, а посљедица су раста породице, нараслих потреба и могућности. Права је ријеткост данас наћи вишецијелну брвнару. Старе су давно дотрајале, а нове се дуги низ година не граде. Неколико карактеристичних забиљежили су Милан Карановић, Астрида Бугарски, Мухамед Кадић. За већи број развојних облика кућа од другог материјала, карактеристично је да у погледу принципа градње и обликовања прате брвнаре, односно функционално и обликовно остају непромијењене. Промјена диспозиције директна је посљедица нараслих потреба породице.

Сл. 141. Изглед тродијелне брвнаре са непосредним окружењем

Сл. 142. Тлоцрт тродјелне брвнаре.

Вишедијелна динарска брвнара - риједак примјер развијеног типа по хоризонтали. По диспозицији тлоцрта тачно се може пратити нарастање потреба унутар раста породице (велика, мала соба и кревет у приграткy).

Сл. 143. Вишедијелна динарска брвнара Раде Балаћа из Грахова, поглед са југоисточне стране на велику собу и приградак. У првом плану се види систем за скупљање воде са крова (кишнице), а у продужетку појило. Са сјевероисточне стране види се улаз, приградак и мања соба, као и остале грађевине у дворишту. Укупан дојам уклапања у природно окружење је потпун што је видљиво и у детаљу.

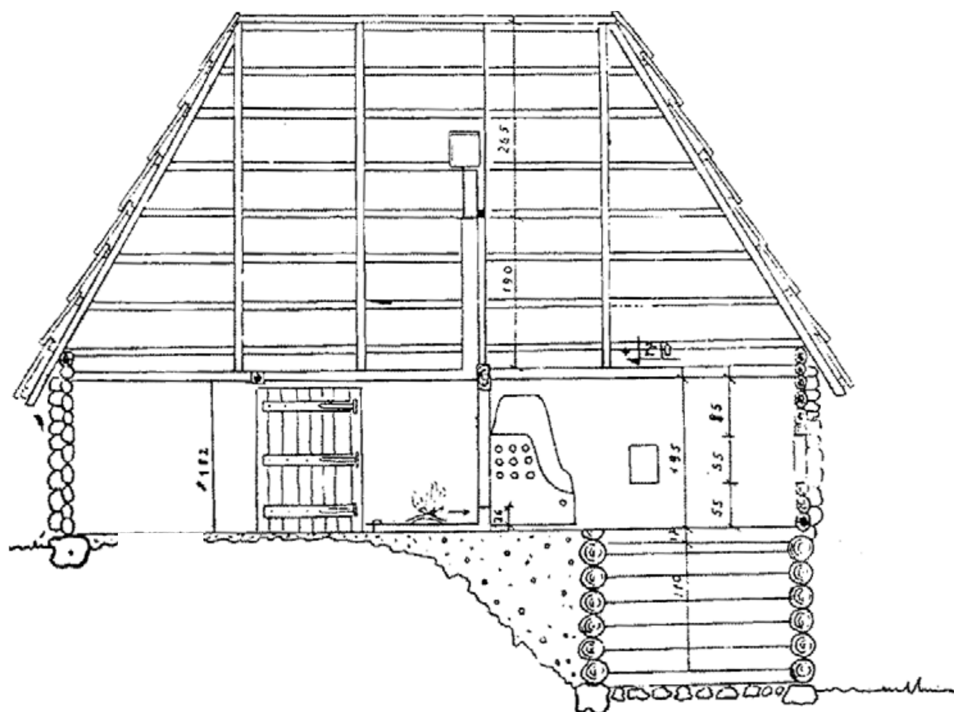
Развојни облици по вертикали

Пратимо ли развој динарске брвнаре по вертикали (односно, постепено издизање), долазимо до куће на ћелици (приземнице са магазом - избом), куће са собом у поткровљу (кућа са чардаком), и дималучаре (спратна кућа са дималуком по Кадрићу).

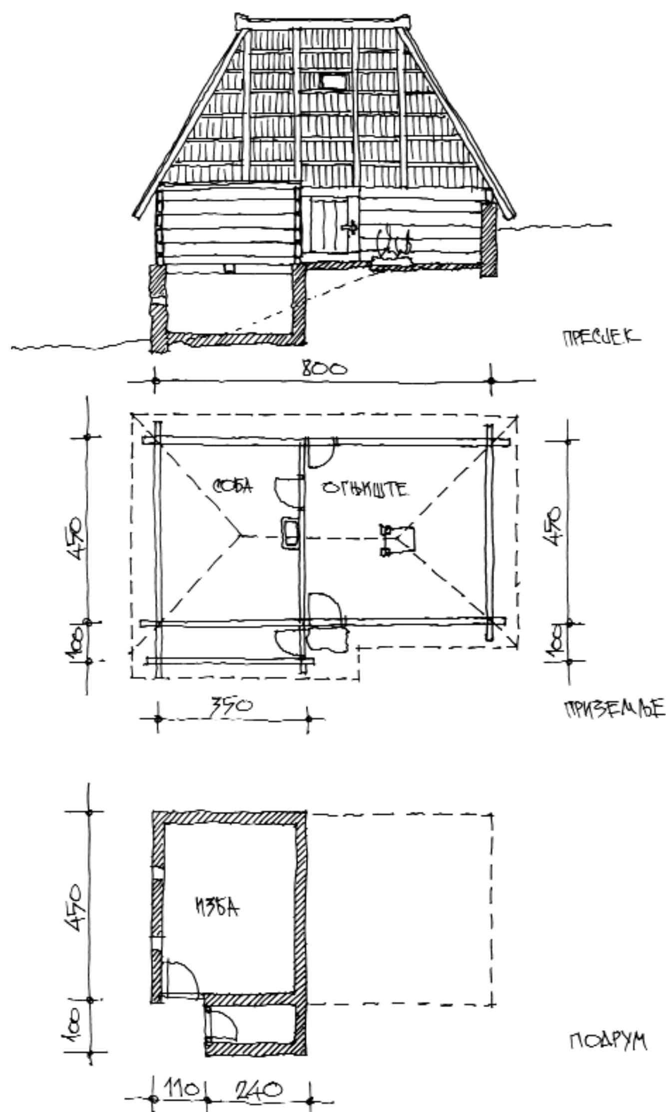
Кућа на ћелици први је развојни облик развоја по вертикали. Просторни развој куће по вертикали кренуо је прво на доље. Користиле су се природне погодности терена и локације (економичност и рационалност у градњи долазе у први план). Доња просторија, изба, служила је за оставу, магазу, мљечар, качару, а код сиромашнијих понекад и за смјештај ситне стоке. Никад није служила за становање (што је потпуно оправдано, имамо ли у виду најновија истраживања о утицајима подземних вода, зрачењу слободног радона). Изнад простора

избе увијек се гради једна или више соба (то је правило јер се огњиште увијек везивало за чврсто тло; међутим, занимљиво је да се код кућа од другог материјала поштује исти принцип).

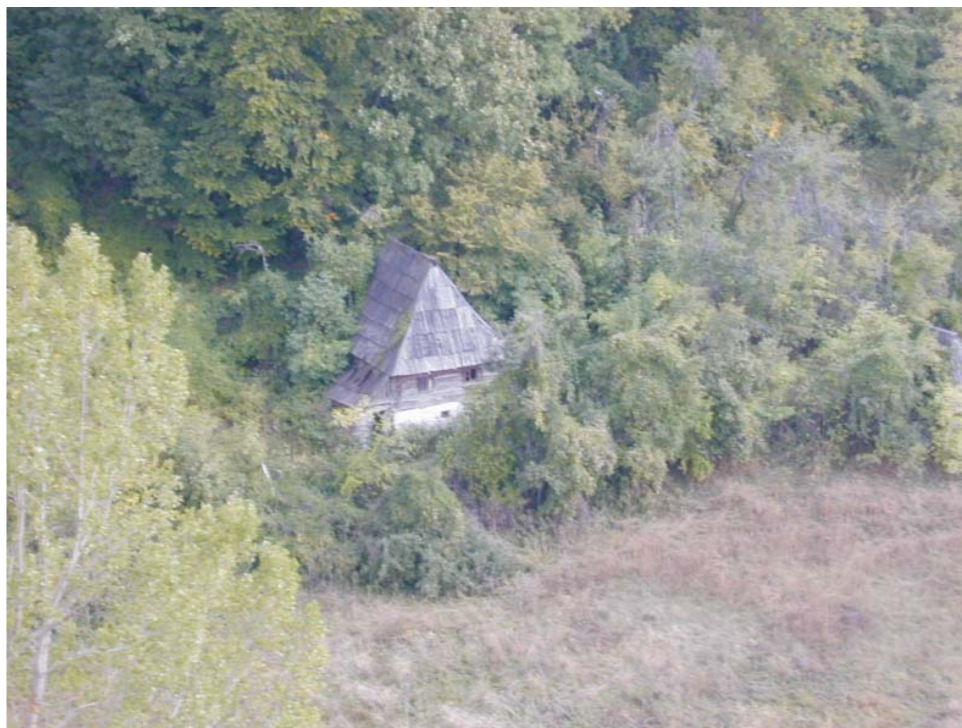
Диспозициони развој доста је занимљив. Народни неимар усклађивао је простор према стварним потребама и могућностима. Створио је доста квалитетних и домишљатих диспозиционо--функционалних рјешења (види теренска истраживања у селу Велики Брич, у којима је јасно приказан развој простора испод собе).

Сл. 144. Кућа у Имљанима, коју је забиљежио Никола Павковић.
Ради се о кући на ћелици, која на дијелу под собом има избу, али су зидови рађени у брвнима, брзо су пропадали, а и огњиште је пришло зиду собе, што је био риједак случај на овим просторима.

Сл. 145. На цртежу је кућа Стевана Симичића у општини Мркоњић Град.
Ради се о кући на ћелици, код које су зидови избе рађени од сухозида, као и чеони зид просторије огњишта. Изба и мљечар су одлично диспозиционо постављени тако да је под приграткa сврсисходно искориштен да наткрива улаз у оба простора подрума. Прилаз домаћинству је поред чеоног зида куће (лоцирана је тик уз пут), тако да је денивелација терена искориштена за оставе. Има ефикасан приступ оставама у нивоу пута. Улаз у кућу је подигнут на вишој нивелационој коти и има приградак, који је мало заклоњен, тако да се сачува интимност. До истог води само кривудава пјешачка стаза, како је видљиво из слике 146, те остале обликовне карактеристике које прате динарске брвнаре.

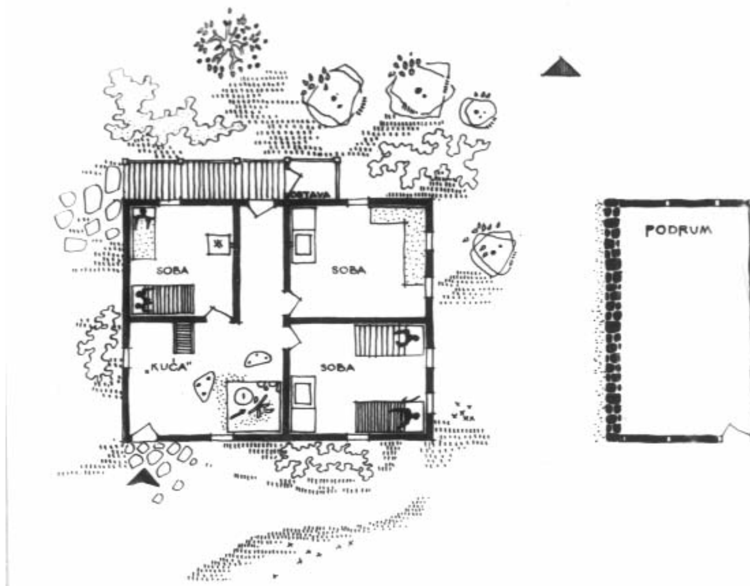

Сл. 146. Поглед из ваздуха на кућу у општини Мркоњић Град

Кућа са собом у поткровљу (позната као кућа са чардаком), настала је у шумовитим дијеловима општине Теслић (биће пропраћен њен развој кроз примјер из села Ункића). То је други развојни облик куће по вертикали на истраживаној територији. Представља први корак у подизању и кориштењу куће изнад приземља, а у сврху становања и прелазни је облик између приземне и спратне куће. Изнад простора собе у приземљу додаје се још један простор собе у поткровљу. Простор собе у поткровљу нешто је смањених димензија, из разлога немогућности кориштења цјелокупног простора тавана (разлог је конструкција четвороводног крова). Конструктивно јединство крова мало је поремећено уметањем дијела собе. Међутим, цјеловитост поткровног простора куће још увијек је евидентна. Соби у поткровљу се приступа из просторије с огњиштем. У прилогу се распознаје развојни облик куће са собом у поткровљу (само су брвна приземља омалтерисана и окречена).

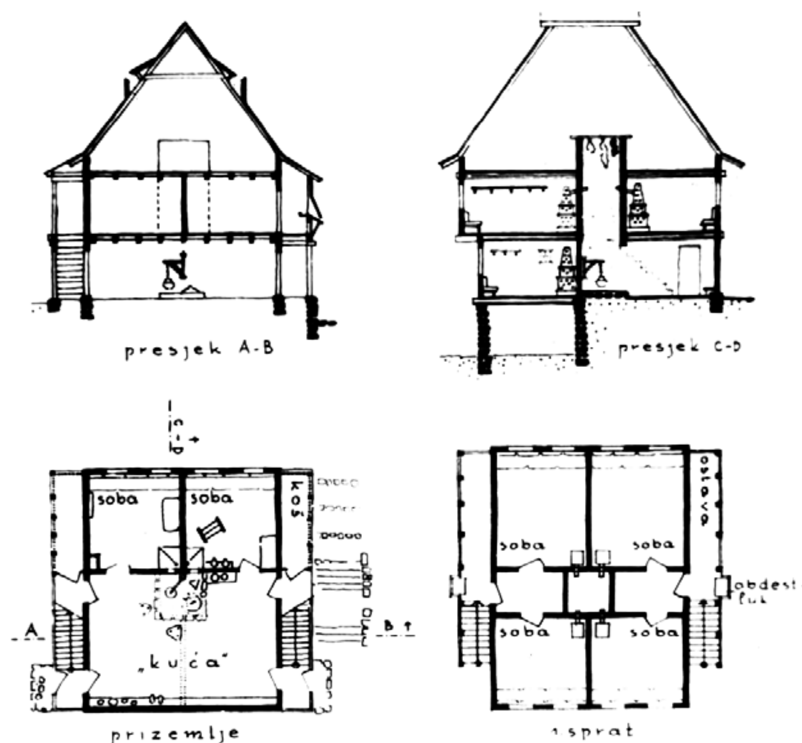

Сл. 147. Поглед на кућу са собом у поткровљу, село Ункићи.
Виде се улаз у кућу, избу и собе. Јасно је видљиво издизање собе у поткровљу, као и јединство крова које још није нарушено. Претеча је спратне куће и ријетак примјер развијеног типа по вертикали. Кућа са собом у поткровљу издигнута на ћелици довољно нам говори о одличном уклапању у окружење, али и истовременом праћењу нараслих потреба унутар породице. (фотографија: Мухамед Кадрић).

Сл. 148. Тлоцрт приземља и подрума куће у Ункићима. (цртеж: Мухамед Кадрић).

Спратна кућа са дималуком - дималучара, веома је карактеристична јер представља трећи (највиши) степен у развоју куће по вертикали на истраживаној територији. Њен развојни облик карактеристичан је за простор централне Босне, али је присутан и на дијелу теслићке општине. Начин одвођења дима са огњишта и из соба дао је значајну улогу у развоју концепта. Дималук је оригинално и специфично рјешење (могло би се рећи - особен образац); нови је простор који је од простора куће физички одијељен и провучен кроз спратни дио. Има функцију сличну димњаку, односно треба да одведе топлоту и дим са огњишта и из собе. Димензије дималука своде се на потребну, искуствено утврђену мјеру. Дималук има и додатну функцију - искориштен је као вишефункционалан и сврсисходан простор за сушење меса. На примјеру је приказан начин подјеле куће између два брата (дималук је баш у функцији дијељења).

Сл. 149. Основе и пресјеци куће са дималуком. (цртеж: Мухамед Кадрић)
Из тлоцрта и пресјека видимо да је у овом случају дималук, осим основне функције одвођења дима и сушења меса, искориштен за функционално дијељење задружног домаћинства, а у складу са нарастањем породице, те је кућа преграђивана- дограђивана. На шљемену је видљиво вјерско обиљежје, приказано на пресјеку кроз дималук.

Сл. 150. Поглед на кућу са ималуком, познатију као ималучару (фотографија: Мухамед Кадрић). Виде се улаз у кућу са сјевероисточне стране и вањско степениште за излаз на први спрат. Степенице су избачене на вањски зид дуж цијелог фронта, формирају тријем, унутар кога се види простор за умивање. Одлично је уклопљена у окружење, са јасном тежњом ка висини. Представља први облик спратне куће на истраживаном простору.

Сеоска чардаклија са маґазом, грађена је као богатија беговска сеоска кућа (често земљопосједничка, а не обичног човјека). Најзаступљенија је на простору житнице (разумљиво, знајући за природно богатство Крајине). Специфичност чардаклије огледа се у квадратној тлоцртној основи. Спрат изнад магазе конзолно је избачен (на све четири стране, једнако). У приземљу испод цијеле куће је магаза (што не одговара динарском типу, јер огњиште мора бити на земљи). Магаза је најчешће камена (има примјера и скелетне дрвене, сл. 151).

Карановић констатује: "У магази се, у западним крајевима, држи стока, а тако је вјероватно некад било у цијелој Босни. Сада у напреднијим равничарским селима (...) служи само као господарска просторија и остава. Приступ у стамбени дио куће (...) се обавља степеницама које могу бити прислоњене уз кућу, као нека врста анекса, или уграђене у простор магазе".[59]

Спратни дио је стамбени. Конструкција спрата је од дрвеног скелета. На анализираном примјеру постоје двије собе којима се приступа из простора огњишта, које се примакло уз зид соба. Огњишту, "кући", приступа се из приземља степеништем које је посебно издвојено (простор степеништа је у функцији вјетробрана, али и заштите од мириса из штале). Појављује се и нови дограђени простор, нужник

[59] Милан Карановић, О типовима кућа у Босни, ГЗМ 39,Сарајево, 1927. године, стр. 58

коме се приступа из простора огњишта. Детаљно је анализирајући, могла би се уважити констатација да је "кућа са препустом у свом првобитном облику ратничка кућа", имајући у виду вјерске нетрпељивости, конструктивни систем и обликовање (становање је уздигнуто и осигурано, али и сврсисходно прилагођено одбрани и утврди сопственог богатства стеченог на експлоатацији "раје" од које се морају штитити).

Спратни дио толико обликовно опонаша динарску брвнару да чак задржава и двоја врата на кући (која нису функционално везана са тлом, него су у функцији бољег провјетравања огњишта). Евидентирамо је због специфичности у градњи, коју су примили муслимани живјећи на истраживаним просторима. Преузели су од домицилног становништва обликовне карактеристике динарске брвнаре и прилагодили је својим потребама и вјерским законитостима (сличан је случај и код изградње вјерских грађевина - дрвених џамија).

Сл. 151. Сеоска чардаклија са магазом од камена и чардаком од брвана (фот: Мухамед Кадрић). Представља најраспрострањенији тип у Крајини, околина Бањалуке. Протеже се долином ријеке Врбас у правцу Јајца, а затим сјеверно у правцу Добоја и Тешња, па све даље долином Босне у правцу Сарајева. Од истока према западу мијењала је мало своје диспозиционе и обликовне карактеристике. Сама чињеница да је грађена као кућа богатих бегова, имала је условљене карактеристике, прилагођене одбрани. Од динарске брвнаре попримила је вањско обликовање чардака. Диспозиција је прилагођена вјерским обичајима тако да добија нови простор за умивање и нужник.

3.2.10. Мање стамбене јединице - вајати, и грађевине посебне намјене за госте

Вајат, зграда, кијер или уџера четири су назива која на истраживаном простору означавају издвојену грађевину (мању засебну стамбену јединицу), у оквиру задружног стана. Лоциране су на источном дијелу дворишта, непосредно уз кућу.

Сл. 152. На слици се види старија зграда, вајат, у околини Теслића.

Сл. 153. На слици испод вајата појављује се остава (понекад изнад на тавану) за сопствену имовину, познатију у народу као прћију (тиме се најављује скори распад задруге).

Сл. 154. Стари вајат и кошана у околини Бањалуке

Сл. 155. Изглед улаза у вајат општина Шипово.

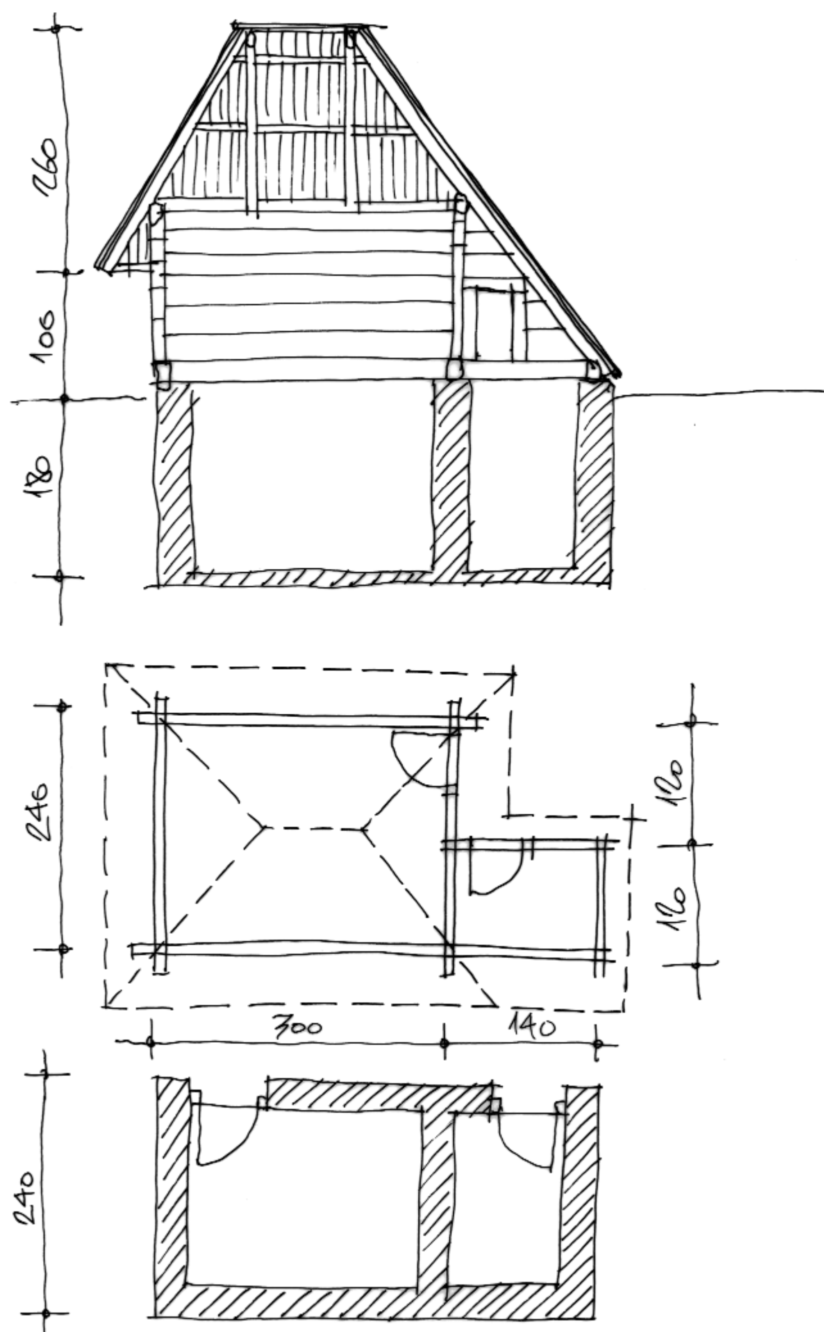
Сл. 156. Окружење вајата у Шипову; у источном дворишту евидентно је обиље воћа, складне димензије у простору, уклапање у терен и аутентичан амбијент видљиви су на слици.

Сл. 157. Улаз у вајат, село Велики Брич, општина Теслић.
На слици је видљива смјелост народног градитеља код лоцирања и уклапања грађевине у терен и непосредно окружење као и непосредна стаза за везу са осталим грађевинама унутар задружног стана.

Сл. 158. Поглед на вајат у селу Велики Брич, општина Теслић, из западног дворишта. Људска димензија, одлично уклапање у природу и квалитет животног окружења, за ожењеног задругара имају примат. У полеђини се види нова кућа која не поштује сразмјере и обликовање са окружењем. Народни градитељ је осигурао довољно простора за интимност, односно створио квалитетан простор за породицу ожењеног задругара, као дјелимично заклоњен, ограђен простор.

Сл. 159. Вајат са приграткoм, село Трново, општина Мркоњић Град.
Одабран је због добрих сразмјера и необичне диспозиције улаза, а испод има простор за прћију. Довитљивост народног градитеља и очување интимности грађевине лоциране тик уз прилазни пут, дошле су до пуног изражаја.

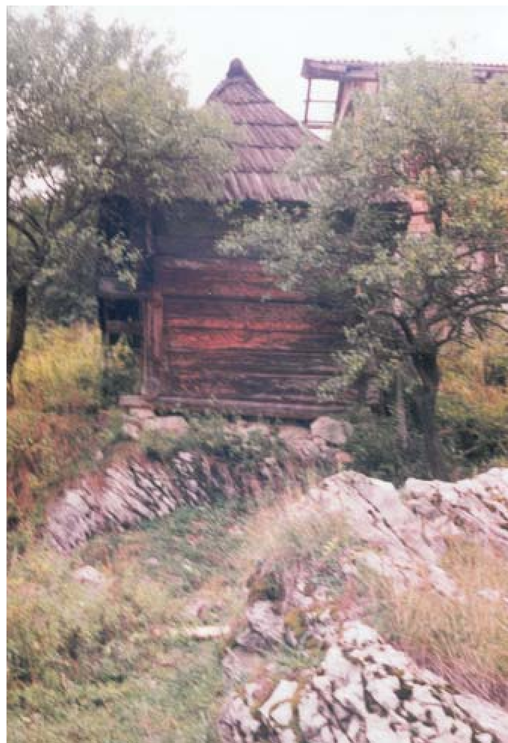
Сл. 160. Вајат са ипригратком, село Трново, општина Мркоњић Град.
Поглед на прилаз кући Стевана Симичића који је одселио у Војводину. Коришћење пригратка за спавање дјетета, са истовременим заклањањем погледа са пута, уоквирењем улаза у вајат, смишљене су и сврсисходне активности градитеља са мостовским спојом бочног улаза у вајат.

Величина и број зграда (вајата) условљен је бројем ожењених задругара (стално је варирао, сходно расту и опадању задруге), али је зависио од снаге и величине задруге (утицало је на величину и обраду вајата). Основна функција вајата је мјесто за спавање ожењених задругара и чланова њихових породица. Представљао је издвојено, интимно мјесто. Ту се усклађивао живот ожењеног задругара, независно, интимно, а ипак унутар сложене заједнице. Грађевина представља издвојен, приземан, једноцијелни простор. Вајат, као ни старија једнодијелна кућа, није имао приградака. Спољним обликовањем, конструкцијом и материјализацијом, истовјетан је кући. Значајно је мањих димензија (до максимално 3 x 6 m). Прозора и стропа у вајату није било. Кровна конструкција је била видљива изнутра. Једини отвор на вајатима била су врата. За разлику од куће, у зградама се није ложила ватра. Покућанство и уређење унутрашњости било је прилагођено функцији. Зграде ожењених задругара имале су ниски лежај, бешику за новорођенче, понеки ковчег за одјећу и покућство. Одјећа и покривачи обично су се пребацивали или качили преко облица, прометеља. Неке позније грађене стамбене зграде за ожењене задругаре имале су по више одјељења. Понекад су вајати у свом саставу имали подрумску и таванску просторију, или чак и амбар. Подрумски, или тавански простор, настао

је кад се у задрузи појавила лична покретна имовина (у народу позната као прћија) која је ту одлагана. Појава личне имовине у задрузи наговијестила је и скори распад старе друштвене организације живота и рада. Зграде су имале дашчани под, а понекад су опремане и бољим лежајима. Код бројнијих задруга, није сваки брачни пар могао имати своју зградицу, па се понекад дешавало да у зградици спавају два пара под истим кровом (према Б. Миленковићу, З. Б. Петровићу, и Р. Финдрику), а некад су се градили чак и на спрат. Такву зграду забиљежио је Никола Павковић у задрузи Мирка Макарића у Имљанима.

"То је зграда направљена од резаница, изграђена дужом страном уз обалу, што је јединствен случај у оријентацији имљанских зграда. У њему су четири подрума за оставу, три веће собе над подрумима, и двије собе под кровом. Испред доњих соба налази се друга узана полузатворена дивана с двоја врата, док су са сваке краће стране дрвени басамаци за собе на тавану".[60]

Да би се сачувала интимност породичног круга и домаћи мир унутар огњишта, у снажнијим задругама су грађене зграде посебне намјене (види слике 161 и 162).

Сл. 161. На слици је просторија за госте, у селу Велики Брич, општина Теслић. Лоцирана је на улазу у насеље, тик уз пут, да се не би реметио домаћи мир. Оно што је посебно интересантно, јесте чињеница да је имала спратни дио. Складних је сразмјера, допадљивог обликовања, смјело и сврсисходно је постављена, уз пут на четири камена. Двије воћке су непосредно уз њу да би доживљај био потпун. Госту се по неписаном правилу морао пружити највећи могући комфор. Познато је традиционално гостопримство нашег народа. Претпостављамо да се спратни дио користио за госта, а у приземљу је боравио домаћин - обично удовац, који је опслуживао путника намјерника-госта.

[60] Никола Павковић, *Кућа, покућанство и привредне зграде,* ГЗМ, Сарајево 1962. године. стр. 89 и 90

Сл. 162. Просторија за госте у селу Велики Брич. На слици је видљива смјелост народног градитеља у лоцирању грађевине тик уз пут. видљив је улаз у грађевину са степеништем за спрат које уједно наткрива улаз. Грађевина је спратна и потпуно уклопљена у окружење

Грађене су по истом принципу као вајати. За разлику од вајата који су лоцирани непосредно уз кућу, соба за госте је удаљена од куће. Обично су се градиле на улазу у задружни стан или насеље и при друму, а понекад и ван ограде дворишта задружног домаћинства, као што се види из прилога. Традиционална гостољубивост нашег народа вјероватно је остатак средњовјековног обичаја.[61] Брига о путнику и госту у српској традицији може се видјети детаљније у књизи *Вајаѿи*, Ранка Финдрика.[62]

Снагу обичаја, атмосферу бриге за госта, осликао је Петар Кочић у приповијетки *Кроз мећаву*:

"...Бура непрекидно бјесни и урла. Ударише на пометеничке биљеге, којих је много, премного на Змијању, и Рељa осјети да су забасали, па викну из све снаге: 'Помагајте, помете нас мећава! Забасали смо... Забасали смо'.

Испред Накомичића кућа, чије је одвајкада било да спасавају залутале путнике и намјернике што у зиму прелазе преко Змијања,

[61] више види ГЗМ, Сарајево 1909. година, страна 218 и 213
[62] Ранко Финдрик, *Вајаѿи*, Сирогојно 1999. године, стр. 112-115

лизну широк и висок пламен запаљене сламе и чу се снажан, протегнути узвик: 'Надесно, браћо, надесно...'"[63]

Послужење у згради за госта обично је обављао удовац или најстарији члан задруге. Дозвољено је да по потреби гори ватра, а све је у функцији, што бољег гостопримства и послужења госта.

3.2.11. Привредне зграде

Заједничка карактеристика помоћних грађевина је задовољење привредне дјелатности у оквиру задружног стана. Грађене су намјенски, функционално и рационално, а сходно могућностима.

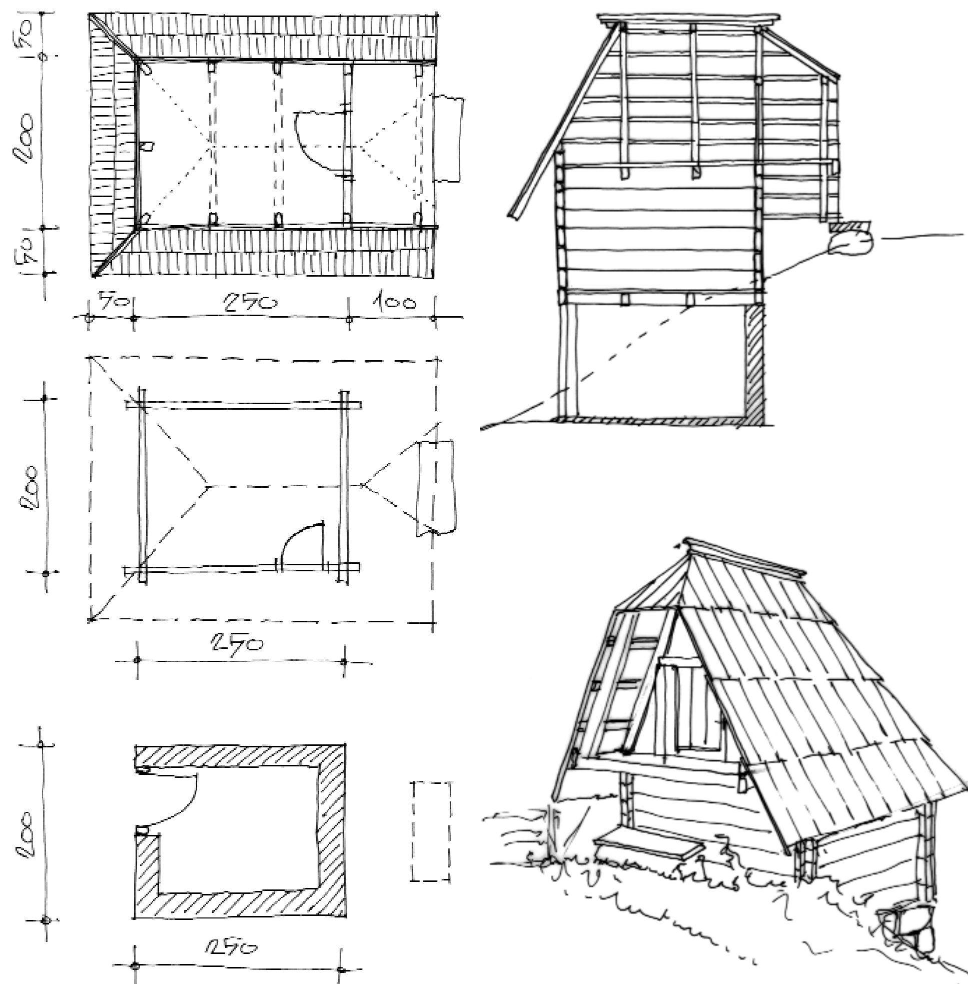
Зависно од климатских прилика, снаге задруге, занимања, привредним грађевинама је по описаним правилима унутар организације задружног стана придаван посебан значај.

Амбар је једна од најважнијих привредних грађевина у равници, док је у планинском дијелу то мања привредна зградица. Темељно је и квалитетно грађен. Увијек је лоциран близу куће, у источном дијелу дворишта. Основна функција му је чување хране у зрну. Одигнут је од земље и постављен на камење, а испод може имати и оставу. Подијељен је на онолико окана (дијелова), колико има врста жита.

Зависно од локалитета, вршен је избор јелове, храстове или букове грађе, зависно од тога чиме се располагало у непосредном окружењу.

Конструктивни склоп и обликовање били су идентични осталим грађевинама у оквиру стана. Димензије амбара диктирала је величина задруге и значај привредне дјелатности (пољопривреда или сточарство). Све се то одражавало и на конструктивни склоп и обликовање. На примјерима су приказани разни типови амбара на истраживаној територији.

[63] Петар Кочић, *Кроз мећаву,* Сабрана дјела, књига II, Сарајево 1967. године, стр. 51

Сл. 163. На тлоцртима крова, приземља, подрума, пресјеку и перспективној скици види се довитљиво рјешење амбара у општини Мркоњић Град. Вјештом руком народног градитеља створено је диспозиционо рјешење и обликовна разноврсност на привредној грађевини је сврсисходно дошла до потпуног изражаја. Функционално кориштење нагиба терена за смјештање разноврсног материјала у привредној грађевини искориштена је уједно за инспирацију обликовања. Довитљивост и сврсисходност кориштења са пута најбоље је видљива на перспективној скици.

Сл. 164. На фотографијама аутор покушава дочарати атмосферу уклапања амбара у окружење уз довитљива обликовна и функционална рјешења

Кошане су грађевине које су служиле за чување кукуруза у клипу. Подижу се од тла на камење, или дрво. Преко камена се попречно постављају кладице, а уздужно гредице, које уједно представљају основу кошане. Изнад се у скелетном систему формира грађевина. Претходно набројани фактори условљавали су њене димензије, конструктивни склоп и обликовање. Све су скелетног конструктивног система са испуном од летвица, понекад од даске или преплетеног прућа. Кров је у принципу дрвени, од дашчица или шиндре. На примјерима су дате основне карактеристике кошана у одређеним поднебљима, широм истраживаног простора. Дати су прилози кошана које су очувале аутентичан изглед са примјерима прије и данас.

Сл. 165. Развојни облици кошане из прошлости са ових простора.
На слици су видљиви први развојни облици кошане у равници. Привредне активности производње житарица условиле су потребу повећаних грађевина за складиштење, а имајући у виду оскудицу дрвене грађе пришло се овим довитљивим рјешењима, користећи локални расположив материјал.

Сл. 166. Стара кошана, Мањача, околина Бањалуке.

Сл. 167. Кошана, у Блатници, општина Теслић.

Сл. 168. Кошана, Шипово - Јањ, данас.

На сликама горе, види се како су текли развојни облици кошане на различитим просторима широм истраживане територије. Значајно је то да је и данас видљив континуитет развоја ових грађевина.

Оīрадама око куће, дворишта, њива, посвећиван је посебан значај. У периоду кад није било послова у селу, обично зими, ницале су ограде око цијелих имања са импозантним димензијама и облицима. То је била нека врста зимског посла, рекреације, одржавања кондиције.

Сл. 169. Ограда од прућа.

Сл. 170. Колиба за пастира, са покретним тором за стоку, Мањача.

Сл. 171. Ограда од цијепаних проштаца.

Сл. 172. Цијепани проштаци са преплетом.

Сл. 173. Ограда од грмља.

Сл. 174. Појило за стоку, околина Бањалуке.

Сӣаја, кошара, ӣојаӣа, кланица, називи су привредних грађевина које су биле у функцији смјештања стоке и сточне хране. У складу са обичајним правилима, лоциране су западно и на одређеној дистанци од куће. Засеоци су често имали збијене кошаре у групи. Тачно се знало која кошара којој породици припада. Кад су се градиле у комплексу пашњака на планини, лоциране су у средишњом дијелу пашњака и нису ограђиване. Да би се стока заштитила од оштрог планинског вјетра, бирана је локација у завјетрину. Доказ су и слике у прилогу.

Сл. 175. Одлично уклапање кошаре у окружење, општина Теслић, прије.

Сл. 176. Кошара у Угодновићима, општина Теслић, данас. Примјењује се и данас.

Сл. 177. Кошара у Јању - општина Шипово данас, показује одлично умијеће уклапања грађевине сврсисходно на нагиб терена уз искориштење ове природне погодности.

Грађевине за смјештај стоке у планини су једне од најважнијих. Једнако су темељно и добро грађене као и куће, односно стан у планини (колиба). Конструктивни склоп, спој брвана и кров кошаре, не разликује се од куће и осталих грађевина унутар стана.

У првом, приземном нивоу смјешта се крупна стока, а на горњем дијелу се смјешта ситна стока, која преко моста улази на спратни дио. Сврсисходно и фунционално се користи природни нагиб терена на који се лоцирају. Улазна врата су увијек на страни која је заштићена од вјетра. Један дио крова кошаре се спушта ниско до земље и формира посебан простор, у народу познат под називом *присјечак*, који је у функцији смјештаја младунчади стоке или хране.

За разлику од кошаре, на таванском простору појата не борави ситна стока него се чува сточна храна, у народу звана *пића*.

У близини појате гради се гувно. То је раван утабан простор на вјетровитом мјесту, на коме се укопава масивни стожер, који има функцију вршења жита.

Гувно, појата и сјеник могу се оградити у заједнички простор кога зову *котар*.

На пашњацима се, осим кошара, постављају и *покретни торови* за стоку, у које се она затвара само ноћу, због заштите од дивљих животиња. Покретни торови се помјерају са мјеста на мјесто и тако се врши ђубрење пашњака. Тор и стаја, у планини се лоцирају на прегледно мјесто или непосредно уз чобанску *колибу*, у којој ноћу бораве чобани и чувају стоку од вукова и медвједа.

Када су појате и стан у планини много удаљене од села, засеока, граде се једнодијелне брвнаре, *колибе*, као нужни и неопходни дио стана. Ту током љета живе пастири, понекад са читавом породицом. У подрумском дијелу испод колибе се прерађује млијеко и чува сир. У село се силази само једном мјесечно по намирнице, или да се снесу сир и кајмак.

Појате је најбоље објаснити на просторима планине Брич. Пространи влашићки вис, испод Вучије планине, има очувана два села, Велики и Мали Брич. Природа је на пространствима Брича заиста била дарежљива. Подарила му је све погодности за развој сточарства. До 1992. године, на пространствима планине Брич узгајало се око 25.000-30.000 оваца, као и друге стоке.

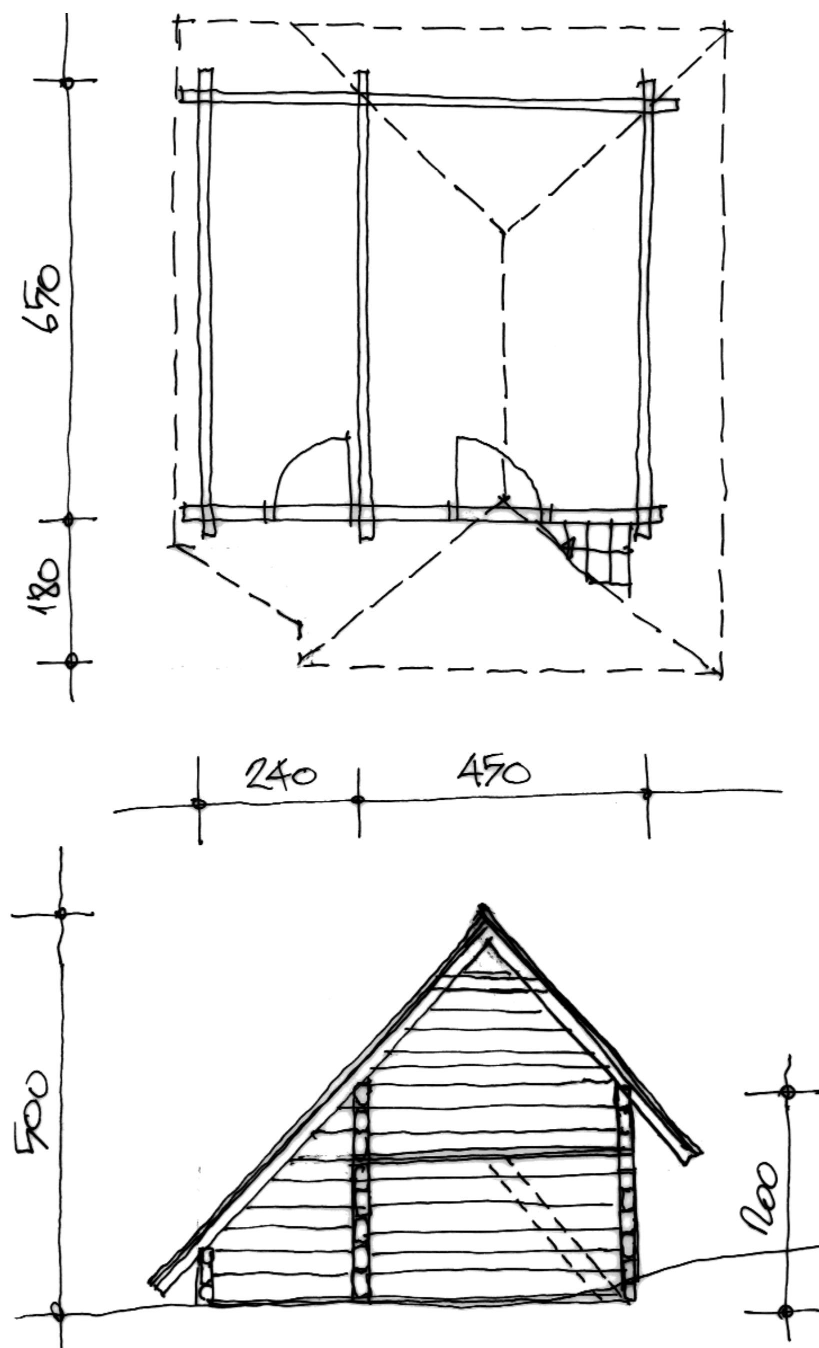
На великом пространству бујних пашњака лоциран је велики број појата из оба села. Нажалост, већи дио тих грађевина данас није у функцији. Велика удаљеност од општинског центра, Теслића, недостатак електричне енергије, слаба саобраћајна повезаност, тешки

услови живота и рада, недостатак инфраструктуре и пратећих садржаја... условили су миграцију овог становништва. Становници су их напустили тражећи лакше услове и бољи комфор. Колико је труда и стрпљења уложио народни градитељ да би лоцирао села и привредне зграде, видљиво је на фотографијама и анализама села Велики и Мали Брич.

На локацији села се не виде трагови грађења. Архитектонске грађевине органски израстају из природних услова средине али су истовремено и плод социјалних и друштвено-економских услова. За сваку се грађевину пажљиво бира локација, конструкција, материјал, боја и облик, како би одговорила складном јединству изграђеног простора и природне средине. На највишем вису планине Брич, као директна посљедица велике удаљености од села, постоји и данас издвојен и изграђен стан у планини. Мјештани га овдје зову *стан на чаиру*. У њему се борави само љети а чине га појата, тор и колиба за чобана. Све што је забиљежено сликовито је приказано на очуваним привредним грађевинама широм истраживаног простора.

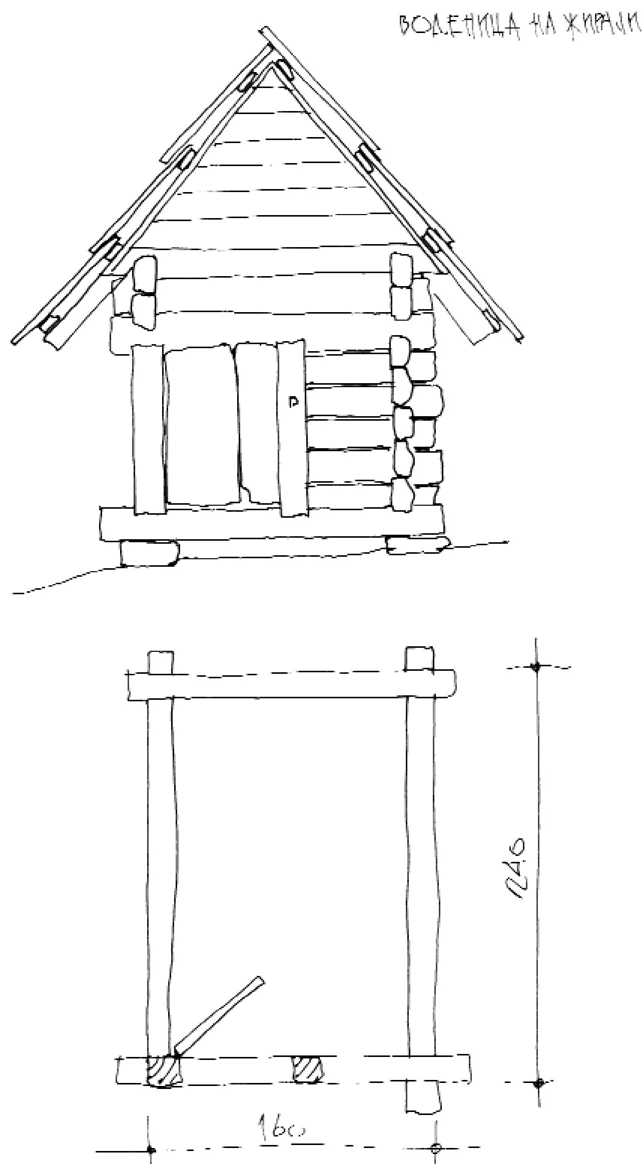

Сл. 178. Изглед појате Деронић Петра из Горњих Угодновића, општина Теслић.
На слици је приказан поглед бочно. У првом плану се види рампа која се користи за улаз ситне стоке на спратни дио, као и прибој за смјештај телади, те улаз крупне стоке у приземни дио. Кориштење природног нагиба терена максимално је као и обликовно-конструктивно рјешење појате.

Сл. 179. Тлоцрт и пресјек појате Деронић Петра из Горњих Угодновића, општина Теслић.

Воденице су врло специфичне грађевине овог поднебља. Обиље водотока и потреба за зрнастом храном, довеле су до импозантног броја ових грађевина на свим водотоцима. Све су једноставног конструктивног склопа. Спретност и довитљивост народног неимара у рационалном коришћењу природног богатства окружења, у овом случају потенцијала воде, најбоље се види на сликама у прилогу.

Сл. 180. Улазни изглед и тлоцрт воденице на Жирају општина Теслић.

Сл. 181. Слика воденице на Жираји, поглед са пута.

Сл. 182. Слика показује са колико су се пажње и труда градиле мале воденице, поточарке, те колико се водило рачуна о локацији, кориту ријеке и окружењу.

Мљечар се на планини не прави као посебна зграда. Млијеко и сир се чувају у подрумској просторији, испод колибе чобанина, а често ту просторију зову *усӣрема*. Међутим, у засеоку су то врло пажљиво и намјенски изграђене грађевине у циљу прикупљања, прераде, чувања, одлагања млијека и млијечних производа

Остале мање грађевине, по димензијама, су: свињци, кокошињци, трап за чување хране зими, појила за стоку... и грађене су унутар задружног стана. До данас очуване мање привредне зграде са истраживаног простора довољно говоре о пажњи градитеља у градњи и избору локације.

Сл. 183. Привредна грађевина, кокошињац, општина Шипово, данас.

Сл. 184. Кокошињац, свињац и кошана, општина Теслић, прије 50 година.

Сл. 185. Амбар са оставом за кукуруз у клипу на спрату, кокошарник у приграткy, а остава жита у зрну у приземљу, све у једној згради, Јањ - Шипово.

3.2.12. Огњиште

Ријечи “ватра” и “огњиште”, значајне су за разумијевање наше традиционалне куће. У вјеровањима свих народа, па и нашег, ватра је увијек везана за натприродне моћи. Мистичне силе имале су пресудан значај за поштовање кућног огњишта. То је домаћа светиња, препознатљив знак куће у народном градитељству. Снага огњишта доста је раширена и у народним пословицама (говорило се “*Не дај да ти огњиште затру!”, “На сигурном сам, на свом огњишту.”*)

Увијек је везано за тврдо тло, земљу. То је мјесто окупљања породице. Око њега се сједи, ради, послужује и зато је на средини просторије. Ту се формира интимни породични круг, обезбјеђује и одржава домаћи мир. Грађено је чак и тамо гдје природни услови то тешко допуштају, као што је то случај код сојеничких насеља у Доњој Долини код Градишке.

Огњиште је грађено од набоја земље. Било је благо удубљено. Облик му је квадратни или овалани. Изнад огњишта, преко греда, постављена је верижњача, као фиксни дио о коју су се качиле вериге, као покретни дио, те на њих казан. Главну опрему огњишта су сачињавали: преклад, сач, жерач, маша и машице.

Тавана у просторији огњишта није било. На крову су постојали отвори за слободан излазак дима. Дио те атмосфере, прије и данас, забиљежен је на просторима Мањаче, Шипова и Мркоњић Града. Изнад огњишта, у ширини до два метра, правио се строп од даске на који се качило и слагало све што се требало сушити (на Златибору и у теслићком крају то зову *черјен*). *Комин* је специфичан отвор на крову за одвод дима са огњишта и из собе и локацијски је везан за простор општине Теслић. Конципиран је тако да се са сваке стране шљемена налази по један поклопац, који се отвара помоћу дугачке мотке *комљењаче*. Отвор је најчешће правоугаоног, али понегдје и квадратног облика. Поставља се изнад преградног зида собе и огњишта, без обзира на то да ли је огњиште на средини куће, или уз зид собе. То је разумљиво, с обзиром на то да није било стропа изнад просторије са огњиштем, тако да се дим слободно усмјеравао ка средишту четвороводног крова.

Престанком употребе отвореног огњишта настају велике и битне промјене на кући. У просторији огњишта изоставља се даска за зидну испуну, те се врши физичко одвајање свих просторија. Све засебне и издвојене грађевине унутар стана сједињују се у једну грађевину, кућу у коју се улази на једна врата. Укида се вишефункционална и сврсисходна веза са привредним зградама. Кровни простор се од просторија у приземљу одваја таваницом. Вањски се зидови граде новим материјалом. На крову нестаје отвора за дим, те се појављује димњак.

Промјене на кући су утицале на диспозицију и обликовање. Значај ватре и огњишта се полако маргинализовао. У периоду послије другог свјетског рата почео се потпуно занемаривати. Изгубио је прво своју намјену и значај у окупљању и чувању домаћег мира у породици, што је резултирало отуђењем унутар породице. Мјесто сталног окупљања, боравка и заједничког живљења, нестало је. Тиме је породица, као основна социјална група, много изгубила.

Сл. 186. Огњиште на Мањачи

На слици се види дио атмосфере са активним огњиштима на Мањачи, као потврда и свједочанство постављених хипотеза. Постоје одређена одступања по питању намјештаја као и неке новине по питању опремања, али су изворни принципи остали непромијењени. Огњиште остаје магични центар окупљања породице, симбол домаћинства, мјесто очувања породице као примарне социјалне групе и домаћег мира.

Сл. 187. Детаљ наћвењака са Мањаче.

Довитљивост и смјелост градитеља дошла је до пуног изражаја, користећи истак на грађевини сврсисходно као оставу. Уједно је то претеча висеће кухиње.

Сл. 188. Дио атмосфере на огњишту које је активно и данас, у селу Ћоћкали, општина Мркоњић Град.

Сл. 189. Огњиште лоцирано уз собе, и данас у функцији у општини Мркоњић Град. Виде се врата која повезују просторију огњишта са собом.

Сл. 190. Синија на зиду куће у селу Ћоћкало, општина Мркоњић Град. Кад се заврши ручавање склања се на овај начин.

Сл. 191. Шипово, поглед на огњиште.

Сл. 192. Огњиште на Мањачи.

3.2.13. Покућанство

До средине прошлог вијека, покућанство у кући било је скромно. Постојале су ријетки изузеци фиксног намјештаја као што су: долап, наћвењак, полице, а све остало је било покретно. Свака кућа имала је ниски округли сто, *синију*, која је у вријеме обједовања сервирана у просторије са отвореним огњиштем. Послије обједовања качена је на зид те просторије. За сједење су служиле ниске *клупице, скемлије* и *троношци*. *Дуга клупа,* која је по правилу смјештена уз думу, такође је била исто у функцији сједења. *Наћвењак* је специфичан простор који се дограђивао уз кућу (видљив је на сликама са Мањаче у претходном прилогу, сл. 186 и 187). У горњем простору наћвењака налазила се плитка посуда за замјесивање хљеба, карлица (прије је ту било корито, наћве) и обично је била затворена капком или клизним вратима. Непосредно уз карлицу налазио се брашнар. Израђен је од издубљеног дрвета, или рјеђе од тесаних дашчица. Доњи дио био је у функцији полице за одлагање посуђа и чување хране. Грађен је уз вањски зид и истурен пуном ширином према вани. То је најкрупнији дио намјештаја.

Поред њега су биле преграде, полице на које су се остављале неопходне ствари. Аутентичан наћвењак са полицама и данас је у функцији у селу Трново на Мањачи.

Долап и наћвењак су претече данашње висеће кухиње. Уз њих обавезно постоји и дрвени лопар. Служио је за припрему хљеба, доношење на огњиште и постављање под сач.

На огњишту се налазио пријеклад, изворно камени, касније најчешће метални.

Сач је ковани комад гвожђа куполастог облика са дршком одозго, који је служио за печење. Ту су биле *маше* за жар. Код огњишта је *грљача*, дрвени комад у облику мотике, који је имао функцију згртања пепела.

Жерач је ковано гвожђе са тордираном дршком и једном троугластом лопатицом на крају, а њиме се подјаривала ватре и згртао жар.

Непокретни елемент на огњишту звао се *верижњача*, о њу се качио покретни дио, *вериге*. У почетку су рађене од дрвета, а касније од кованог гвожђа, са двије куке на чијем крају виси котао.

Дрвено узвишење, *клупа, кревет,* било је иза врата, ближе огњишту и саставни је дио сваке куће. Служио је за сједење и чување ствари, а не за спавање.

Уз њега се налазила нижа дрвена ограда, *перда.*

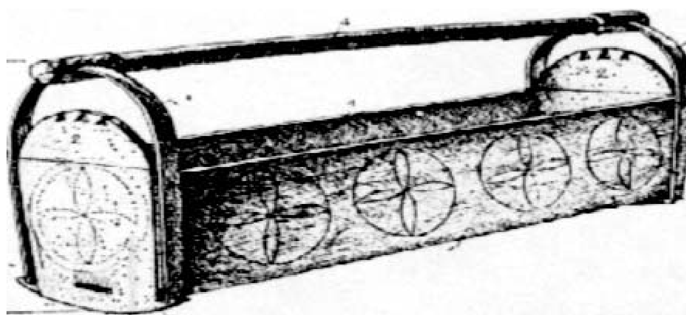
Спавало се на поду, на слами, преко које се положе поњаве.

Остало покућство било је у функцији директне кућне употребе, чувања и складиштења, као што су: кревет у соби, ковчези, сргови, љеса, соланица, мрварница, вучија, сепетић, котао, лонац, кутија, лампица, пржањ, кашике, туцањ, сито, метла, чирјак, лонац, букара, бешика, дагара, и сл.

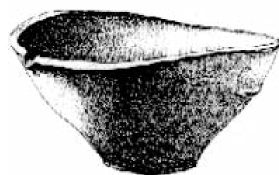
Разноврсно посуђе дијелило се по материјалу од кога је израђено у три групе: земљано посуђе, дрвено посуђе које је и најбројније, бакарно и гвоздено посуђе. Почетком 20. вијека појављује се стаклено посуђе, као четврта врста.

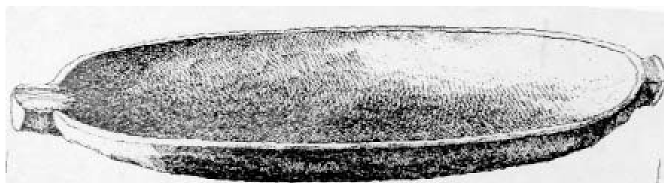
Сл. 193. Букара

Сл. 194. Бешика за новорођенче која је богато украшена

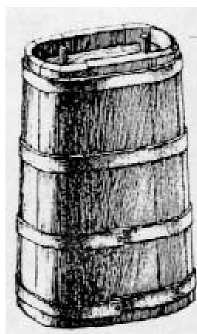
Сл. 195. Здјела

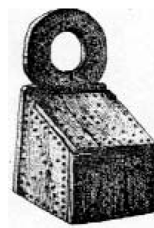
Сл. 196. Карлица

Сл. 197. Лонац

Сл. 198. Вучија

Сл. 199. Соланик

Сл. 200. Столица самотворка, троножац, здјела синија, плоска, кашике и чиније.

Сл. 201. Карлица, соланица, кутљача, лопар и кутија.

Сл. 202. Пријеклад, жерач, сач, котао.

Сл. 203. Столица

Сл. 204. Земљано посуђе

Сл. 205. Ковчег

4. АНТРОПОЛОШКЕ, СОЦИОЛОШКЕ, КУЛТУРОЛОШКЕ ОДРЕДНИЦЕ[64]

4.1. Антрополошке одреднице

Становници западнокрајишких села припадају тзв. динарском типу. Становништво истраживаног простора је све до почетка 20. вијека живјело патријархалним животом, који је значајно утицао на њихове психичке црте.

Људи овог поднебља живог су духа, осјећајни, маштовити, енергични, импулсивни и интелигентни. Материјални интереси код њих нису посебно изражени и потиснути су у други план. Осјећајност, индивидуални и национални понос су доминантни. То је била покретачка снага код њих. Познато је пожртвовање и самоодрицање народа, кроз историју, које је ишло чак до потпуног исцрпљења народа.

Интимно су везани за земљиште, природно окружење, завичај. Највећи дио становништва и данас живи у сталном додиру са земљиштем и природом, са стварношћу живота. Навикнути су на све природне недаће.

То је утицало на њихове физичке особине. Мушкарци су изразито високи, горштачког изгледа, дугих руку и ногу, црне расе, виших и изразитијих јагодица. Свакодневан, напоран рад у неповољним климатским условима, довео је до тога да су снажне тјелесне грађе, као и велике физичке снаге (потврда је запис Шомерета: "Њихов стас је изнад просјечног, и врло је обична ствар сусрести људе високе пет стопа, осам или десет палаца, грађене у сразмјери са њиховим стасом. Као и сви горштаци, Босанци су врло снажни и живе дуго"[65]).

Заједничка им је карактеристика да могу поднијети велике физичке напоре, обављати тешке активности и до дванаест часова дневно.

Жене су обично средње висине, крепкије тјелесне грађе, али изузетне физичке снаге. Обављајући свакодневне послове у кући и радећи и друге тешке пољске послове, биле су стално изложене временским непогодама. Тешке физичке активности, за природно њежнију конституцију тијела, резултирали су нењегованим изгледом, преплану-

[64] Више види, Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* Београд 1966. године, стр. 361 - 375

[65] Митхат Шамић, *Француски путници у Босни на прагу 19. стољећа и њихови утисци о њој,* Веселин Маслеша, Сарајево 1966. године, стр. 264, стопа=32,48 cm; стопа је имала 12 палаца.

лом и огрубјелом кожом. Младе дјевојке су изгледале много старије. На њима су видљиви трагови тешких животних услова.

Осјећа се јака веза са природом и прецима. Чула су им изоштрена, посебно за природне појаве.

Национална свијест и национална задаћа преносе се кроз приче и пјесме, са кољена на кољено. Слободарски дух и самосталност су изразити.

Антрополошка слика споро се мијењала. У истраживаном периоду, није било пуно мијешања становништва. Брачне везе су се остваривале у оквиру једног истог или блиског села. Стопа наталитета је била доста висока. Нажалост, стопа морталитета је била енормно висока. Потомство које је остајало у животу било је веома здраве конституције, вршена је природна селекција.

Дјеца су се веома рано укључивала у живот заједнице. То је развијало њихову отпорност и физичку чврстину. Врло су рано стицали навике и способности за самостални живот.

Вањска конституција људи овог краја је пријатна. Њихове основне одлике су: гостољубивост, велике интелектуалне способности и добронамјераност.

Стваралачка машта и укус изражени су у умјетности, резбарији, ћилимарству, везовима, орнаментици, али и у народном градитељству. Умјетност обликовања животног простора, у складу је са стварним потребама, прохтјевима и навикама. Настојали су да постигну потпуни склад са природом и окружењем, а што је битна одлика и тежња ка “природном човјеку”.

Никад се народ ових простора није мирио са постигнутим. Није подносио неправду, неистину, стално је тежио за бољим, прогресивнијим. Дизао је буне, устанке, револуције. Тешко је страдао на балканској вјетрометини кроз историју. Тужна и трагична историју траје вијековима. Народ је изложен патњама од доласка на ове просторе: дуготрајно робовање под Турцима; потом је усљедила анексија и окупација од стране Аустроугарске Монархије. Први и други свјетски рат донијели су велика страдања најактивнијег дијела становништва. Минула ратна збивања ваљда су посљедње зло које се десило овом народу. Све наведено оставило је велике и трагичне посљедице, лимитирало развој.

На лику људи осјећа се историјска и морална туга. То је директна посљедица неправде чињене кроз вијекове.

Овај народ има право да крене заслуженим путем прогреса, спреман је све да опрости, али не би смио да заборави, јер је платио и сувише велику цијену за своја доброчинства, скромност и гостољубивост у протеклим вијековима.

4.2. Социолошке одреднице

Западнокрајишка села с краја прошлог вијека била су мање заједнице, засеоци, са по десетинама кућа. Распоређени су по рубовима шума, на неплодном земљишту у завјетрини. Намјера градитеља је јасна - да заштити обрадиво земљиште, а и да заштити грађевине од утицаја јаких вјетрова. Становништво је живјело у разбијеном типу села, а чинили су их групе инокосних породица, задруга.

То је најкарактеристичнија одлика друштвене организације на истраживаној територији. Често су житељи једног засеока били у крвном сродству.

Више села на одређеном подручју гравитирало је одређеном централном мјесту, већем селу, вароши са више становника. Ту се налазила трговина, ковачка и друге занатске радње, а послије су ту грађене школе, амбуланте, канцеларије локалне управе... и сл.

То су први трговинско-привредни и културни центри, а понекад и административни. Становништво се претежно бавило сточарством (овчарством и говедарством, а на ушћу Врбаса у Саву и по ободу Мотајице, свињогојством - одатле и првобитни назив мјеста на ушћу Врбаса у Саву, Свињар). Већи дио земље је, ипак, под пашњацима и ливадама, са којих се скупљало сијено за зимску прехрану стоке. Обрађиван је само мали дио, уз окућнице и погодније њиве у равници (уз ријеке Саву, Врбас, Босну, Укрину, Усору). Те су површине засијаване пољопривредним културама које су неопходне за годишњу прехрану домаћинства (поврће: кромпир, купус, пасуљ, и житарице: пшеница, јечам).

Велики дио сопствених потреба сељаци задовољавају производима који сами производе, а само мањи дио путем размјене.

Домаћинство представља велику патријархалну породицу, задругу. Чине је чланови неколико генерација, које воде поријекло од истог претка. Домаћинством управља домаћин куће, искључиво на основу свог ауторитета.

Старјешина је члан који има најбољи углед, односно неко ко се одликује изузетним моралним и интелектуалним способностима, или најстарији мушкарац. Њега сви слушају, противно првобитним обичајима код племена, гдје се тражило јунаштво. То је разумљиво, јер је племе било ратничка заједница, а задруга је заједница створена за мир, из потребе за бољим животом. То је породична установа, односно економска група, неопходна за живот. Само је многобројна задруга могла да искористи разне изворе и обезбиједи минимална средства за

живот. У оквиру заједнице, производили су довољно за живот, али су правовремено испуњавали све обавезе према феудалцу.

Унутар домаћинства на селу постоји природна подјела рада, по полу, старости и физичкој снази. Подешава је старјешина, уз пристанак осталих, према годинама способних чланова заједнице.

Ритам радова зависио је од природе. Подешен је према природним временским периодима.

Унутрашњи контакти су углавном духовне природе. Породице су патријархалне, те је доминантна улога кућног старјешине, оца.

Унутар задруге постоји усмени закон по коме се зна шта треба, а шта не треба да се чини.

То је добро утврђен морални систем, са јасним нормама и обичајним правилима.

Закључак је да задруга није била примитивна организација, него патријархални облик који је имао свој јасан развитак. Разводи бракова и брачно невјерство били су веома ријетки. Узајамна наклоност и међусобно економско помагање били су изражени.

Љубав и поштовање између чланова задруге, као и њихова солидарност, за свако су дивљење. Осјећајност и љубав проширују и ван круга задруге. Спајају се, побратиме у крвну везу до смрти. Посебно је истакнут значај кумства. Постојало је и економско повезивање између задруга, путем заједничких радова на селу, а кроз радна позајмљивања.[66]

Становништво је претежно српско - православно. Везано је за своје обичаје, навике и културу. Специфичност за територију Крајине је особито поштовање предака, обичај слава, а родбинске везе су истакнуте и веома јаке.

4.3. Културолошке одреднице

Култура се темељи на традицији и предању. Крајишници говоре ијекавицом, са доста локализма и образаца.

Религиозни су, али нису потпуно везани за цркву. Вјерске обреде углавном врше у кућама, а у цркву одлазе у вријеме одређених вјерских празника и крсне славе.

Пјесме и игре су локалне. Народне пјесме се пјевају у више гласова, посебно мушкарци, посебно жене.

Основни инструменти су гусле, дипле, свирала и хармоника. Уз хармонику се игра и народно коло, а уз гусле се пјевају народне пјесме,

[66] Више види, Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва - Социологија сељачких радова,* Српска академија, Посебно издање, 1983. године, стр. 419-447.

обично у зимским вечерима.

Породични људи се скупе у једну кућу, око огњишта, на сеоско сијело (прело), гдје се, уз обављање одређене привредне дјелатности, друже и пјевају.

Омладина се посебно окупља, пјевају пјесме, свирају на фрулу, гусле и хармонику. Играју се друштвене игре, склапају везе између младића и дјевојака. Посебно су занимљиви сеоски вашари, или зборови. Одржавају се увијек на истом мјесту и у исто вријеме. Везани су за вјерске празнике, то су славе мјеста. Зборови имају и велики привредни значај. Културно су најзанимљивији. Људи се забављају, размјењују искуства. Прела и забаве су још једини начини кориштења слободног времена.

Морал и обичаји су тијесно повезани. Кршење моралних и обичајних норми изазива јаку осуду која дуго траје. Преносива је чак и на породицу онога који је прекршио. Брачне везе су у прошлости често наметане од стране родитеља.

4.4. Навике, потребе и прохтјеви

Становници Крајине су оскуднијих потреба, ограничених интереса и устаљених навика. Скромни су и рационални, самоиницијативни и веома инвентивни.

То је видљиво на изграђеној култури становања и самој организацији стана. Са минималним захтјевима, уз минимална средства, рационалном конструкцијом, формирали су сопствени стамбени образац, задружни стан. Унутар њега сви чланови су задовољавали своје потребе, прохтјеве и навике. Све су грађевине у хармонији са окружењем, а уз све то становници су успијевали да живе и богатим друштвеним животом.

Скромне, сврсисходне, крајње рационалне потребе, задовољаване су минималним прохтјевима и устаљеним навикама. Дуги низ година то је била главна одлика у градњи и обликовању стамбеног простора на истраживаној територији.

Природно навикнути на скромност, људи овог поднебља нису имали претензија да кроз истицање димензија и волумена грађевинама дају значај.

Навикнути су на рационалност, економичност и функционалност.

Задружни стан са свим грађевинама унутар њега прилагођен је природним условима на терену, амбијенту. Кућа са стрмим четвороводним

ним кровом, била је доминанта и центар, али се није наметала и одурала од окружења.

Кориштење природног нагиба терена, богатство диспозиционог, просторног и конструктивног израза, дало је печат коначном облику грађевина народног неимара.

Све грађевине у оквиру стана ничу и стапају се са природним окружењем. Локацијски су распоређене тако да побуђују јединство облика и израза.

Из даљине, заселак се доима као нетакнути природни амбијент. Тешко се назиру трагови грађења. Таквом интервенцијом у простору, по принципу: "погледај, уважи и уклопи се", градитељ, у ствари, враћа дуг природи.

Ствара складне и људски прихватљиве грађевине, у којима задовољава своје потребе, прохтјеве, навике, и успјешно функционише унутар сложеног организма задруге.

Данас се, нажалост, о томе мало води рачуна.

4.5. Распад задруге

Задруге су патријархалне породичне заједнице живота које су оствариле велики утицај на развој традиционалне градње. Само је тако увећана снага и моћ заједнице могла одговорити великим апетитима феудалаца. То је директан одговор на тешке друштвене прилике, а њихов настанак је везан за потребу живота, рада, постанка и опстанка.

Овакав облик породичне организације одржао се све до аграрне реформе 1918. године, када је почео њен брзи распад, истовремено са цијепањем и мобилношћу сеоског посједа.

Послије другог свјетског рата долази до интензивнијих промјена у сеоским устаљеним потребама, навикама и прохтјевима. Промјене су видљиве на економском, културном и социјалном плану. Миграција становништва у градове постала је изразитија. Млади одлазе на школовање у град и не враћају се назад у село. Напретком комуникација знатно су подстакнуте и интензивиране миграције.

Нарасла економска моћ села и повећани прохтјеви мијењају навике. Распадају се велике сеоске породице, задруге.

Разлози за диобу задруга били су различити.

Диоба се могла извршити за жива оца, ако он то предложи. У том случају, покретна и непокретна имовина се дијели на једнаке дијелове. На старом огњишту остаје отац и неудате кћери. Послије очеве смрти, његов дио насљеђује мајка, па се тек послије њене смрти, све се дијели насљедницима на једнаке дијелове.

Дијели ли се, пак, задруга послије смрти родитеља, браћа одлучују хоће ли наставити задружни живот са новобираним старјешином, или ће се дијелити. Диоба се врши према мушким члановима. Сестре имају дио и не морају га се одрицати у корист браће. Неудате сестре по договору остају код браће. Удовица при диоби има право на мужевљев дио. Нема правила ко ће остати на кућишту. Може се догодити да два брата остану на огњишту, у истој кући. У том случају се у кући ложи и друго огњиште, пошто се кућа претходно прегради.

Код диоба се понекад дешава да се браћа не сложе око границе имања. То су рјешавали на тај начин, да онај што се не слаже, мора пронијети границом *бус земље* на глави. Поступак је да се комад земље постави на главу и тамо гдје он стане, поставља се камен међаш. Велика је срамота и гријех онога који носи бусен ако неправилно одреди границу, јер сви гријеси падају на његову душу.

4.6. Прекид са традицијом

Народно градитељство почело је нестајати са ових простора већ крајем 19. вијека. Анексија БиХ од стране Аустроугарске само је додатно поспјешила започету активност. Нагли скок изазван индустрализацијом и израженим друштвеним раслојавањем, довео је до оспоравања вриједности народне архитектуре. Друштвено условљена и стимулисана трансформација, раскид са традиционалним моделом живота, покидао је архитектонско-урбанистички модел градње и живота на селу. Долази до првих раслојавања. Динамичан и складан организам задружног стана озбиљно је уздрман. Удобан и топао простор, који је нудила стара организација, брзо је нестајао. Присан однос човјек-грађевина-природа, препун међусобних зависности и условљености, уз потпуно разумијевање, вјештачки је покидан.

Разуђени организам задружног стана пружао је сељаку, у пуној мјери, услове за живот и рад. Зато је народно градитељство успјешно одолијевало разним ударима, све до 60-тих година прошлог вијека.

Немилосрдан налет повећаних економских и друштвених потреба, уз модерна кретања, уништио је народно градитељство. Нарасла економска моћ људи који су се враћали са привеменог рада у иностранству (а било их је доста), негативан утицај града који је развојем саобраћаја постао ближи, значајно су утицали на прекид традиционалне градње. Незаобилазни су и утицаји сусједних култура.

Покидана је чврста и вијековима изграђивана веза са народном градитељском традицијом. Нагло нестајање и неуважавање аутохтоне

архитектуре уступа мјесто новој, безименој и безличној градњи на овим просторима. Материјална надградња, која је пратила укупна друштвена кретања, увела је нерационално понашање у свим областима, па и у градитељству.

Нови обичаји, велика сеоска славља, славе, свадбе, испраћаји у војску, гутају велике суме новца. Жеља за престижом и глад за материјалним добрима, резултирали су, у области становања, градњом предимензионисаних, нефункционалних грађевина. Основна сврха је истицање имовинских статуса власника. Куће су обликовно неприхватљиве и недопадљиве, и настоје по сваку цијену да игноришу градитељско насљеђе прошлости.

Распадом задруге почиње градња само једне стамбене грађевине - куће. Уводе се нови грађевински материјали, мијењају се конструктивни системи. Сеоска кућа опонаша градску и не уважава потребе, навике, прохтјеве, те позитивне принципе традиционалне градње. Што је још горе, из града се копирају, по сопственом нахођењу и процјени, често лоши и обликовно неприхватљиви елементи амбијенту. Занемарује се функција, локација, окружење. Напушта се неписано правило рационалне градње на селу. Не штеди се ни простор, ни материјал. Нови, модерни материјали развојем транспорта лако се допремају и постају доступни на свим локацијама. Нови, непровјерени материјали често су непримјерени природном окружењу, што условљава напуштање изворних, природних материјала са локације.

Заступљена је модерна организација простора, скупа опремања, опште благостање, и не покушава се прилагодити развојним потребама породице. Често се дешава да се куће преносе из поднебља у поднебље, блиједо копирају. Нико више не води рачуна о функцији, конструкцији, обликовном изразу, локацији, амбијенту и окружењу.

Заборавља се људско мјерило и куће губе своју присност и намећу се величином.

Вјештачки материјали, супротно амбијенту, праве лажну пластику грађевине, опонашајући стилове прошлости.

Неславан крај народног стваралаштва и удар модерне, условили су да све што се данас гради на селу и у граду, не припада са сигурношћу народној градитељској традицији.

Доказ снаге и моћи огледа се димензијама грађевина, броју спратова и импозантним волуменима. Разни вјештачки материјали, све до пластичне ламперије, у простору нетакнуте природе села, дјелују сабласно.

Докле све може ићи људска недосљедност, видљиво је у селу Панићи, удаљеном 54 km од Теслића. Ни данас се овом селу не може прићи аутом (јер је удаљено од регионалног пута, који готово нико не одржава, а 14 km је готово потпуно неприступачно). У прелијепом амбијенту подвлашићког села и у нетакнутом природном окружењу, на највишој коти, доминира троспратна кућа, импозантних димензија. *Материјал за њу је донесен на самарима*, похвалише се мјештани. Данас у кући нико не живи, јер кад су је изградили, браћа су се завадила, те родитељи у њу неће, сматрају да је проклета. Радије живе у малој, скромној брвнари поред ње. Нисам је фотографисао да не бих овјековечио непримјерену људску активност која граничи са глупошћу.

Просторна удаљеност појединих подручја спријечила је разне утицаје, тако да и данас имамо могућност да пронађемо, у амбијентима нетакнуте природе, аутентично народно градитељство.

5. ИСКУСТВА ПРОШЛОСТИ И САВРЕМЕНА ПРАКСА

Искуства из прошлости пружају нам различите путеве и приступе градитељском насљеђу. Прошлост је увијек онаква какву је "сами спознамо". Не смијемо традицију свести на "превођење историје" и копирање обликовних елемената, то би било формално и лажно реафирмисање насљеђа.

Анонимно градитељство треба да послужи као *"инспирација новим генерацијама"*, или како рече Виоле ле Дик: "...умјетности прошлости треба најприје разумјети, затим се њима надахнути и из њих извлачити само оно што је у вези са временом у којем живимо".[67]

Морамо сучелити вриједности "традиционалног" са "данашњим мјерилима и вриједностима" да бисмо трасирали исправан пут у будућност. Не смијемо изгубити из вида чињеницу да "...градити значи сарађивати са земљом; ставити људски печат на предео који ће тиме бити измењен за вечита времена..."[68]

Анализирајући и утврђујући друштвену, културну и умјетничку вриједност народне архитектуре, неопходно је наћи начин и средства да је заштитимо и сачувамо.

Послије другог свјетског рата брзо смо се "отварали" према Европи. Страни утицаји, наглашен интернационални стил модерне, и наша жеља да што прије будемо "модерни", нису дали снаге и времена да правилно оцијенимо и вреднујемо садржајне квалитете народног градитељства.

Брзо и олако подлегли смо страним утицајима. Напросто смо се такмичили да чим прије заборавимо вијековима стварано градитељско искуство ових простора. Без размишљања, непримјерено, "копирали смо страна искуства."

Модерна архитектура је негирала традицију. Истовремено, док је брисала особеност поднебља, занемаривала је стварање под соп-

[67] Op. cit. Viole–le–Duc, Entreiens... стр. 304-305 "Није за умјетнике довољно да се диве умјетностима прошлости; копирати их, било би отворено признање немоћи; треба их разумјети и надахнути се њима, наћи ослонце примјењиве у времену у коме се живи, и у историјским облицима видјети само и једино израз идеје времена. Ниједна форма за коју није могуће објаснити њене разлоге, не може бити лијепа. А што се архитектуре тиче, сваку форму коју не доноси њена структура треба одбацити."

[68] (Магерит Јусенар: *Хадријанови мемоари*), Овим ријечима је започео своје излагање Бранислав Миленковић, *Анонимно градитељско искуство и данашња пракса,* на Саветовању о заштити споменика народног градитељства, одржаном 27-30. септембра у Титовом Ужицу, 1983.године. Рад је објављен у Зборнику радова са Саветовања, Друштво конзерватора Србије, 1984. г, Београд, стр. 145 - 148.

стпвеним небом, заборавила специфичности, те узрочно-посљедично негирала значај архитектуре данашњице.

Свједоци смо раскида са прошлошћу, који је започео још у 19. вијеку, а наставио у 20. вијеку. Свуда око нас пројектују се и граде бескарактерне стамбене групације, доживљавајући велике трансформације, губећи традиционални израз и симбол куће.

Друштвено усмјерено урбанистичко планирање и уређење простора у нашим селима, у најбољем случају може се дефинисати као промашена организација која је неусаглашена и непримјерена тренутку, резултирала је хаотичном изградњом села и приградских насеља, деградацијом окружења и животне средине.

Криза планирања огледа се у: обликовању, материјализацији, организацији живота, рада, неадекватној просторној организацији села, те неуважавању здравог народног духа. На истраживаној територији, послије минулог рата, имамо сличну ситуацију, као и прије 50-ак година.

Неопходно је одговорити на питање: *како је тренутно?* Тешко је поратно стање, сваки трећи становник је избјегло или расељено лице. Нажалост, и данас се на терену раде разне импровизације у циљу смјештаја избјеглих и расељених лица и повратника. Недостатак финанцијских средстава условљава најнужнији смјештај. Зато, без обзира на то да ли се ради о адаптираном стану унутар приземља вишеспратне грађевине или о новим грађевинама скромних димензија, обликовања, груписаним на одређеним локацијама без адекватне инфраструктуре, генерално гледано, не рјешава се интегрално ратом опустошен и девастиран простор. Свакодневно се сусрећући са ратом девастираним окружењима, подсјећамо се минулог ратног времена.

Сл. 206. На слици видимо како изгледа ратом девастирана кућа у околини Брчког, као и непосредно окружење око грађевине прије санације.

Сл. 207. Видимо како изгледа иста кућа послије санације. Послужила је за смјештај једне породице (у нивоу приземља, као најнужнији смјештај). Истовремено се види девастирано (уклоњено) природно окружење. Трагови рата и даље су видљиви (перципирају се) на грађевини. Неминовно нас подсјећа на минуло ратно вријеме.
У ствари, не рјешава се интегрално ратом девастиран и опустошен простор.

Изградња на селу и приградским насељима кроз дужи временски период је друштвено неконтролисана. Укидањем урбанистичког реда, из Закона о уређењу простора[69], планирање на селу остало је потпуно нерегулисано, па самим тим и неорганизовано, хаотично препуштено самовољи појединаца.

Организацијом куће и дворишта у селу ни данас се нико не бави. Све што се гради на селу и приградским насељима, остаје најчешће неевидентирано и неанализирано. Нагомилани проблеми у насељима рјешавају се у поратним годинама, на просторима појединих оштина, тако што им се дозвољавају све могуће опције и концепције у изградњи. Линијом мањег отпора примјењује се принцип "дај му шта треба", значи по прохтјеву, а не по плану, односно стварној просторној могућности.

Посљедица тога је стални конфликт у простору, нелогично, нестручно и доста хаотично стање уређења територије.

Становници Крајине, незадовољни амбијентом живљења, присиљени су да нову архитектуру осуђују и доживљавају, као непромишљен акт насиља у простору. Крајишници су присиљени да поред девастираног простора, на преосталом дијелу нетакнутог природног окружења свакодневно перципирају грађевине непримјерених облика и стилова. Грађевине разних квазистилова дјелују сабласно у простору. Хаотично разбацане, без реда и смисла, у природном и изграђеном окружењу, чине нас нервозним, буде осјећај нелагодности, те просторе насеља доживљавамо као туђе, неприродне и непријатне.

Подсјетићемо се ријечи професора Бранислава Миленковића који је 1983. године записао: "Према нашем данашњем схватању о уделу архитектуре у обликовању човековог оквира живљења, супротном од

[69] *Закон о уређењу простора,* "Службени гласник Републике Српске број 19/96"

онога који у завршеним моделима простора види разлоге дубљих животних промена, анонимно градитељско искуство нуди многе значајне закључке, чије је претварање у теорији простора, о схватању простора, представља реалан дневни и дугорочни задатак. Свакако да је тежи део овог питања како спровести овај посао"[70], са чиме се у потпуности можемо сложити.

Урбанизам је често схваћен и у пракси реализован као "процес одузимања" плодне, обрадиве земље за развој насеља, саобраћајница.

Резултат тога је проблем превелике концентрације становништва на малим просторима. Неадекватан је инфраструктурни мобилијар, насеља су окресана од неопходних садржаја за рекреацију, недостају пратећи садржаји, неусаглашене су потребе, јављају се међусобно штетни утицаји и девастација природног окружења. Доминација нове архитектуре, сиве једнобојности, непривлачности, непрепознатљивости форме, насилнички доминирају и стварају психичке проблеме људима у окружењу.

Напредак урбанизације мора бити симбиоза техничке и природне средине. Развој друштва, посебно на селу, мора очувати принцип природности, гдје доминантну улогу има човјек, као природно биће, са другачијим, цивилизованим односом.

Да бисмо правилно креирали будућност, морамо познавати и правилно вредновати прошлост. У човјекову свијест је дубоко урезано памћење о традицији.

Као одговор универзализму архитектонских и урбанистичких модела, морамо понудити креативно транспортовање вриједности народног градитељства, с циљем изграђивања континуитета, особеног обрасца, регионалног архитектонског израза и културног индентитета.

[70] Бранислав Миленковић, *Анонимно градитељско искуство и данашња пракса,* Зборник радова са Саветовања о заштити споменика народног градитељства, одржаног 27-30 септембра 1983. године, Друштво конзерватора Србије, Београд 1984. године, стр. 148

5.1. Градитељ и типски пројекат

Народни градитељ је у принципу градио кућу за себе. Основна сврха је задовољење потреба породице. То је један од разлога који су утицали на организацију, функцију, обликовање и квалитет грађевина. Градитељ је познавао потребе, сопствене могућности и прохтјеве. Свакодневне активности корисника везане су за земљу и непосредно окружење. Саживио се са природним појавама, познавао је ћуд природе, анализирао је и примијенио у градњи.

Био је свакодневно суочен са природним законитостима, са стварношћу живљења. Градитељу је дат јасан задатак - очувати хармонију у природи и породичној заједници, по сваку цијену.

Развој градитељства био је успорен, али су и утицаји били ограничени.

Резултирали су једноставном, приземном архитектуром у мјерилу човјека. Истовремено је морала бити потпуно уклопљена у окружење.

При градњи су уважавани сусједи, а градитељ им је указивао дужно поштовање. Све што би му евентуално могло сметати, није желио да учини сусједима. Није му ни на ум падало да сусједима ускрати право на видик, поглед на ријеку, сунце...

Тражио је и проналазио услове за мир сваког члана задруге, и поред живота у колективној заједници. Формирао је засебно интимно (источно) двориште. Додатно га је оплеменио обиљем воћа, а које је имало функцију заштите интимности породице, очувања домаћег мира, као и сврсисходно обиље разноврсног воћа, свих годишњих сезона, као дар гостима - посјетиоцима и многобројној породици.

Извршена је сврсисходна и добра припрема за улаз у кућу и вајате.

Грађевину за госте зналачки је дислоцирао на улазу у насеље. Направио је довољну дистанцу да се не би реметио домаћи мир.

Архитектура задружног стана преставља физички оквир прилагођен очувању породице.

Градитељ шездесетих година минулогог вијека нашао се у великим проблемима и дилемама. Универзалне вриједности у друштву биле су пољуљане. Породица је постепено занемаривана.

Знатно убрзан друштвени и технолошки развој узели су свој данак.

Појавили су се нови материјали, од којих пуно вјештачких.

Робноновчана размјена је произвела вишак. Новостечена вриједност у вишку утицала је на ненамјенско трошење и инвестирање, а посебно плодни услове нашли су се код изградње грађевина.

Развој транспортних средства омогућава брже, лакше и свакодневне миграције. У селу се граде привремена станишта, у виду викенд-насеља. Ничу бројна сателитска, приградска насеља. Најчешће су грађена мимо закона, бесправно, без стварних потреба и перспективе. Код градње се не уважавају традиционални принципи, стварне потребе и не води се рачуна о привредним активностима, саобраћајним везама, инфраструктури...

Градитељ је неук, необразован, затрпан информацијама и утицајима. Пружила му се прилика, али и могућност (повећан стандард привременим радом у иностранству), да у циљу подизања сопственог стандарда копира пројектна рјешења из града и иностранства по сопственом нахођењу.

Димензијом и волуменом куће такмичи се са сусједом. Жеља за самодоказивањем по сваку цијену побуђује жељу за заклањањем видика. Све то истовремено ствара несклад са окружењем и природом, о којој нико не води рачуна.

Обиље нових материјала, често неиспитаних и непримјерених окружењу, доприносе укупном шаренилу декора. Уништавају се прелијепи природни крајолици.

Становници села ангажују приучене и неуке градитеље, које у ствари нико није ни покушао образовати и упутити. Они граде по шаблону, без размишљања, копирају "већ виђено". У помодном стилу модерне и искуства "на Западу", приучени мајстори и покондирени становници стиде се традиционалне градње. Не схватају њене вриједности и поруке, већ по сваку цијену праве нешто ново, модерно, јер сматрају народну архитектуру за нижу вриједност, преживјели старомодни стил.

По самосталном нахођењу бирају и прилагођавају разна типска рјешења. Не размишљајући о амбијенту и локацији, смјештају грађевине расуте по терену, без реда, стварних потреба, функције. Тако разбацане грађевине у виду хаотичне композиције напросто ничу на све стране.

Неоспорна је чињеница данас, да ћемо већину изграђеног (у задњих 40-так година), у нашим селима, већим дијелом, и то врло брзо, морати санирати.

У циљу прогреса, неопходно је хитно заштитити земљу и простор од неквалификованих и неуких градитеља, као и од људи са великим апетитима и финансијским могућностима. Стицање искустава на

сопственим грешкама, изградњом непримјерених грађевина, скупо је коштало инвеститоре, али је оставило и велик ожиљак у животној средини.

Са ове дистанце тешко је схватити како јасне поруке и хуманистичке форме анонимне архитектуре нису могле утицати на савремено градитељство, те нису дале адекватан резултат.

Организација простора задружног стана слиједила је начин живота и функционисање заједнице, али није оставила трага у новим концептима. У потпуности је занемарено уважавање услова мјеста. Пажљивом одабиру грађевинског материјала није поклањана потребна пажња. Илузорно је онда говорити о композицији груписаних облика у насељу (засеоцима), о складном и хармоничном односу грађевина унутар цјелине.

Потребно је зауставити анархију индивидуализма, неконтролисано уништавање пољопривредних површина, природних резервата, водотока, изградњу привремених станишта, опасних погона, загађивача, по сваку цијену. Већи дио тога је заснован на немару и неорганизованости друштва, али и неадекватној опремљености, лошем кадровском потенцијалу, као и у области израде и примјене легислативе.

Морамо помоћи неуком градитељу, у квалитативном смислу, да код размјештаја просторног планирања, пројектовања и изградње постигне оптимум. Треба да успоставимо контакт, понудимо адекватна рјешења, без разбацивања и надметања, рационално, сврсисходно и функционално, сходно стварним потребама и у складу са логиком живљења.

Мора се упутити јасна порука "стручњацима" за које важи теза "све креће данас од мене", на сљедећи начин:

Знате ли да је неко стварао и прије вас? Откуд вам право да самоиницијативно и безосјећајно обликујете простор за друге? Јесте ли свјесни да их тако унесрећујете, приморавате да живе тамо гдје ни ви вјероватно не бисте жељели да живите? Покушајте наћи људску мјеру за све. Пројектујте за човјека. Са природом и окружењем успоставите уравнотежен, функционалан, обострано користан и компромисан однос. Развијајте се и градите, али са мјером, а не на штету других.

"Само је један простор за архитектуру важан и одлучујући - сам живот и конкретни људи око нас. Кад то прихватимо - имамо право на сваки експеримент и на свако тражење. Кад је човек на раскрсници, мора дубоко промислити пут и спремити се за онај одабрани".[71]

[71] Ранко Радовић, *Врт или кавез,* Студије и есеји о граду и архитектури, Прометеј, Нови Сад 1995. године стр. 151

5.2. Искуства градитеља

"Приземан хоризонт" као начин живота и рада код народног градитеља се манифестовао у развојним облицима, куће и осталих грађевина унутар задружног стана. Просторни развој куће кренуо је прво по вертикали, надоље, коришћењем стрмине терена. Рано се и сврсисходно појавио простор под собом у кући (остава, изба, магаза).

Градитељ се код изградње простора испод собе сусрео са одређеним проблемима. Требало је истовремено ријешити бројне захтјеве: добити довољно функционално корисног простора, заштитити брвна, све то квалитетно садржајно повезати и правилно диспозиционо уклопити. Уз све то требало је уважити принципе народне архитектуре, уклапајући их на заданом мјесту, на својој земљи. То су били лимитирајући и ограничавајући условi које је тешко рјешавао.

Пут који је пређен до правилног диспозиционог распореда и функционалног кориштења, дуготрајан је и занимљив. Градитељ је изградио осјећај за окружење, као појединац, стваралац, лако је уочавао је грешке.

Развојна способност градитеља је да постепено преобликује и прилагођава мотиве и отклања уочене грешке.

Модификацијом већ створеног, по принципу: "гледај, уочи, уважи, отклони, поштуј и уклопи се" долази до постављеног циља.

Проведеном анализом на примјерима у селу Велики Брич код Теслића, дат је слијед активности како је довитљиво и спретно народни градитељ рјешавао тај проблем.

Сл. 208. На слици је видљива класична дводијелна брвнара са избом под собом у селу Велики Брич. Карактеристичан је детаљ узиданих борових брвана на зиду избе. Колико је то лоше рјешење види се најбоље из детаља у прилогу лијево. Тако уграђена брвна су под сталним утицајем атмосферилија и брвна брзо пропадају и труну. У детаљу и пресјеку се види како су уграђена брвна у зиду избе изложена вањским утицајима и брзо пропадају. Занимљиво је да је народни градитељ уочио сопствену грешку. Из сљедећих прилога види се како је рјешавао тај проблем на терену по принципу "примијети, размотри, уважи и отклони."

Сл. 209. На слици (детаљ зида избе) се најбоље види колики је то већ напредак направио народни градитељ када је брвна избе ослободио до пола. За сваки случај замијенио је и материјал (у детаљу се виде храстова, дуготрајнија и отпорнија брвна). Међутим, још су увијек доња брвна изложена атмосфери и заробљена насипом земље (процјеђивање и даље шкоди доњим брвнима и угрожава их).

Сл. 210. Народни неимар сада долази на идеју да подигне камени зид (познат у народу као сухозид) уз који прислања брвна избе. На тај начин прави једну врсту тампона, заштите дрвених брвана. Настоји ријешити проблем процјеђивања и брзог пропадања брвана избе уз тло; ствара једну врсту хидроизолације.

Сл. 211. Овдје је народни градитељ достигао виши степен у диспозиционом развоју (избе)- простора испод собе. Сврсисходно је простор испод собе подијелио у два дијела. Ријешио је проблем процјеђивања и труљења брвана (њихово брзо пропадање). Уједно је добио још један нови простор за вишенамјенско кориштење. У пракси су то разни типови остава, качара и слично том каменом дијелу, док је други измакнутни дрвени дио најчешће у функцији мљечара.

Сл. 212. На слици се види диспозиционо развијенији и функционалнији тип у кориштењу простора испод собе. Мало је неуобичајен, јер се у избу улази са чела, што није био чест случај. Градитељ је зато над улазним вратима направио засебан кров који сврсисходно штити улаз. Појављује се наткривени тријем за улаз у кућу као нови диспозициони елемент. У овом случају градитељ је тријем функционално и сврсисходно искористио и у приземљу (за оставу каца, качару).

Сл. 213. Диспозиционо је ово најразвијеније рјешење простора испод собе. Народни градитељ овај простор користи потпуно рационално, функционално, али и вишенамјенски, сврсисходно и практично. Једноставно врши објединивање наткривеног простора тријема са простором испод (избом) и функционално га користи. Дрвени издвојени дио кориштен је обично за мљекар. Други непосредни дио уз мљекар и већим дијелом у сухозиду од камена намијењен је за вишенамјенску оставу. Оно што је посебно карактеристично је то да је све то функционално и обликовно заштитио тријемом преко којег се уједно улази у кућу. Сврсисходно наткрива оба улаза у просторе избе.

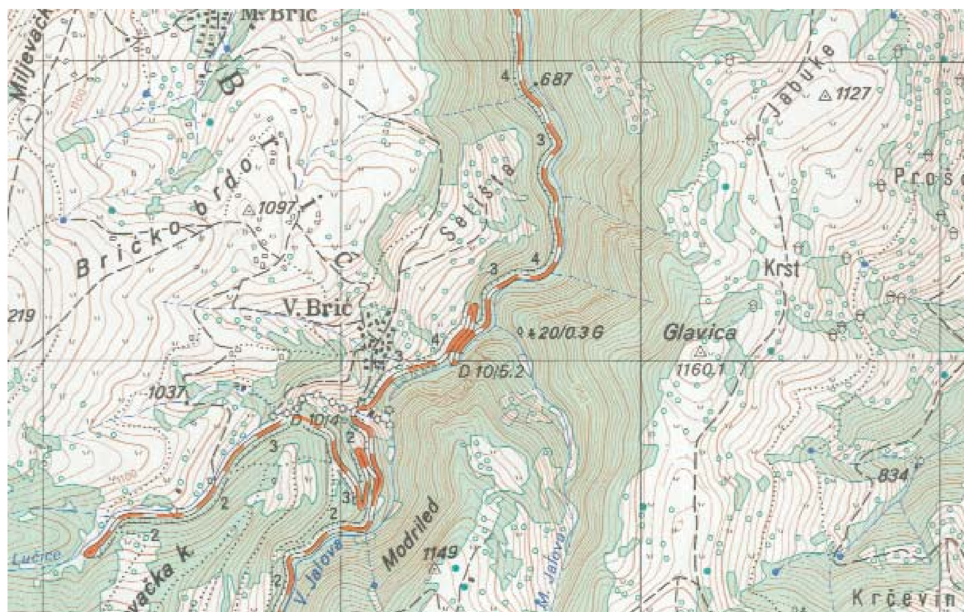

Сл. 214. Да је најразвијенији тип кориштења простора под кућом (собом) стварно практичан и функционалан, говори нам доста и слика на којој се јасно види да се исти примјењује и данас у засеоку Тривуновићи, само што је данас добио конзолни истак у сврху заштите брвана оставе (умјесто крова). Цијело приземље је благо истурено изнад избе. Имајући у виду све до сад изложено, види се поступак и начин како је народни градитељ поступно уочавао и на крају успјешно рјешавао постављени задатак по принципу: "види, спознај, унаприједи и примијени", а што би била јасна порука и данас.

Сл. 215. Исти принцип је кориштен у прошлости у околини Бањалуке а што је видљиво на слици.

Сл. 216. Шира локација села Велики и Мали Брич

Сл. 217. Поглед на село Мали Брич; десно је видљива девастација цијелог насеља и окружења.

Сл. 218. Кућа и кошара одлично су уклопљене у услове локације, стање данас у општини Теслић.

Сл. 219. Поглед на кошаре распоређене по пашњацима између села Мали и Велики Брич.

6. БРВНАРЕ ИЗ ОКРУЖЕЊА И УТИЦАЈИ

6.1. Поређења са брвнарама на простору СРЈ

"Нема разлике између старовлашке брвнаре и брвнаре у Западној Босни, грађене по ободима крашких заравни у широј околини Дрвара, у Имљанима или Змијању. Осим основне конструкције, која је код свих брвнара иста, нема разлике ни код просторне организације куће. Исти је начин на који се распоређују зграде на кућишту, као и састав бројних зграда подигнутих око куће. И конструктивна решења су истоветна, нарочито крова, начин покривања, па чак и таква појединост да су нагиби страна неједнаки".[72]

Цвијић мисли да је: "динарска (...) брвнара, дакле, дом шумских крајева, па била чиста или полубрвнара - получатмара. Иако има обласних разлика у типу брвнаре, оне нису од великог значаја".[73]

Имамо ли у виду горе изнесено, стање профаног градитељства је потпуно јасно.

Остају отворена питања: *Како се због велике дистанце, непроходних путева, независно дошло до истих спознања, на различитим просторима? Да ли је било утицаја, ко је на кога утицао, какви су ти утицаји, каква су била кретања? Је ли се дошло до истих спознања у сличним условима, у одређеним временским и социјалним условима развоја?*

Код сакралног градитељства цркава брвнара, Доброслав Павловић констатује: "Ако бисмо одстранили звонаре као архитектонски елемент који је, уосталом, настао тек много доцније, могли бисмо на основу изложеног поређења констатовати да се дрвене цркве у Босни и оне у Србији међусобно не разликују, како по условима развитка, тако и по архитектури. Можемо их слободно уврстити у исти тип црквених грађевина и посматрати их у том погледу јединствено, иако су, можда, цркве брвнаре у Србији достигле лепше облике".[74]

Није захвално коментарисати закључке до којих је дошао уважени професор Павловић, међутим пожељно је упутити на чињеницу да аутор вјероватно није био у прилици да се упозна са свим дрвеним храмовима на истраживаном простору, те посјети и истражи храм у Палачковцима.

[72] Ранко Финдрик, *Динарска брвнара*, Сирогојно 1998.године, стр. 7
[73] Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922 године, стр. 284
[74] Доброслав Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, Београд 1962. године, Завод за заштиту споменика културе, стр. 93

Скромна дрвена црква мало је ремек-дјело анонимног ствараоца на истраживаном простору. Пажљивом анализом, несумњиво се да закључити да је ниво развоја сакралног градитељства у дрвету био на завидном нивоу.

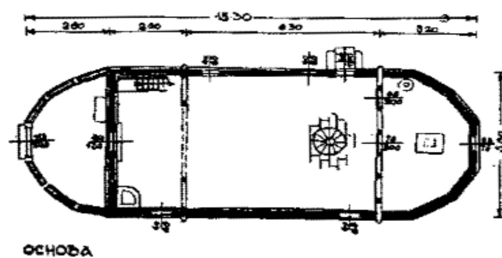
Не смијемо заборавити ни вјеште дружине дрводјеља из околине Сребренице, чувене "Осаћане", који су дали и печат градитељству Западне Крајине, али и истакнути допринос градитељству у дрвету на простору Шумадије. Искуства су се, дакле, прожимала.

Упоредимо ли храм у Палачковцима са дрвеним храмовима у Србији, не можемо се ослободити утиска да су у погледу обликовања, конструктивних рјешења, смјелости, декорације и функције, на завидном нивоу у односу на цркве брвнаре у Србији.

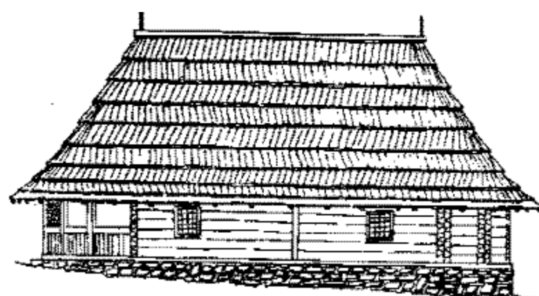
Слиједе поређења обликовања, архитектонских рјешења и коментари.

Сл. 220. Црква брвнара у Гораждевцу, крај 18. вијека.

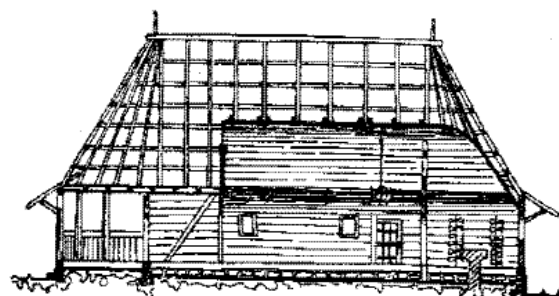

Сл. 221. Црква у Брзану - основа.

Сл. 222. Изгледи и пресјеци цркве у Брзану.

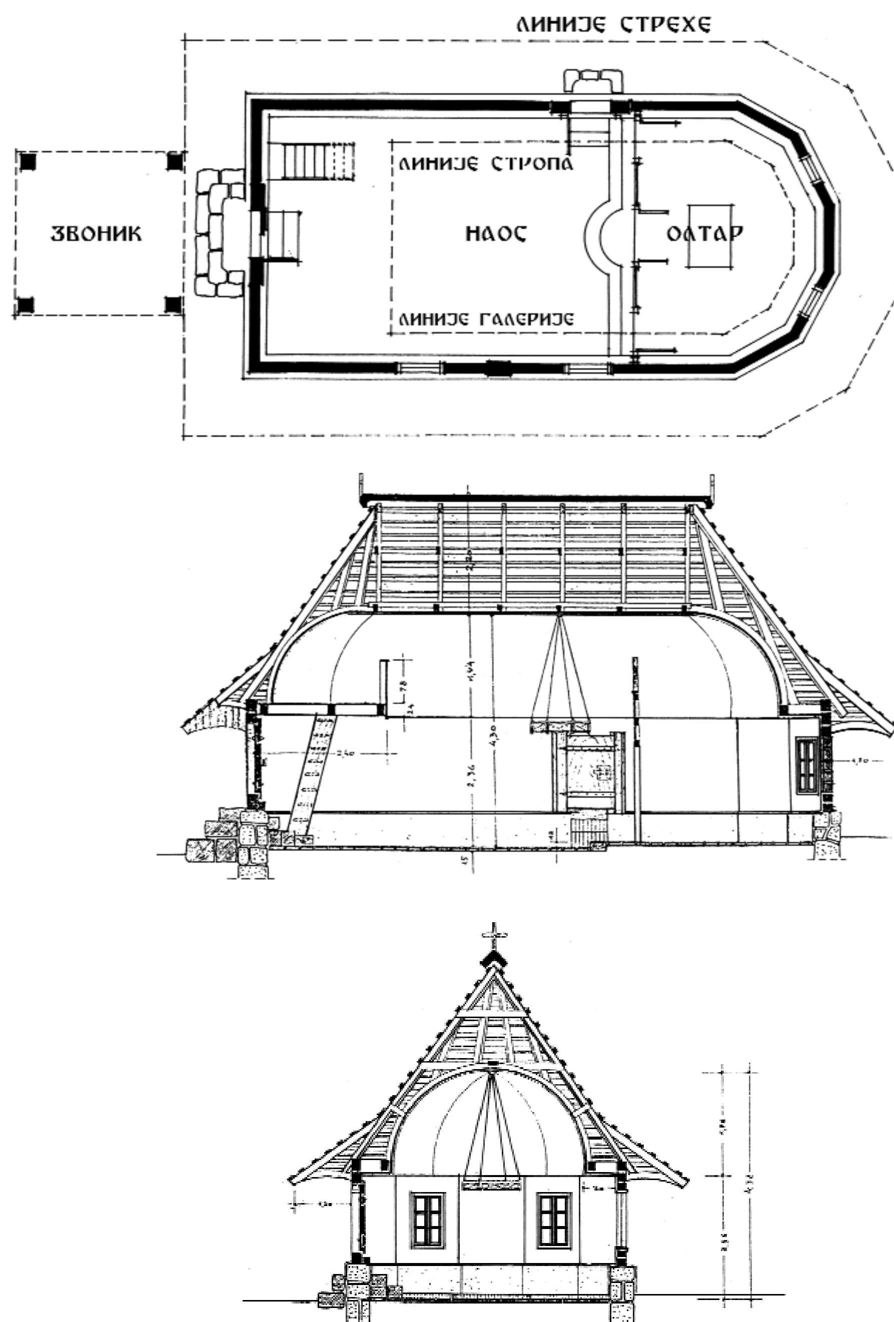
Сл. 223. Црква брвнара у Покајници, 1818. г.

Сл. 224. Изглед цркве брвнаре у Палачковцима, прије реконструкције.

Сл. 225. Црква у Палачковцима - основа, пресјеци.

Сл. 226. Црква у Јелићкој- основа, пресјеци.

6.2. Поређења са кућама Херцеговине

Источна Херцеговина је планинска земља (оштрих зима, кратких и свјежих љета) и медитеранска (раних и топлих прољећа, дугих сунчаних јесени).

То је вијековни сточарски предио у ком се гајила стока ситног зуба, уз нешто пољопривреде у пољима.

Камене куће, цркве, гробља, доминирају овим простором.

То је домовина познатих гуслара, пјесника, родољуба.

Њоме је пролазио дубравачки трговачко-кирицијски пут који је спајао Јадранско море и континентални унутрашњи дио, све до Србије.

Сл. 227. Дубровачки трговачко-кирицијски пут

Ту је "заборављено село у камену", Увјећа, 2 km ваздушном линијом удаљена од мора, најјужније насељено мјесто Републике Српске, у које се може доћи само кривудавим и уским путем, одољело свим недаћама и искушењима. Гордо се супротставља пропадању, забораву, са преосталим житељима. "Нажалост, живот је Увјећу предуго и неоправдано заобилазио", рече нам Перко Шупљоглавић, данас најстарији становник Увјеће. "Кад нестане пшенице, оваца и пчела, нестаће и живота", наставља Перко. Сада у насељу живе свега двије породице. Насеље је, кажу, старо око двјеста година. Смјештено је у питомој

котлини, на 500 m надморске висине. При доласку се напросто нагази на село. Увило се у крајолик, стијену, околни камени масив, па кажу, нека буде Увјећа.

Село је историјски свједок постојања народне градитељске вјештине Источне Херцеговине. То је јединствен природни етнопарк, али и заборављено мјесто и херцеговачком кршу, иако је дванаест километара удаљена од центра Требиња.

Херцеговачки мајстори, зидари и клесари, пуно су градили у Дубровнику гдје су усавршили занат. Чекићем и длијетом улили су душу многим грађевинама, на камену самцу, па самим тим и насељеном мјесту Увјећи.

На средњовјековним картама нисмо успијели пронаћи Увјећу. Међутим, и данас су видљиви трагови караванских путева, постоје магацини крамара који су превозили робу у западном дијелу насеља.

У оближњем насељу Зупци живјели су Власи, који су се временом асимилирали са Словенима.

Разгледањем пејзажа јасно се запажа континуит људског постојања, на све стране. Предсловенске гробнице (громиле, вјероватно илирске, у које су се сахрањивали и Словени), средњовјековни стећци и данашње камено гробље у насељу, довољан су доказ континуитета постојања.

Камено тло, у коме је растао неимар, инспирисало га је да обликује грађевине и уклапа их у окружење.

Становници села припадају племенима Брњоша, који су се доселили из оближњих Зубаца, и Шупљеглавића, који воде поријекло из Лавске. Преплитале су се у насељу разне културе и национални обичаји. Остала је легенда о презимену Шупљоглавић, које и данас носе малобројни насљедници.

“Почетком седамнаестог вијека, Николићи из Трешњева (Црна Гора) су се доселили на ове просторе. Изградили су ту цркву, кад је један од њих постао кнез. У оближњем Волујцу живио је зао чауш, који је дошао да запроси кћер од кнеза. Кнез се досјетио и обећа чаушу да ће му дати кћер кад направи кулу у Волујцу, толико високу да може видјети њега како се моли Богу у цркви. Чауш то прихвати. Кад је градња куле била при крају, договори се кнез са мајсторима да направе саботажу. Мајстори су лоше намјестили скелу, те је чауш при обиласку пао са ње и погинуо. Ипак је кнез са четири сина и кћерком морао побјећи у Лавску. Два сина кнеза Николића из Лавске прије двјеста година су потјерали стоку из унутрашњости на море, а превозио их, кажу, неки жупљанин, у правцу Дубровника. Није познат разлог свађе, али се

зна да је превозник покушао убити браћу. Добро одмјереним хицем камена погодио је једног од браће у главу. Други брат се снашао, прискочио, убио жупљанина и тако спасао рањеног брата. Међутим, брату је од ударца каменом остало удубљење, шупља глава. Тако су његови потомци добили презиме Шупљоглавић, а потомцима другог брата је из поштовања додијељено презиме Сердар."

Занимљив детаљ у Увјећи је старословенска кошница која се налази у издубљеном стаблу, или како је мјештани зову, "дуб". Настаје тако што се са горње и доње стране исјеченог шупљег дијела дрвета, у ком су смјештене пчеле, поставе камене плоче. Мјештани кажу да је бављење пчеларством веома захвално. Производи се мед изузетног квалитета и љековитости (види сл. 228).

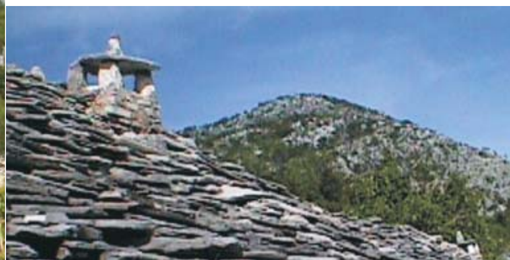

Сл. 228. Поглед са сјеверне стране на насеље свједочи о богатству гајења пчела и данас на овом простору, источном дијелу Увјеће.

Камене куће Увјеће пандан су динарским брвнарама. Више се разликују по материјалу и начину његове обраде него по функцији и концепцији.

Урбанистички концепт насеља одаје јединствена слика савршеног склада изграђеног простора и окружења, као и у засеоцима Крајине (види сл. 228 до 239).

Сл. 229. Погледамо ли из даљине грађевине неимара из Источне Херцеговине, видљиво је да се у потпуности уклапају у окружење (исто као и грађевине у дрвету на истраживаном простору). Градитељ има изграђен осјећај за мјесто. Чак и нагиб крова на кући прати нагиб околног терена (слика 230). Само бјелина зида даје нам назнаку да се дешавала активност грађења у простору. Поглед из ваздуха не приказује разлику покривача и околног амбијента.

Сл. 230. Једноставно, довитљиво, технички потпуно исправно и функционално ријешен је одвод дима, али и постигнут архитектонско обликовни мотив, у виду акцента, баш као и код стрмих кровова брвнара. Степенаста структура покривача и изворни природни материјал у потпуном складу су са окружењем. Димњак је наглашени акцент куће, у складном је јединству са окружењем, односно равноправно комуницира са околним висовима. Грађевине смирујуће делују у нетакнутом окружењу, а само наглашени акцент у виду димњака настоји да комуницира са плаветнилом неба.

Сл. 231. На улазу у источно двориште, одмах уз степенице, види се издубљена посуда у камену, за неизбјежног "чувара куће" - - чуваркућу, о коме се посебно водило рачуна.

Сл. 232. Зид источног дворишта из унутрашњости сврсисходно је искориштен у виду нише као простора за одлагање предмета.

Сл. 233. Занимљиво је како спонтано, али сврсисходно и функционално, народни градитељ у виду конзоле, испуштеног камена, штити прозор од сунца у виду брисолеја, који формира дубоку сјену.

Сл. 234. Камени истаци испод прозора искориштени су сврсисходно као носачи клупице, или за сушење воћа, сира и слично.

Сл. 235. На каменом зиду до приступног пута насељу виде се камени конзолни истаци који су били у функцији декорације, украшавања насеља. Постављани су земљани лонци са цвијећем. Данас су празни, али испод зида се види корито за напајање стоке и људи, што значи да је ово мјесто било центар друштвеног збивања. То је разлог посебне декорације, али и изолације зидом са циљем очувања и одржавања домаћег мира породице.

Сл. 236. Камено корито за појење стоке, испод високог каменог украшеног зида је мјесто друштвеног збивања, те је као такво и посебно третирано. Имајући у виду да вода представља живот и непроцјенљив ресурс на овим просторима, сврсисходно је искориштена као мотив за друштвено окупљање у насељу.

Сл. 237. Удубљење у стијени - посуда за домаће животиње.

Сл. 238. Простор за кокоши, површина изнад користи се за одлагање ствари.

Сл. 239. Поглед са југоисточне стране на појату. Денивелација терена је сврсисходно искориштена да би се слама са гувна десно ефикасно убацила на кров појате. Истовремено је улаз у појату доље дислоциран од свакодневних активности источног дворишта и везан за комуникацију (сеоски пут).

Сл. 240. Поглед на гувно. Упуштени и ограђени камени дио са централно постављеним каменом око кога се веже коњ и тјерањем у круг врше се жито. Превијана слама се одмах одлаже на кров појате која је у нивоу гувна, слика лијево. Многобројна гувна у селу свједоче о бројности породица (братственичких задруга и богатсву насеља).

Принципи организације домаћинства, као и локација привредних зграда, иста је као и код градитељства у дрвету. Услови су специфични, те се кућа не може лоцирати окомито на изохипсе, као код градитељства у дрвету.

Довитљивост код лоцирања појате, те денивелција у односу на мјеста за вршење жита, сврсисходна је у циљу коришћења природног нагиба терена, исто као и код појате од дрвета. Каменом је поплочано гувно, кружног облика, у чијем центру је камен о који се веже коњ који гажењем врши жито, те се слама директно убацује на строп појате.

Сл. 241. Погледом на појату видимо како је довитљиво народни градитељ рјешавао улаз стоке када је он са исте стране као и улаз у кућу. Довитљиво и смјело га је денивелисао и везао за приступни, сеоски пут, уоквирио зидовима и заклонио. Опредијелио се да кућу гради изнад тога на вишој нивелационој коти, благо смакнуто, тако да кров појате долази у нивоу терасе куће. Ограда камена зида терасе представља и визуелну баријеру у погледу на појату. Све је складно укомпоновано да се омогући потпуна визуелна удобност.

Од једнодијелне куће, приземљуше са огњиштем, развијали су се, по хоризонтали и вертикали, нови развојни облици. Додавањем преградних зидова кућа је проширивана, у хоризонталном смјеру, у дводијелну или тродијелну приземљушу. Свака просторија је имала засебна врата на вањској страни куће, из посебно ограђеног простора, интимног дворишта, што је омогућавало визуелну удобност и комфор, као и источно двориште у дрвеној архитектури.

Природни нагиб терена стимулисао је развој по вертикали. Тако је настала полуспратна приземљуша или кућа на ћелици, спратница. Стамбена кула је специфичан одбрамбени објекат богатог становништва.

Употреба природног материјала из окружења видљива је у вањском обликовању. Кровна конструкција је прилагођена потребама и поднебљу. Доминира двоводни дрвени кров, са покривачем од камених плоча. Систем слагања камених плоча црпи извор из дрвеног покривача клиса (види сл. 242 до 244).

Сл. 242. Степенаста структура кровног покривача од камених плоча са каменим завршетком на забату у виду акцента пажљиво је одабран обликовни мотив и занимљива кровна плоха састављена од неправилно сложених камених плоча. Покренута је, динамична и хармонична, није равна и монотона као код вјештачких покривача.

Сл. 243. На слици видимо како је довитљиво и спретно народни градитељ води посјетиоца са сеоског пута до куће на вишој нивелационој коти и успјешно скрива неугодан поглед на појату, слика 239.

Сл. 244. На слици у прилогу види се поглед из источног дворишта. Видик је неометан на све стране. Динамика окружења, степенасто распростирање грађевина, игра кровова и нивелационих кота веома су занимљиви. Не треба занемарити ни игру сјенки које се формирају и покривају дио дворишта, сврсисходно и функционално, у врелим данима херцеговачког крша.

Унутрашњи простор огњишта организован је слично као брвнари. Огњиште је примакнуто једном зиду дуж којег је изграђен банак. Изнад огњишта висиле су вериге на држачу, импровизованој греди, черјену. Уз огњиште са десне и лијеве стране изграђени су кревети, одри, док су у брвнари клупе. На крову изнад огњишта уздигнуте су камене плоче које служе за одвод дима.

Спретност и довитљивост, строга функционалност градитеља, видљива је на реконструисаном огњишту музејске поставке у Требињу (сл. 254) али и у детаљима и обликовним елементима забиљеженим на теренским истраживањима у Увјећи.

Сл. 245. На фотографији у прилогу види се реконструисано огњиште из Источне Херцеговине као музејска поставка у Требињу. Генерално гледано, груба организација простора је вјеродостојна. Постоје ситна одступања на терену до којих је аутор дошао поређењем са очуваним огњиштима у Увјећи на сликама доље.

Сл. 246. Детаљ огњишта у кући Брњоша, Увјећа.

Сл. 247. Камена клупа поред огњишта у Увјећи.

Сл. 248. Десно од улаза покрај источних врата постојало је камено постоље на ком је стајала вода. На слици у прилогу је сада канта за свиње. То се не види на реконструисаном огњишту, а било је сврсисходно и налази се у готово свим кућама Увјеће.

Сл. 249. Изнад каменог постоља за воду у зиду налазило се удубљење, ниша, у којој су, по изјавама мјештана, држани вино или ракија. Путника намјерника треба понудити, дочекати вином, ракијом и водом, те је практично и сврсисходно састављено уз врата.

Упоредном анализом изнесеног, можемо закључити да је архитектура у камену насељеног мјеста Увјеће црпила изворне одлике народне архитектуре у дрвету. Техника, која је била успјешно савладана у дрвету, примијењена је и у камену.

7. ЗАКЉУЧАК

Многи принципи народног градитељства примјењиви су и данас.

У закључку су дати само они карактеристични, до којих се стигло властитим истраживањем, а то су:

- Анонимно градитељство је спонтано у настанку. Природно је неизвјештачено, нема претензију стварања архитектуре ради архитектуре, већ архитектуру за човјека, у чему се огледа његова посебна вриједност;

- Архитектура народног градитеља није вјечна, динамична је, нестаје, пролази и обнавља се, али је развојна нит јасна, видљива. Увијек је сагледив континуитет развоја. Грађевина никад не настаје у апстрактном простору, него представља стваралачки чин везан за животне потребе у конкретном простору и времену. Резултат је искуства и културног достигнућа бројних генерација;

- Основна димензија и мјерило градитељства је човјек. Грађевине, природа и становништво интегрисани су у систем препун зависности, узрочности. Осјећа се јака веза животних процеса и архитектуре. Народни градитељ планира, пројектује и гради грађевину за себе. Инспирисан је земљиштем, топографијом, природним условима и еколошким процесима;

- Економичност, једноставност, искреност, истинитост, скромност и хуманост, доминантни су принципи анонимне архитектуре. Вијековима је градитељ изграђивао осјећај за мјеру, потребе, прохтјеве и навике;

- Потпуно се уважава природни амбијент. Развој градитељства је уравотежен са природом. Пажљиво се бира локација за сваку грађевину. Постоји традиционални принцип (неписано, обичајно правило) избора "здравог мјеста за кућу". Клима, оријентација, конфигурација земљишта, као и други еколошки фактори, имали су важну улогу код лоцирања и обликовања грађевина;

- Градило се готово искључиво природним материјалима, из непосредног окружења. Природна средина имала је одлучујућу улогу код избора материјала за градњу. Градитељ афирмише ликовне и структуралне вриједности природног материјала. Има логичан, беспрекорно чист и искрен однос према употребној вриједности материјала;

- Сопствено искуство градитељ стиче и примјењује по принципу: "гледај, уочи, уважи, отклони, поштуј, уклопи се, унаприједи". Тако

постиже потпун склад функције, конструкције, архитектонског израза и просторног организовања, што резултира потпуном хармонијом грађевина и окружења;

- Садржаји у насељу су специфично организовани и груписани. Кућа је унутар насеља била средишње мјесто, центар окупљања, наглашени акцент, чак и кад није централно лоцирана. Пажљиво се анализирају локације грађевина унутар задружног стана и поштује се право на видик. Најјачи обликовни утисак се постиже групном формом засеока;

- Приватни и јавни простори јасно се диференцирају. Архитектура се прилагођава, развија и мијења. Чува се домаћи мир и афирмише породица;

- Огњиште је магични центар окупљања и очувања породице, као примарне социјалне групе;

- Задружни стан је флексибилан, и простор лако прилагодљив расту и опадању породице. Могућа је брза трансформација у складу са нарастајућим потребама и стварним могућностима;

- Грађевине органски израстају из датих природних и социјалних услова. Сагледивост у кретању је потпуна. Заснована је на изненађењу и дозирању доживљаја и у складу је са друштвеним тренутком. Грађевине по потреби могу бити и преносиве;

- Конструктивна једноставност огледа се у диференцирању ношених и носећих елемената. Плитка пластика само појачава декор примијењених природних материјала;

- Методолошки поступак је базиран на истинитости и искрености. Инспирација је природа, разликост у јединству понуђеног обиља;

- Грађевине су одраз услова живота, друштвено-економског тренутка и развоја. Створен је људски прихватљив, интиман и топао стамбени простор, у коме је сваки члан имао своје мјесто. Чланови задруге су успијевали да живе и богатим друштвеним животом;

- Савремена архитектура се залаже за правилан однос функције, конструкције и израза;

- “Трећа генерација” архитеката настоји да примијени принципе еколошког градитељства, уважи регионалне особености и користи позитивне вриједности народне архитектуре;

- Истраживањима је доказано да народно градитељство на просторима Републике, никад није ни напуштало те законитости.

Порука анонимне архитектуре савременој сажета је у реченици:

“Живите и стварајте у складу са природом”.

Сами зато оцијените колика му је вриједност.

Препоруке и очувања народног градитељства, изградњом етнопарка (паркова)[4]

Код изградње етнопарка морају се покренути нека претходна питања. Претпоставка од које се мора поћи код изградње етнопарка је та, да грађевине нису такве вриједности да би се морале чувати на мјесту настанка.

Имајући у виду да су грађевине понекад и намјенски предвиђене за пресељење, то не би требао бити проблем.

Међутим, циљ парка не смије бити само налажење и пренос грађевина народног градитељства. Претходно је потребно истражити (топографски и тематски) цијели простор Републике Српске (утврдити развојну линију народне архитектуре), снимити и валоризовати све вриједне појединачне грађевине народног градитељства, насеља (засеоке - који су били специфична појавна групација, са свим урбанистичким елементима: начином организације кућишта, врстом и бројем зграда, регионалним одликама поднебља, језгра насеља, мрежу путева...). Требало би анализирати и провести претходне мјере техничке заштите. Промјене на кући потребно је пратити са циљем доласка до узрока који су довели до њих. Требало би континуирано пратити и прикупљати податке о породици, промјенама односа, обичајима, и свему што је могло утицати на организацију стамбеног простора. У ствари, неопходно је прикупити обиман материјал о градитељској култури, од самог начина на који се кућа градила и организовао простор, па све до конструктивних особености, живота и рада у њој (односно, обављању привредних активности). Мора се водити рачуна и о историјским вриједностима, типолошким и естетским карактеристикама насеља.

Потребно је на крају обезбиједити адекватну локацију, односно аутентичан амбијент у коме би се изложио цјелокупан живот и рад на селу, са свим својим особеностима и сложеностима. Незаобилазно је етнопарку омогућити самоодржив развој, односно програм садржаја и активности мора бити у тој функцији.

Изградњом етнопарка Републике (или етнопаркова регионалног карактера), сачували бисмо просторне и конструктивне одлике грађевина - кућа, зграда и заступљеност свих развојних врста на просторима Републике. Омогућили бисмо посјетиоцима упознавање са основним обиљежјима материјалне и духовне културе нашег села. Морали бисмо омогућити истраживање и праћење развојне линије народне архитектуре (организоване кроз школу архитектуре у природи у

[4] Више о томе види у Зборнику радова: Љетна школа урбанизма, рад аутора, *Потребе за етнопарком у Републици Српској,* Бањалука, 25-27. августа 1999. године, стр. 375 до 380.

сарадњи са центром за студије и пројектовање и уз ослонац на богато архитектонско насљеђе, као и стимулативну стручну помоћ у развоју села, а што је актуелна тематска и незаобилазна област на овим просторима). Треба да се прикажу, али и обучавају заборављене занатске вјештине.

Сложен подухват у првом кораку подразумијевао би проналажење и преношење старих грађевина, док бисмо у другом кораку тим грађевинама улили живот, односно организовали и спровели низ програмских активности - од производних, културних, образовних, истраживачких, до научних пројеката унутар етнопарка.

Једно од битних питања код заштите градитељског насљеђа је: *Гдје се налази визуелна граница околине, да би грађевине анонимне архитектуре биле заштићене као насљеђе?*

Трагом преосталих споменика профане и сакралне архитектуре на простору Републике Српске, може се пратити развој грађевина, друштвено-историјских прилика, као и привредна еволуција за читава два и по вијека (првенствено по очуваним сакралним грађевинама цркава брвнара).

Зато је неопходно да се у Републици:

- формира посебан фонд за заштиту народног градитељства на нивоу Владе;

- именује савјет за праћење активности и предузимање првог корака из ове области;

- одреди стручна институција за праћење стања, израду стручних анализа и приједлога првог корака.

Морална је и стручна обавеза да укажемо пажњу традицији, њеним садржајним квалитетима. Свијешћу о властитим културним коријенима из прошлости, градимо бољу будућност, афирмишући право сопственог трајања.

Сјетимо се ријечи Луиса Кана: “Архитектура открива позорност доживљеног универзума а није обичан систем кодификованих знакова или архетипских елемената.”

7. CONCLUSION

Many of the principles of national construction are applied even today. Conclusion enlists only characteristic principles obtained through my own experience and they are following:

- Anonymous architecture is spontaneous in its expression. It is natural, non-artificial, it does not pretend to create architecture for the sake of architecture but for man, in which lies its special value;

- National architecture is not eternal, but dynamic, it disappears, expires and restores, and the development line is clear and visible. The development continuity is always emphasised. Buildings are never built on an abstract site, they rather present a creative act related to the real needs and located within a precise location and time. This creative act is a result of experience and cultural achievements gathered throughout generations.

- Human race is a basic dimension and architectural measure. Buildings, nature and inhabitants are integrated into an interrelated and causal system. There is a strong connection between process of life and architecture. The national architect plans, designs and constructs a building for himself. He is inspired by the land, topography, natural conditions and ecological processes;

- Economic feasibility, simplicity, sincerity, modesty and humanity are dominant principles of anonymous architecture. Throughout the centuries the constructors developed the sense of measure, needs, demands and habits;

- Natural surrounding is a priority. The development of architecture is in balance with nature. Locations for each building are chosen carefully. Traditional principle (unwritten, common rule) applied while choosing the location says: "choose a healthy place for a home". Climate, orientation, configuration of the ground and other ecological factors always had an important role in choosing the location and shaping the building;

- Only natural materials taken from the immediate surrounding were used for constructing. The environment had a decisive role in selection of material. The constructor asserts fine and structural values of natural material. He has logical, pure and sincere relation with the natural materials and their values;

- Architect accomplishes and applies own experience according to the principle: "…watch, mark, consider, remove, respect, adjust, improve…". Thus, the architect achieves a perfect harmony of function, construction, architectural expression and spatial organisation. This results in full harmony of building and its surrounding;

- Contents of the settlements are organised and grouped specifically. The central place for gathering in the settlement was a house. The accent was on a house even when it was not located in the centre of the settlement. Each location

within the collective residence is carefully analysed and the right to a view respectfully considered. The strongest impression is achieved through a village group form;

- Public and private areas are clearly differentiated. The architecture has a tendency to adjust, develop and change. It keeps the domestic peace and affirms families;

- Hearth is magical centre of gathering and sustainability of family as a primary social group;

- Collective apartment is flexible and space adjustable to the growth or decrease of a family. Due to increased needs and real possibilities a quick transformation is feasible;

- Buildings grow out of natural and social conditions. Evaluation in movement is complete. It is based on a surprise and dosing of experience, and definitely is in accordance with the social trend. If necessary, buildings can be movable;

- Construction simplicity reflects in the differentiation of portable and supporting elements. The shallow plastics intensifies the decor of applied natural materials;

- The methodological approach is based on authenticity and sincerity. Inspiration is natural and variety is in uniqueness of offered abundance;

- Buildings are adjusted to the living conditions and social-economic trend and development. Humanly acceptable, intimate and warm residential area, in which each member has own place of residing, is created. Thus, the members of such family or social group managed to lead a rich social life.

Contemporary architecture supports rightful relation of function, construction and expression. "The third generation" of architects strives to apply the ecological principles of construction, to account regional characteristics and use positive values of natural architecture.

Conducted researches proved that national construction undertaken on the territory of Republic of Srpska has never abandoned these principles.

The massage of anonymous architecture addressed to the contemporary architecture is contained in one sentence:

"Live and create in harmony with nature".

It is up to you to estimate its value.

Recommendation and preservation of national construction by building the ethnic park (or parks)[4]

It is necessary to discuss some issues prior to building an ethnic park. The initial assumption for building an ethnic park is that buildings have no such value to be kept on the place of their origin. Having in mind that those buildings made in wood are intended for moving, this should not be a problem. Nevertheless, the

[4] More about this find in the collection of Works: Summer School of Urbanism, author's work "Needs for ethnic parks in the Republic of Srpska", Banja Luka, August 25–27, 1999, p. 375–380.

aim of a park must not be just finding a place and moving the national architecture buildings. Previously, it is necessary to explore topographically and thematically the entire area of Republic of Srpska in order to define the development tendency of national architecture. Moreover, all valuable buildings or settlements must be recorded and valorised individually (such as villages that had specific formation including all urban elements). These urban elements comprise the way of organising a simple household, type and colour of buildings, regional characteristics, core of a settlement, net of roads, etc. One should also analyse and conduct prior measures of technical protection. Furthermore, all the changes occurring on the house must be monitored in order to detect the causes. One should also gather data on family, changes in relations, customs and everything else that could influence the organisation of a residential area. In fact, it is necessary to collect mass material on architectural culture, including steps from house building and space organisation all the way to the constructive, living and working characteristics (apropos, business activities). One should take care of historical values, typological and aesthetic characteristics of settlement.

Finally, it is necessary to ensure adequate location apropos authentic ambient in which the way of living and working in the country would be presented with its exquisite characteristics and complexities. Ethnic park must be provided with sustainable development, apropos the contents and activity programme within the ethnic park must have precisely the same function.

By constructing the ethnic-parks in the Republic of Srpska (or at least ethnic parks with regional character), we would preserve spatial and constructive characteristics of objects-houses, buildings as well as presence of all development categories on the territory of Republic of Srpska. Therefore, the visitors would have an opportunity to get familiar with the basic characteristics of materials and spiritual culture of our village. One must enable researching and monitoring of development trend of national architecture. (This should be organised through the school of architecture undertaken in the nature and in association with the centre for studies and designing. It should rely on rich architectural inheritance, as well as stimulating professional aid in village development, which is current and unavoidable subject in this region). The forgotten and neglected crafts should be presented and retrained.

Complex attempt of the first step comprehends finding and transferring all buildings, while the second step understands reviving them. Apropos, reviving should be done by organising and conducting a set of programme activities - such as productive, cultural, educational and researching activities including undertaking of scientific projects within the ethnic park.

One of relevant issues when it comes to protection of architectural inheritance is: Where can we find the visual boundary of surrounding in order to protect buildings of anonymous architecture defined as inheritance?

Following the trails of profane and sacral architecture on the territory of Republic of Srpska, we can trace the development of buildings, social-historic trends, as well as economic evolution for two and a half centuries (primarily thanks to the remained sacral constructions of log-cabin churches).

Comprehending all this it is necessary for Republic of Srpska to:
- form a special fund for protection of national architecture on the governmental level;
- to name a council for activity monitoring and undertaking of the first step in this particular field;
- to define a vocational institution for monitoring the situation, work out the vocational analyses and give recommendations for the first step.

It is our moral and professional obligation to show a due respect to the tradition and substance qualities of anonymous architecture in order to have an insight into the coming steps. Keeping in mind our own cultural roots we build better future and affirm the right to live.

Let us remember Louis Kan: "… architecture reveals experienced universe, it is not merely a system of codified signs or elements."

8. ИЗВОР ГРАФИЧКИХ ПРИЛОГА

Сл. 1, 2, 3, 4, 16, 17, 26, 27, 31, 32, 34, 36-38, 40, 41, 49-53, 56-61, 63-66, 69-73, 75-78, 81, 83-98, 108, 111, 116, 121, 122, 124-126, 137, 139, 145, 146, 155-164, 168, 174,176-181, 183, 185-192, 206-214, 216-219, 225, 226, 228-244, 246-249	фотографије и цртежи аутора
Сл. 5	Ранко Радовић
Сл. 24	Фото Топић, 1901.год.
Сл. 9, 193-199	Астрида Бугарски
Сл. 10, 12, 13, 113, 123, 132, 136	Ранко Финдрик
Сл. 220-223	Доброслав Павовић
Сл. 227, 245	фототека Музеја Требиње
Сл. 25, 28-30, 33, 35, 39, 62, 67, 68, 82, 101-107, 109, 110, 114, 117, 120, 130, 131, 165, 166, 169-173, 182, 200-205, 215	фототека Музеја Републике Српске, Бањалука
Сл. 99, 112, 115, 118, 119, 138, 140, 152, 153, 167, 175, 184,	фототека Музеја Добој
Сл. 141-143, 147-151	Мухамед Кадрић
Сл. 42-48, 54, 55, 74, 79, 80, 224,	фототека Завода за прир. и култ. насљеђе РС, Бањалука
Сл. 144	Никола Павковић
Сл. 6-8	Ирма Цремошник
Сл. 11	Зоран Петровић
Сл. 14, 15, 18	Шарл Ирљарт
Сл. 21, 22, 127-129, 154	Васо Поповић
Сл. 23	Шпиро Солдо

9. БИОГРАФИЈА

Миленко Д. Станковић рођен је 29. 08. 1959. године у Српцу. Основну и средњу школу завршио је у родном мјесту. Архитектонско-урбанистички факултет, завршио је 1982. год. у Сарајеву, те стекао звање дипломираног инжињера архитектуре.

Има богату пројектантско-извођачку праксу. Тренутно се налази на мјесту савјетника министра за просторно уређење, грађевинарство и екологију Републике Српске. Истовремено је доцент на предмету *Стамбене зграде* на Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци.

Магистарску тезу под насловом: *Народно неимарство Западне Крајине у Републици Српској (крај 19. и почетак 20. вијека)*, као и докторску дисертацију под насловом: *Профана и сакрална архитектура у дрвету Западне Крајине (Република Српска)*, успјешно је одбранио на Архитектонском факултету у Београду, код ментора проф. др Бранислава Миленковића.

Активно учествује у раду свих значајних научностручних скупова у земљи и иностранству. До сада има двадесет и седам публикована научностручна рада. Руководилац је неколико стручних тимова у реализацији међународних пројеката из области просторног планирања и заштите животне средине.

CURRICULUM VITAE

Milenko D. Stankovic was born on August 29, 1959 in Srbac. He finished elementary and high school in Srbac. In 1982 he graduated from the Architecture-Urban Faculty, in Sarajevo and obtained the title "Graduated engineer of architecture".

His professional career is crowned with many designing-structural buildings. Currently, Mr Stankovic acts as a Advicer Minister at the Ministry for Housing-communal services, Spatial planning and Ecology of Republic Srpska. At the same time he works as a docent at the Architecture-Civil engineering Faculty in Banja Luka for the subject "Housing and Public buildings"

He defended successfully his Mater Degree dissertation: "National Construction of the Western Krajina in Republic of Srpska (end of 19th and beginning of 20th century)", as well as his Ph. D. dissertation: "Profane and Sacral Architecture of West Krajina Constructed in Wood (Republic of Srpska)" at the Architecture Faculty in Belgrade. His mentor was professor Ph.D. Branislav Milenkovic.

He participates actively in important scientific-vocational gatherings in the country and abroad. So far, he has published 27 scientific-vocational papers. Moreover, he manages several expert teams working on the realisation of international projects from the domain of spatial planning and environmental protection.

Из рецензије проф. др Бранислава Миленковића

Књига је резултат обављеног научноистраживачког рада на теренима Западне Крајине, утврђивања заостатака народног неимарства - кућа и храмова у специфичним градитељским условима, вештине грађења у дрвету. Она је такође и покушај утврђивања његове развојне линије са описом становања уопште, као и настојања да се све његове уочене вредности оцене како у времену настанка, тако и у садашњем моменту обнове и изградње овог краја; покушај да се очува заборављено умеће грађења у сливовима река Уне, Врбаса, Босне, Спрече, Укрине и Усоре, на подручју Западне Крајине, која никад територијално није била прецизно одређена. С обзиром на различита историјска збивања, данас представља вредан задатак. Узевши у обзир наш пословични нехат према селу, његовој територији и потом све утицаје на село који су неповратно утицали на вредности народног искуства - не чинећи скоро никада природан покушај да између нових потреба, материјалних могућности и вриједности затеченог дође до оплођења - сеоска територија је остајала и таворила у сиромаштву, или је постала плен накарадног помодарства.

Вредности профане и сакралне архитектуре појединачно су анализоване у овом прилогу - пре свега рекогносцирањем на терену, на територији Западне Крајине, па је указано на њихову градитељску вредност. Док је варошка архитектура егзистирала на врло различитим приступима између дома и цркве, овде је веома важно са нашег садашњег становишта потврђено да су поступци према дому и цркви, били идентични.

Црква брвнара "шатор" - место човекове молитве, као окренути Нојев ковчег, са провидном конструкцијом звоника, заслужује посебну пажњу, те не би смео бити остављен, како се то обично чини, реконструкцијама сумњивих и агилних појединаца, па напор аутора да се установе мере заштите за сваку појединачну грађевину, спада у уводне, потребне мере једне организоване заштите.

Природно је да је ситуација са сеоским станом нешто гора, с обзиром на различитост поседника, али се бележења овакве врсте могу увек наставити праћењем следећих етапа, пошто се по речима самог аутора, и данас многе значајне особине предака находе у новим грађевинама.

Овим текстом извршена је претходна и основна историјска и структурална анализа градитељства са краја 19. и почетка 20. века,

па се учињеном општом валоризацијом може сматрати овај материјал основним делом за спровођење, у будућности, једне аналитичке студије о територији Западне Крајине. Спој историје и етнологије који нам је дат у обиму једне архитектонске студије, показао нам је пут ка овој синтетичкој радњи будућности, а која, према нашем схватању, може да буде само плод заједничког рада. Овај приступ, дакле, веома је значајан прилог у покушају измене наших схватања у области ових радова, заправо истакнут прилог о методологији у области науке о простору.

Истражујући градитељски полигон Западне Крајине, првенствено њене грађе у дрвету, добили смо један прилог више у низу оних који чине историју грађења нашег централно-брдског потеза Балкана, односно бивше Југославије. Документи који нису сведени на пребројавање већ детаљно обрађују физичке и менталне побуде, резултате конструисања и начела анонимне стандардизације, дугим временом опробаних и доказаних правила, истакнут су прилог аутора Станковића.

From the recension written by Ph.D. Branislav Milenkovic

The book is a result of published scientific-research study conducted on the localities of the Western Krajina. Is establishes remnants of national construction - housing and churches made under quite specific construction conditions and in wood. The book also attempts to define the development trends and describes the dwelling in general. Moreover, it aims to evaluate the values of national construction for the period of origin of national construction, as well as for the present time when the reconstruction and construction of the Western Krajina is ongoing.

The study brings out of oblivion the neglected art of constructing in the rivers basins: river Una, Vrbas, Bosna, Spreca, Ukrina and Usora, covering the territory of the Western Krajina that was never decisively determined. Having in mind different historical events this book presents quite precious work today. When considering business carelessness typical for our relations toward villages, their territories and realising everything else that have had an irretrievable impact on the national experience one can not stop wondering no attempts provoked by rising needs, material possibilities and existing values were taken. No wonder village territory stayed in poverty or became a subject of hideous fashion.

Values of profane and sacral architecture are analysed individually in this study, mainly by reconnoitring performed on the locations and territory of the Western Krajina. Thus, the attention is drawn to their construction values. On the other hand, the town architecture had quite different approaches to the house and church whereas in the village those approaches were identical.

Log cabin church or a "tent" was a place where people prayed. It often looked like reversed Noah's Ark with a transparent bell tower construction. Nevertheless, these log cabins deserve special attention and should not be reconstructed by some suspicious and agile individuals, as usual. Due to all this, the Author puts a lot of effort in establishing proper measures of protection for each particular building, that would present necessary measures for an organised protection.

Naturally the situation in the village dwellings is slightly worse then expected, if landowners differences are considered. Nevertheless, one can follow up such notions through coming stages, since, as the author says, even today one can find in new constructions many important characteristics inherited from our ancestors.

This study gives basic historical and structural analysis of construction from the end of the 19th and beginning of the 20th century. Therefore, this paper could be considered as a main material for undertaking future analytic study. The

study would be undertaken on the territory of the Western Krajina and based on the conducted general valorisation. The connection of history and ethnology presented in the architectural study shows us a path to the future synthetic action, which by our comprehension is a stake for joined work. This approach contributes relevantly to alternation of our opinion formed for this particular field. In fact, this is an eminent contribution to the methodology dealing with spatial science.

Researching the construction polygon of the Western Krajina, specially its constructions made in wood, we got one more clarification of the history of man's masonry. It clarifies the masonry abilities generated on the central-mountain part of Balkan Peninsula, apropos territory of former Yugoslavia. Documents are not just named, but physical and mental aspirations are processed in details. The results of construction and principles of anonymous standardisation tested by time and proved by rules present the outstanding contribution of the author, Mr Stankovic.

Из рецензије проф. др Милорада Рибара

Књига је сачињена из више делова који су спојени у недељиву целину.

У уводу, аутор дефинише мотив за избор теме, области истраживања, даје основне карактеристике модела истраживања, а које представљају резултат обимног теренског и кабинетског рада. Поред овога, разматрана је документована грађа досадашњих истраживања из области руралне и сакралне архитектуре - проблематике народног градитељства на изабраном моделу (Западна Крајина у Републици Српској).

Потом следе типологија градитељског наслеђа са краја 19. и почетка 20. века.

Систематизовану грађу аутор обрађује кроз антропoлошке, социолошке, културолошке одреднице и то у три фокуса:

- Утврђивање облика грађевине;

- Теренско истраживање, архитектонско снимање руралних и сакралних објеката у одређеном временском периоду;

- Анализу и вредновање резултата истраживања.

Обрађена материја везана је за народно неимарство које је као такво једино и постојало - егзистирало кроз изабрани временски период.

Сажето, на врло читљив начин, дата је генеза и развој првих сталних облика грађевина намењених становању, раду и духовној архитектури народа у регионима Западне Крајине. Илустративно и одабрано народно градитељство у овој књизи прати се кроз крај 19. и почетак 20. века, када долази и до прекида у начинима грађења који су била резултат континуитета и традиције у народном градитељству.

Кроз књигу је на јасан и сликовит, научно заснован метод, презентована проблематика становања и духовних објеката који су грађени од материјала који се могао наћи у непосредном окружењу где су настајале грађевине. Анализирани су први облици сталног становања кроз брвнаре као и цркве брвнаре који су као културолошка пратиља грађене у агломерацијама намењеним становању и раду житеља ових крајева. Градитељи Осаћани граде објекте углавном користећи дрво као грађевински материјал, дајући печат времену у коме су грађене и као такве биле препознатљиве. Ове "драгуље" народног неимарства др Миленко Станковић сис-

тематично и аналитички приказује и документује кроз своју књигу.

Књига "Народно градитељство Западне крајине у Републици Српској - крај 19. и почетак 20. вијека" је мултидисциплинаран научноистраживачки рад. Квалитет овог рада јесте сазнање и констатација да за исти могу бити заинтересовани не само архитекте, већ и стручњаци из других научних дисциплина. Уважавајући мултидисциплинарност у области истраживања, тема наведене књиге може бити актуелна како у данашњем, тако и у будућем времену.

From the recension written by Ph.D. Milorad Ribar

The book consists of several parts combined in indivisible whole.
In the introduction the Author defines his motives for choosing this field of research, gives basic characteristics of research model that presents a result of a detailed field and office work. Besides, the documented material collected on rural and sacral architecture was analysed - the issue of national construction on chosen model (the Western Krajina in the Republic of Srpska).
Afterwards we have typology of masonry inheritance from the end of 19th and beginning of the 20th century.
The Author processes the systematised material through anthropological, social, cultural guidelines focused on:

1. *defining the shape and form of building;*
2. *field research, architectural recording of rural and sacral buildings within the precise period of time;*
3. *analysing and assessing the research results.*

Processed material is related to the national masonry that existing only as such and in a chosen time.
Genesis and development of the first permanent forms of buildings intended for dwelling, working and sacral activities on the territory of the Western Krajina are presented concisely and legibly. Illustrative and selective national construction presented in this book can be traced from the end of the 19th until the beginning of the 20th century. At that time, the applied masonry resulting from a continual and traditional national masonry was interrupted.
The book uses clear, illustrative and scientific method to presents the problem of residential and sacral buildings made of material found in nearby surrounding. First forms of permanent living were analysed through log cabins, as well as through church log cabins that were built as a cultural attachment in the agglomerations intended for residing and working in these parts. The Osacan constructors built objects mainly in wood marking the period in which they worked.
Ph.D. Milenko Stankovic showed and documented systematically and analytically these "precious stones" of national construction.
The book "National Construction of the Western Krajina in the Republic of Srpska - end of the 19th and beginning of the 20th century" is a multidisciplinary scientific-research work. The quality of this work lies in the notion and conclusion that professionals working in other scientific fields might find this subject interesting. Having in mind the multidisciplinary method used in the research, the subject of allocated book can be considered of a current, as well as of future interest.

Приједлог проф. Бранислава Стојановића, наставника на Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци и Архитектонском факултету Универзитета у Београду, да се књига изда као уџбеник за основну и постдипломску наставу

У оквиру наставе на пројектантским предметима за Архитектонско-грађевинском факутету у Бањалуци као и на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, Архитектонска анализа је први и уводни предмет на коме студенти уче елементе пројектовања, да би се након тога на другој години студија увела тема становања - једнопородичног, а потом и вишепородичног. Овакав приступ и редослед методских јединица последица је потребе постепеног увођења студената у сложени свет архитектонског пројектовања, преко њима блиских тема чије процесе и технолошке захтеве и сами искуствено поседују.

У сложеној проблематици становања, евидентан је низ аспеката са којих се ова тема сагледава, анализира и студира у настави и на вежбама.

Свакако да је један од битних аспеката виђења стамбене архитектуре и онај који се односи на народно градитељство. Нажалост, наш однос према традицији и са тим у вези и народним неимарством - у једном дужем протеклом периоду - није имао адекватан положај и третман у друштву, па логично, ни у настави. Тако је проблематика народне архитектуре и искуства традиционалног становања егзистирала лоцирано искључиво у оквирима историјских предмета. Чињеница да ова проблематика није третирана у области пројектовања, има за последицу не само неадекватан ток и последице у развоју, организацији и функционисању сеоских домаћинстава, већ и потпуно укидање могућности даљих трансформација, надградње и развоја принципа, сазнања и искуства традиционалног градитељства и његове примене у пројектовању, данашње - савремене стамбене изградње.

У прилог тези да је у архитектонској - и многим другим областима едукације у нашој средини - тему народног градитељства неопходно интензивно развијати, а на нашим архитектонским факултетима и инкорпорирати у пројектантске предмете, иде и чињеница да се у свету све више пажње поклања изучавању корена и могућих утицаја традиционалне градње, не само у светлу локалног историјског континуитета, већ и због сазнања за све већом потребом и обавезом очувања природних ресурса, окружења и животне средине.

Повољна околност ремоделовања основне наставе као и уобличавање последипломатског курса на Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци, и њеном приближавању европским стандарима, наставницима и модераторима промена заправо намеће обавезу да аспект - за нас битне теме народног градитељства - инкорпорира и у наставу пројектантских предмета, чиме би се успоставиле околности и могућност трансмисије традиције у савремене потребе и захтеве. У дефинисању позиције, обима и садржаја вероватно да акценат треба ставити на изборну и последипломску наставу, али се ни у ком случају не сме избећи потреба да и у оквиру редовне наставе ова тема заузима адекватну позицију.

У оваквом виђењу и приступу настави у прилог иде и чињеница да већ у овом тренутку постоји изузетно вредна и значајна књига др Миленка Станковића под насловом "Искуства градитеља". Као што је познато, она је резултат дугогодишњег истраживања и научне обраде колеге Станковића и представља дело значајно за употпуњавање сазнања, позиционирања и тумачење нашег градитељског наслеђа.

Начин на који је обрађена и изложена тема, представља изузетно вредан материјал који са једне стране својим обимом, а са друге стране својом дубиозношћу заокружује тему и формира грађу чије делове успешно могу користити студенти у основној настави, али и пре свега последипломци који у њој могу наћи релевантне копче у свом едукативном процесу и научноистраживачком раду. Неопходно је напоменути да се у корисничком кругу књиге, односно дела колеге Станковића, равноправно налазе студенти и истраживачи којима је матичност не само архитектура и њени аспекти - пројектовање, конструкција, историја, већ и струке и научне дисциплине из категорије друштвених наука - социолози, филозофи, историчари, историчари уметности, етнолози и многи други.

Из горе наведених чињеница, сматрам да се јасно исказује закључак о потреби и могућности да се књига доцента др Миленка Станковића "Искуства градитеља", одштампа као универзитетски уџбеник, који ће се користити у основној предавачкој настави, не само на Архитектонско-грађевинском факултету у Бањалуци, већ и у настави на Архитектонском факултету у Београду. Поред матичних факултета, већ су наведене професије и профили потенцијални корисници овог, у настави и едукацији неопходног уџбеника.

Professor Branislav Stojanovic lecturing at the Architecture-Civil engineering Faculty in Banjaluka and Architecture Faculty at Belgrade University to made a suggestion to print and use this study as a textbook for elementary and postgraduate classes

The architecture analysis is the first and introductory subject at the Architecture-Civil engineering Faculty in Banja Luka and at the Architecture Faculty of Belgrade University. This subject is taught as one of the subjects studying elements of planning and is lectured at the entering year of studying. Later, on the second year of study the subject concerning residence - single-family and multifamily residing is introduced. Such approach and order of methodological units resulted from the need to introduce students gradually into complex world of architecture planning and designing by familiar issues, processes and technological demands they already know.

Within the complex issue of residing, a whole set of aspects from which this subject has been studied, analysed and considered in teaching and in practical application is recorded.

Certainly, one of the most important aspects considering the issue of residing/living is the one concerning the national construction. Unfortunately, our relation toward the tradition and national construction had no adequate position and treatment on the social level and therefore it was neglected in educational system. Thus, the problem of national construction and experiences of traditional living existed exclusively in the framework of historical subjects. The consequences were inadequate stream and negative influences on development, country household organisation and function, as well as on total suspension of further transformation possibilities, capacity building and development principles, and knowledge obtaining, traditional construction experiences and its application in planning the present living buildings.

In a contribution to the thesis that the domain of architecture, as well as many other domains of education should develop the subject of national construction more intensively and incorporate it in the faculty curriculum goes the fact that today more attention is paid in the world to studying roots and possible influences of traditional construction. The highlight is not only on local and historical continuity, but also on growing need, awareness and obligation to protect natural resources and environment.

Favourable circumstance for remodelling the elementary faculty curriculum, as well as modelling the postgraduate course at the Architecture-Civil engineering Faculty in Banja Luka reflects in the need to approximate the curriculum to the European standards, lecturers and moderators. This leads to the subject of nation-

al construction. It is quite important for us and it should be incorporated in the planning and designing curriculum, by which the circumstances and possibilities for transmitting the tradition into the contemporary needs and demands would be achieved. When defining the position, form and contents the accent might be on free and postgraduate studies. This subject should have an adequate position in regular curriculum.

"Constructors' Experiences" by Ph.D. Milenko Stankovic is quite important book and presents a great contribution to this kind of view and approach to teaching. As already mentioned, it is a result of years of Mr Stankovic's research and vocational processing. The book completes findings, positions and explains our construction inheritance.

The way in which the subject is processed and explained presents valuable material. With its volume on one side and its depth on the other the book encircles subject and formulates material for the students' usage in regular studies and scientific-vocational work. It is necessary to mention that users of this book are equally students and research workers, whose home subject is not only architecture with its aspects - planning, constructing, history, but also other fields and disciplines of social sciences - sociology, philosophy, art history, ethnology and many others.

From the above mentioned facts a clear conclusion is drawn. There is a great need for printing Ph.D. Milenko Stankovic's book "Constructors' Experiences" and using it as a textbook in teaching at the Architecture-Civil engineering Faculty in Banja Luka, as well as at the Architecture Faculty of Belgrade University. Beside those domestic faculties, potential professions and profiles as users of this educational textbook are already allocated.